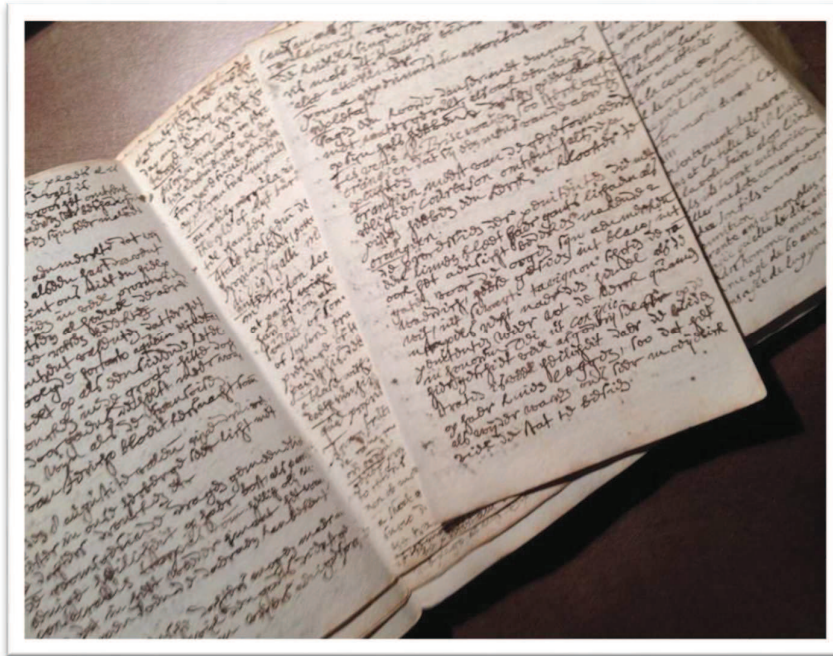

Republikein in de Dop?

De 'Grand Tour' van Pieter de la Court, 1641-1643

Naam : Ilana Spaan
Studentnummer : 324291
e-mail : Ilanaspaan@hotmail.com
telefoon : 0621186193
Datum : 31-07-2015
Onderwerp : MA scriptie Maatschappijgeschiedenis, Geschiedenis van Nederland
in een mondiale context,
Instelling : Erasmus Universiteit
Begeleider : Marianne Klerk , MA
Tweede lezer : Dr. Maarten van Dijck

Inhoudspogave

Inleiding.....	2
<i>Pieter de la Court (1618-1685), zijn leven in de Republiek.....</i>	5
<i>Bron en Methode.....</i>	9
Het reisverslag als egodocument.....	9
Het reisverslag (1641-1643) van Pieter de la Court.....	13
<i>Het vermeende republikanisme in de vroegmoderne tijd.....</i>	15
<i>Structuur en benadering.....</i>	21
1. Het vermeende republikanisme van Pieter de la Court.....	23
2. Engeland: Monarchie.....	30
§ 2.1 <i>Engeland, september 1641 - april 1642.....</i>	30
§ 2.2 <i>Pieter de la Court over Engeland, september 1641 – april 1642.....</i>	33
§ 2.3 <i>Deelconclusie: Antimonarchisme, Tolerantie, Vrije handel.....</i>	42
3. Frankrijk: Religie.....	47
3.1 <i>Frankrijk, april 1642 - september 1642.....</i>	47
3.2 <i>Pieter de la Court over Frankrijk, april 1642 – september 1642.....</i>	51
3.3 <i>Deelconclusie: Antimonarchisme, Tolerantie en Vrije handel.....</i>	59
4. Eindconclusie: Antimonarchisme, Religieuze tolerantie en Vrije handel.....	63
Bibliografie	74
Appendix I: Transcriptie van het reisverslag van Pieter de la Court.....	77
Appendix II: Route van Pieter de la Court tijdens zijn ‘Grand Tour’	130

Inleiding

Pieter de la Court (1618-1685) startte in 1641 met zijn 'Grand Tour' door Europa en keerde in 1643 terug naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Pieter de la Court hield tijdens zijn 'Grand Tour' een reisverslag bij, dat de basis vormt van dit onderzoek.¹

In de periode waarin Pieter de la Court zijn 'Grand Tour' ondernam, kenden de monarchieën in Europa grote politieke problemen. Rond 1650 zouden deze politieke onrusten leiden tot conflicten, opstanden en onrusten waarin economische, politieke en religieuze problemen met elkaar verbonden waren. In de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) was de Spaanse Fase (1635-1659) aangebroken met de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Spanje in 1635. Deze Frans-Spaanse Oorlog leidde op het Iberische Schiereiland tot opstanden. Portugal verklaarde zich in 1640 onafhankelijk van Spanje en Catalonië dreigde hetzelfde te doen. Terwijl Frankrijk in oorlog was met Spanje, brak in 1648 de Eerste Fronde uit in Frankrijk.² De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verkreeg na tachtig jaar oorlog onafhankelijkheid van Spanje in 1648 via de Vrede van Münster en in 1650 werd stadhouder Willem II (1626-1650) in Amsterdam tot halt gebracht toen hij probeerde een staatsgreep te plegen.³ Engeland, Ierland en Schotland werden gekenmerkt door de Oorlogen van de Drie Koninkrijken (1639-1651), waar de Engelse Burgeroorlog (1641-1649) onderdeel van was. Aan het eind van deze oorlog werd Koning Karel I in 1649 door zijn eigen parlement onthoofd, waarmee een eind kwam aan de monarchie in Engeland, Ierland en Schotland.⁴

Op het moment dat Pieter de la Court met zijn 'Grand Tour' begon, werd Europa dus gekenmerkt door problemen die de funderingen van samenlevingen zouden doen beven. In het najaar van 1641, toen Pieter de la Court in Engeland aankwam, bevond dit land zich op de

---

¹ Het reisverslag van Pieter de la Court ligt in het Regionaal Archief in Leiden, Familie Archief De la Court, inv. nr. 14.

² In 1660 werd de Engelse monarchie hersteld met de aanstelling van Karel II, de zoon van Karel I; De Fronde waren een serie burgeroorlogen (1648-1653) waarin twee fasen onderscheiden worden, namelijk de Fronde van het Parlement (1648) en de Fronde van de Prinsen (1649). Deze serie burgeroorlogen waren onder andere een reactie op het versterken van de macht van de koning en het verzwakken van de macht van het parlement en de elite. Daarnaast speelden ook financiële problemen, belastingen en religie een rol; James B. Collins, *The State in Early Modern France*, (Cambridge 2009), 82-99.

³ De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, hierna: Republiek; A. Th. van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in: Blom en Lamberts, *Geschiedenis Van De Nederlanden*, 148, 150, 151; Blair Worden, 'Marchamont Nedham and the Beginnings of English Republicanism, 1649, 1656', in: David Wootton (ed.), *Republicanism, Liberty, and Commercial Society, 1649-1776*, (Stanford 1994) 72.

⁴ Voor meer informatie over de Oorlogen van de Drie Koninkrijken zie hoofdstuk 2 van deze scriptie; Koning Karel I was de Koning geweest van Engeland, Ierland en Schotland, zijn dood had dus ook gevolgen voor Ierland en Schotland; Zie hoofdstuk 2 van deze scriptie voor de problemen in Engeland die bijdroegen aan de berechting en onthoofding van Koning Karel I; Blair Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, (Londen 2009), 1-39.

drempel van de burgeroorlog. In Frankrijk was Pieter de la Court, zelf calvinist, getuige van het contrareformatorische katholicisme in haar volle glorie en werd de Frans-Spaanse Oorlog uitgevochten in het noorden van Frankrijk.⁵ Aan het begin van de jaren 1640 verspreidden debatten over de juiste vorm van overheid en de juiste vorm van religie zich als een lopend vuur over Europa. De kern van deze debatten werd gevormd door vragen over de basis van legitime machtsuitoefening, wie het best in staat zou zijn om deze macht uit te oefenen, de grenzen van deze macht en wie hierover kon en mocht beslissen.⁶

De ‘Grand Tour’ van Pieter de la Court heeft in het historisch onderzoek nog weinig aandacht gekregen. Het meeste onderzoek naar Pieter de la Court is gebaseerd op het politiek-filosofische oeuvre dat Pieter de la Court in de jaren 1660 en 1670 publiceerde.⁷ Op basis hiervan wordt Pieter de la Court beschouwd als een van de meest radicale denkers uit de zeventiende eeuwse Republiek. In dit oeuvre pleit Pieter de la Court voor een republiek als beste vorm van overheid en bekritiseert hij de monarchie. Hij beargumenteert in dit oeuvre het belang van religieuze tolerantie en vrije handel voor een welvarende, vredige samenleving en voor het beschermen van de vrijheid van individuen.⁸ Naar aanleiding van deze denkbeelden wordt Pieter de la Court door sommige historici in verband gebracht met het republikanisme.⁹

---

⁵ Collins, *The State in Early Modern France*, 71-75.

⁶ Blair Worden, ‘Marchamont Nedham and the Beginnings of English Republicanism, 1649, 1656’, in: Wootton (ed.), *Republicanism, Liberty, and Commercial Society, 1649-1776*, 72; Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 1-5, 39, 38.

⁷ Dit oeuvre van Pieter de la Court bevat onder andere *Consideratien van Staet ofte Politike Weegschaal* (1660), *Politike Discoursen, handelende in Ses onderscheide Boeken van Steeden, Landen, Oorlogen, Kerken, Regeeringen en Zeeden*, (1662), *Interest van Holland ofte gronden van Hollands-welvaren* (1662), *Aenwysinge der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republiek van Holland en West-Vriesland* (1969, herziende en uitgebreide versie van *Interest van Holland*) en *Sinryke Fabulen, verklaart en toegepast tot alderley zeedlessen, dienstig om waargenomen te werden in het menschelijk en burgerlijk leeven* (1685). Naast deze werken publiceerde Pieter de la Court ook een aanzienlijke hoeveelheid pamfletten; Arthur Weststeijn, *De Radicale Republiek, Johan en Pieter de la Court, Dwarse Denkers uit de Gouden Eeuw*, (Amsterdam 2013) XIV, 50.

⁸ Waar in deze scriptie over vrijheid gesproken wordt, wordt bedoeld dat individuen vrij waren van de beperkingen, dominantie en het arbitraire machtsgebruik van een soevereine macht in het economische, politieke en sociale leven. Deze beperkingen uitten zich onder andere in handelsbelemmeringen, extra belastingen, religieuze beperkingen en regels en de gevolgen van de oorlogen die monarchen en andere alleenheersers voerden om hun positie te versterken en verdedigen. Deze vrijheid van individuen werd afgezet tegen de slaafse positie die individuen vervulden wanneer zij niet over deze vrijheid beschikten. In dat geval waren individuen overgeleverd aan het arbitraire machtsgebruik en de dominantie van een heerser. Zie voor een uitgebreidere beschrijving van deze vrijheid *Het vermeende republikanisme in de Vroegmoderne Tijd* in deze inleiding, pagina 15; Martin van Gelderen en Quentin Skinner, ‘Introduction’, in: Martin van Gelderen en Quentin Skinner, *Republicanism, a Shared European Heritage*, Volume 1 van 2, (Cambridge 2002), 2,3; Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age, The Political Thought of Johan & Pieter de la Court*, (Leiden 2012), 346.

⁹ Weststeijn, *Commercial Republicanism*; Jonathan Israel, ‘The Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism (1660-1720)’, *European Journal of Political Theory*, Vol. 3, Nr. 1 (2004); Wyger Velema, ‘That a Republic is better than a Monarchy’, in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, Vol. I.

Historicus Arthur Weststeijn merkt in de introductie van zijn proefschrift *Commercial Republicanism* terecht op dat dit oeuvre niet goed begrepen kan worden door historici, omdat niet duidelijk is hoe de denkbeelden van Pieter de la Court zijn ontstaan. Weststeijn tracht deze leemte in het historische onderzoek op te vullen door het oeuvre dat door Pieter de la Court gepubliceerd is, te plaatsen in de context van de Republiek en het leven van Pieter de la Court.¹⁰ Opvallend is dat Weststeijn de ‘Grand Tour’ die Pieter de la Court van 1641 tot 1643 ondernam, nauwelijks heeft onderzocht. Weststeijn besteedt een paragraaf aan deze ‘Grand Tour’ en veronderstelt op basis hiervan dat de ‘Grand Tour’ heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van het vermeende republikenisme van Pieter de la Court zoals dit in het oeuvre van Pieter de la Court naar voren komt.¹¹

De veronderstelling van Weststeijn is niet vreemd, een ‘Grand Tour’ droeg bij aan de vorming van jongemannen van goede komaf en vond vaak plaats ter afronding van een universitaire studie. Een ‘Grand Tour’ kon verschillende doelen hebben, waaronder diplomatieke, zakelijke en recreatieve doelen. Een ‘Grand Tour’ kon echter ook een manier zijn voor jongemannen om kennis te maken met andere culturen, om een netwerk op te bouwen, verder te studeren in het buitenland, om een universitaire opleiding af te ronden met een doctoraat en/of om de etiketten van de internationale elite aan te leren via het Franse beschavingsideaal van de ‘honnête homme’. Deze titel werd beschouwd als een voorrecht en kwam toe aan jongemannen die over de juiste persoonlijke kwaliteiten beschikten. De nadruk binnen deze kwaliteiten lag op houding, kleding, hygiëne, expressie, taalgebruik en de wijze waarop geconverseerd werd. Om deze titel te mogen dragen moest een ‘honnête homme’ ook kunnen dansen, schermen, musiceren en excelleren in het paardrijden. Een ‘Grand Tour’ was dus een middel voor deze mannen om toegang te krijgen tot dit exclusieve milieu en een voortzetting van de opleiding en de algemene ontwikkeling.¹²

Op basis van deze ontwikkelingsdoelen van een ‘Grand Tour’ en de problemen die het internationale toneel kenmerkten, lijkt het logisch dat ervaringen die Pieter de la Court tijdens zijn ‘Grand Tour’ opdeed hebben bijgedragen aan de vorming van zijn latere vermeende republikenistische denkbeelden.¹³ Deze hypothese wordt hier aan de hand van de volgende vraag onderzocht: Hoe verhouden de notities uit het reisverslag van de ‘Grand Tour’ (1641-1643) van Pieter de la Court over Engeland en Frankrijk zich tot het vermeende

---

¹⁰ Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 20-23, 26-30.

¹¹ Weststeijn, *De Radicale Republiek, Johan en Pieter de la Court, Dwarse Denkers uit de Gouden Eeuw*, 21,22.

¹² Anna Frank- van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekeningen van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, (Amsterdam 1983) 215, 216; Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in de vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse Elites (1600-1750)*, (Hilversum 2009) 19, 20, 26, 77-105, 200.

¹³ Van Westrienen, *De Grootte Tour*, 203, 205, 215, 216; Verhoeven, *Anders reizen?* 19, 20, 26.

republikaansme dat door historici aan Pieter de la Court wordt toegeschreven op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde? Deze scriptie kan dus bijdragen aan het bestaande onderzoek over de ontwikkeling van het vermeende republikaansme van Pieter de la Court door te onderzoeken hoe Pieter de la Court tijdens zijn ‘Grand Tour’ dacht over staat, religie en economie.

Om inzicht te krijgen in de betekenis van de notities in het reisverslag, is het van belang hieronder eerst een schets te geven van het leven van Pieter de la Court. Hierna zal de traditie van reisverslagen en het debat over de waarde van egodocumenten voor historisch onderzoek behandeld worden. Vervolgens wordt de primaire bron, het reisverslag van Pieter de la Court, geïntroduceerd en zal deze inleiding afgesloten worden met het debat over de ontwikkeling van het vermeende republikaansme in de vroegmoderne tijd. In hoofdstuk 1 zal het theoretisch kader waarbinnen dit onderzoek plaatsvindt verder uitgediept worden.

Pieter de la Court (1618-1685), zijn leven in de Republiek

Pieter de la Court groeide op in Leiden binnen de Waalse calvinistische gemeenschap waar zijn vader, Pieter de la Court senior, een vooraanstaand lid van was. De basis van de calvinistische doctrine, de predestinatieleer, was in de Republiek vastgelegd tijdens de Synode van Dordrecht (1618-1619). Hierin was bepaald dat uitverkiezing niet het gevolg was van de vrije wil van de mens om voor het geloof te kiezen, zoals Arminius (1560-1609) voorstond, maar dat het geloof het gevolg en bewijs was van de uitverkiezing, zoals Gomarus (1563-1641) stelde. God had vooraf bepaald wie uitverkozen was en wie verworpen zou worden. Voor de beleving van religie legde het calvinisme de nadruk op soberheid en de persoonlijke, individuele verbinding met God. Een ander belangrijk aspect van het calvinisme in de Republiek was het avondmaal. Tijdens het avondmaal werden het lijden en sterven van Christus herdacht. Het brood en de wijn die hierbij hoorden, stonden symbool voor het lichaam en het bloed van Christus. Het avondmaal was bedoeld om de verbinding met God te benadrukken, maar het had ook een belangrijke sociale functie om het contact met medegelovigen te onderhouden.¹⁴

De ouders van Pieter de la Court, Pieter de la Court senior en Jeanne Plancke, waren aan het begin van de zeventiende eeuw naar de Republiek gevlucht vanuit de Zuidelijke

---

¹⁴ Van Deursen, ‘De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)’, in: Blom en Lamberts *Geschiedenis Van De Nederlanden*, 130,131; Roeland Harms, *Pamfletten en Publieke Opinie, Massamedia in de zeventiende eeuw*, (Amsterdam 2011), 34-37; Ingmar Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672*, (Rotterdam, 2012), 50-55. 102-106; Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 19.

Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden stonden nog onder Spaanse heerschappij en de oorlog en onderdrukking hier maakten dat veel calvinisten, waaronder de ouders van Pieter de la Court, naar de Republiek vluchtten die als tolerant bekend stond. Pieter de la Court senior had zich in Leiden al snel opgewerkt tot een succesvolle textielhandelaar. Door het economische succes van De la Court senior, was hij in staat om zijn zoons Johan (1622-1660) en Pieter een volwaardige humanistische opleiding te geven. Op jonge leeftijd startten zij aan de Latijnse school in Leiden. Hier werden Pieter en Johan in het Latijn onderwezen in grammatica, retoriek en dialectiek ter voorbereiding op een studie theologie of rechten aan de universiteit.¹⁵

In 1641 startte Johan met zijn studie theologie aan de Leidse universiteit, terwijl Pieter aan zijn 'Grand Tour' begon, een belangrijk onderdeel van een volwaardige humanistische opleiding. Pieter de la Court reisde van 1641 tot 1643 door Engeland, Frankrijk, Zwitserland, het Rijngebied en de Zuidelijke Nederlanden. Van deze reis hield hij, geheel in lijn met de traditie van de 'Grand Tour', een reisverslag bij. In 1643 keerde Pieter de la Court terug naar de Republiek, waar hij zich inschreef aan de universiteit van Leiden aan de *artes*-faculteit. Hier lag de nadruk op retorica, klassieke talen, geschiedenis, filosofie en politieke theorie. Johan begon in dit jaar met zijn 'Grand Tour', ter afronding van zijn universitaire studie.¹⁶

In 1645 waren de broers klaar met hun opleiding en startten zij samen een textielhandel. Een aantal jaar later, in 1657, trouwde Pieter de la Court met Elisabeth Tollenaar, de dochter van een invloedrijke Leidse familie. Pieter de la Court ambieerde een politiek ambt in de Republiek en door met Elisabeth Tollenaar te trouwen, kwam hij dichterbij het vervullen van zijn doel. Het verkrijgen van een politieke functie in de Republiek was lastig voor Pieter de la Court, omdat hij beschouwd werd als een immigrant. Zijn ouders waren immers gemigreerd naar de Republiek. Pieter de la Courts' hoop om via de familie Tollenaar een politieke ambt te kunnen bemachtigen verviel echter al snel. Een jaar na het huwelijk overleed Elisabeth. Het huwelijk had hem wel iets opgeleverd, Pieter de la Court was hierdoor indirect in contact gekomen met Johan de Witt (1625-1672), de raadspensionaris van Holland, en de machtshebbers die hem omringden.¹⁷

Na het overlijden van Willem II (1626-1650), stadhouder van onder andere Holland (1647-1650), hadden de regenten hun kans gegrepen om de Oranjes buiten het politieke

---

¹⁵ Jan Bloemendaal, *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw*, (Hilversum, 2003), 10, 11; Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 19,20.

¹⁶ Weststeijn, *De Radicale Republiek*, (Amsterdam 2013), 24, 25; W. Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als ego-document', in: H.W. Blom en I.W. Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd, aspecten van een veelzijdig publicist*, (Maarsen en Amsterdam, 1985), 11,12.

¹⁷ Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 19,20,89,99,103.

toneel te plaatsen. Willem II had vlak voor zijn dood in 1650 geprobeerd om een staatsgreep te plegen en hij had geen erfgenaam die hem kon op volgen, zijn zoon Willem III was namelijk nog niet geboren. Vanwege deze omstandigheden besloot het gewest Holland om geen nieuwe stadhouder aan te stellen ondanks dat Willem Frederik, de Friese stadhouder, als regent had kunnen dienen voor de zoon van Willem II die acht dagen na het overlijden van Willem II werd geboren. Willem Frederik volgde Willem II wel op als stadhouder in Groningen en Drenthe, maar de gewesten die hun stadhouder gedeeld hadden met Holland besloten om geen stadhouder aan te stellen.¹⁸ Hiermee brak de periode van de Ware Vrijheid aan, die later bekend zou komen te staan als het Eerste Stadhouderloze Tijdperk (1650-1672). De prinsgezinden bekritiseerden deze ontwikkeling, maar de staatsgezinden vierden dit onder leiding van Johan de Witt, die al snel als raadspensionaris de belangrijkste politieke leider van Holland werd.¹⁹ Het contact met Johan de Witt zou dus een positieve uitwerking kunnen hebben voor Pieter de la Court. Na het overlijden van Elisabeth, hertrouwde Pieter de la Court snel. Deze keer verbond hij zich aan de rijke koopmansfamilie Van der Voort uit Amsterdam, waar hij vervolgens ook ging wonen. Door de handelscontacten die Pieter de la Court via dit huwelijk verkreeg, kon hij zijn textielhandel uitbreiden. Ondanks dat het textielbedrijf zeer succesvol was en hij contacten had met machtshebbers en invloedrijke personen, lukte het hem niet om een politiek ambt te bemachtigen. In veel steden was de macht beperkt tot een aantal oligarchische families en immigranten waren hier niet welkom.²⁰

---

¹⁸ Gewesten: Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen. Drenthe was het achtste gewest, maar had geen zitting in de Staten-Generaal en werd ook niet zoals de generaliteitslanden (de op de Spanjaarden veroverde gebieden in Brabant en Vlaanderen) bestuurd vanuit Den Haag. De zeven gewesten hadden in theorie een gelijk aandeel in de macht, maar in de praktijk was het gewest Holland het sterkste, machtigste en rijkste. De gewesten waren gewoonlijk verdeeld over twee stadhouders. De stadhouder van Friesland was vaak ook stadhouder van Groningen en Drenthe. De stadhouder van Holland was vaak ook stadhouder in de overige gewesten. Het overkoepelende bestuur bestond uit de Staten-Generaal waarin vertegenwoordigers van de zeven gewesten zaten die bijeenkwamen in Den Haag. De Staten-Generaal werden bijgestaan door de Raad van State, het hoogste adviescollege van de Staten-Generaal en de Generaliteitskamer die zich bezighield met de financiën van de republiek; In 1667 werd met het Eeuwige Edict de functie van stadhouder officieel opgeheven in het gewest Holland; Van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in: Blom en Lamberts, *Geschiedenis Van De Nederlanden*, 120-122, 148-152. Vroomen, *Taal van de Republiek*, 173.

¹⁹ De landsadvocaat, later raadspensionaris, was de eerste ambtenaar en juridisch adviseur van de Staten van Holland en Zeeland, het bestuursorgaan op gewestelijk niveau. Deze verkreeg al snel meer macht waardoor de raadspensionaris na de stadhouder de tweede belangrijkste positie in de Republiek vervulde; De prinsgezinden en de staatsgezinden vormden niet twee vaste facties die tegengesteld waren aan elkaar. Er was geen sprake van een ideologie of een politiek beleid op basis waarvan een groepsidentiteit ontwikkeld had kunnen worden. Achter deze tweedeling gingen veel verschillen schuil. De termen staatsgezinden en prinsgezinden duiden hier individuen aan die zich organiseerden rondom bepaalde standpunten; Van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in: Blom en Lamberts, *Geschiedenis Van De Nederlanden*, 122; Bart Tromp, *De Wetenschap der Politiek, Verkenningen* (Amsterdam 2007), 285.

²⁰ Van Deursen, 'De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)', in: Blom en Lamberts, *Geschiedenis Van De Nederlanden*, 148-157; Harms, 'Pamfletten en Publieke Opinie', 91-95. Vroomen, *Taal van de Republiek*, 126-134, 159-163, 173-177; Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 99, 100, 103, 104, 123, 124.

De nieuwe politieke situatie zorgde voor een stroom aan pamfletten en andere publicaties waarin vragen centraal stonden over de legitimiteit van de stadhouderlijke macht en in hoeverre deze macht arbitrair was. In sommige pamfletten en publicaties werd de stadhouder gepresenteerd als noodzakelijk voor het behoud van de Republiek, in andere publicaties werd gepleit voor de officiële afschaffing van dit ambt. Pieter de la Court mengde zich in dit debat met de werken die hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde. Na het onverwachte overlijden van Johan in 1660, had hij zijn geschriften nagelaten aan Pieter. Pieter de la Court schreef en bewerkte verschillende teksten die hij vervolgens uitgaf. In deze publicaties liet Pieter de la Court zich onder andere negatief uit over stadhouders en monarchieën.²¹

De publicaties van Pieter de la Court zorgden voor tumult in de Republiek, omdat in deze werken gepleit werd voor een republiek die gebaseerd was op burgerlijke politieke participatie. In deze republiek van Pieter de la Court was geen rol weggelegd voor de stadhouders van Oranje.²² Naast deze kritiek op stadhouders en monarchieën beargumenteerde Pieter de la Court ook waarom religieuze tolerantie noodzakelijk was en waarom de kerk ondergeschikt moest zijn aan de staat. Deze denkbeelden over de positie van de kerk en religieuze tolerantie in het werk *Interest van Holland* (1662) leidden tot een verhoor door de kerk waarin Pieter de la Court toegaf de auteur te zijn, maar ook stelde dat hij niet verantwoordelijk was voor de passages over de kerk. De kerk besloot Pieter de la Court de toegang tot het avondmaal te ontfemen, waardoor hij eigenlijk in een sociaal isolement belandde. In 1662 verscheen een nieuwe versie van *Politike Discoursen* (eerste versie 1660). In dit werk werd beargumenteerd waarom een republiek de beste vorm van overheid zou zijn. Dit boek werd verboden en Pieter de la Court vroeg Johan de Witt om hulp, maar die reageerde niet. Pas nadat Pieter de la Court had toegegeven dat het werk van zijn hand was, werd hij weer toegelaten tot het avondmaal en dus tot de kerkelijke gemeenschap in Leiden. Dat Pieter de la Court Johan de Witt om hulp vroeg was niet

---

²¹ Onder historici bestaat een debat over welke stukken Pieter de la Court geschreven zou hebben en welke delen van de hand van Johan de la Court zijn. Voor dit onderzoek is het niet van belang om dit debat weer te geven, omdat het reisverslag van Pieter de la Court het onderwerp van onderzoek is en niet het door Pieter de la Court gepubliceerde oeuvre uit de jaren 1660 en 1670, zie voor dit debat onder andere: Gert van de Klashorst, 'Metten schijn van Monarchie getempert, de verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685)*, 93; Blom en Wildenberg, 'Inleiding Pieter de la Court in zijn tijd', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685)*, ix, 2; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 20; Th. van Tijn, 'Pieter de la Court: een buitenbeen', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685)*, xi-xiv; Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als ego-document', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685)*, 34; Harms, 'Pamfletten en Publieke Opinie', 95-128; Vroomen, *Taal van de Republiek*, 160-163.

²² Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 138, 139, 200-220.

vreeemd. Johan de Witt was betrokken geweest bij het schrijven van *Interest van Holland* en had hierin een aantal passages geschrapt. Dit ging met name om tekstdelen waarin Pieter de la Court kritiek uitte op het oligarchische regentenclubje dat Holland regeerde onder leiding van Johan de Witt. Hoewel Pieter de la Court zich dus ook kritisch uitte tegenover de heerschappij van Johan de Witt en zijn ambtenaren tijdens het Eerste Stadhoudersloze Tijdperk, werd Pieter de la Court door zijn tijdgenoten beschouwd als iemand die Johan de Witt en zijn medestanders steunde en als tegenstander van de stadhouder en de Oranjes door de anti-stadhouderslijke elementen in zijn publicaties.²³

Pieter de la Courts' ambitie om een politiek ambt te bekleden leidde ertoe dat hij in 1670 naar Orléans reisde voor een doctoraat in de rechten. Hierdoor werd hij in 1671 toegelaten tot het Hof van Holland, waarmee een bestuurlijke carrière binnen handbereik leek tot het rampjaar (1672) zich aankondigde. In dit jaar werd de Republiek overvallen door een invasie van Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen. Holland en Zeeland waren de enige gewesten die niet bezet werden. Een economische crisis en opstanden onder het volk kleurden het toneel. De Prins van Oranje, Willem III moest de Republiek uit haar benarde situatie redden. Johan de Witt werd gelyncht, omdat hij verantwoordelijk werd gehouden voor de problemen. Pieter de la Court vluchtte een paar dagen later naar Antwerpen, uit angst dat zijn anti-stadhouderslijke uitlatingen hem hetzelfde lot op zouden leveren. Kort na zijn vlucht naar Antwerpen bleken medestanders van Willem III een charivari boodschap achtergelaten te hebben bij het huis van Pieter de la Court. Een hond, waarvan de buik was opengesneden, was vastgebonden aan een boom met een briefje dat las: 'La Court zoo je niet snoert Uw mond, Doen we je als deezen hond.' In 1673 keerde Pieter de la Court terug naar Amsterdam, waar hij zich toedeed op tuinieren tot hij in 1685 overleed.²⁴

Bron en Methode

Het reisverslag als egodocument

Het bijhouden van een reisverslag tijdens een 'Grand Tour' was een ongeschreven verplichting en binnen deze traditie konden reisverslagen verschillen in vorm, stijl, lengte, netheid, taal, etcetera. Toch zijn er ook veel overeenkomsten tussen de reisverslagen. Vaak werden er bijvoorbeeld niet meer dan een aantal regels gewijd aan de terugreis. Daarbij

---

²³ Harms, *Pamfletten en Publieke Opinie*, 95-101; Vroomen, *Taal van de Republiek*, 173-213; Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 15, 16, 44, 48-50, 138, 139, 200-220.

²⁴ Vroomen, *Taal van de Republiek*, 177-185; Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 15, 124; Harms, *Pamfletten en Publieke Opinie*, 130-135.

waren gedetailleerde beschrijvingen van de route, natuur, uitgaven en herbergen geen uitzondering. Binnen deze traditie van reisverslagen was het ook veelvoorkomend dat auteurs aspecten en gebeurtenissen van elkaar kopieerden.²⁵

De auteurs van de reisverslagen, de reizigers, kwamen uit alle lagen van de samenleving, maar reizen was duur. De meeste armen reisden dan ook om werk te vinden of omdat zij werkzaam waren in de zeevaart. De rijken en de elite gingen echter vaak op reis voor plezier of studie. De meeste reisverslagen zijn ook afkomstig van de rijken, omdat de armen vaak niet konden lezen en schrijven. In de zeventiende eeuw werd de 'Grand Tour' als educatiereis steeds populairder onder de rijken en de elite. Frankrijk, Engeland en Italië waren landen die veel bezocht werden tijdens een 'Grand Tour'.²⁶

Het publiek waar de reisverslagen voor bedoeld waren was beperkt. Sommige auteurs maakten duidelijk dat het reisverslag diende als persoonlijke herinnering, of dat het gebruikt zou worden om kinderen te onderwijzen en/of voor te bereiden op een reis. Toch waren er maar weinig reisverslagen die alleen bedoeld waren voor de auteur. Soms had een auteur wel deze intentie, maar openbaarde hij zijn verslag bij terugkomst toch aan anderen.²⁷

De reisverslagen die de reizigers tijdens een 'Grand Tour' bijhielden vallen onder de categorie egodocumenten. Deze historische bronnen zijn lange tijd bekritiseerd als bron voor onderzoek, omdat hierin de nadruk ligt op de individuele en subjectieve beleving van een historische actor. De subjectiviteit van de bronnen zou er voor gezorgd kunnen hebben dat de auteur een selectie gemaakt heeft in wat hij wel en niet beschrijft ter bescherming van zijn reputatie. Historische actoren creëren in deze bronnen een zelf dat er nog niet was voor het schrijven, maar dat ontstond tijdens het schrijven. Het zelf in egodocumenten is dus een gemaakt zelfbeeld dat deels tot stand komt door selectie. Historische actoren geven in egodocumenten dus een eigen versie van de historische werkelijkheid. Deze werkelijkheid is nooit een accurate weergave aangezien mensen beperkt zijn in wat zij zich kunnen herinneren en in wat zij kunnen waarnemen. Mensen nemen de wereld waar vanuit een bepaald referentiekader, vanuit de sociale groep waar zij toe behoren en op basis van de normen en waarden die zij aangeleerd hebben. Mensen met verschillende referentiekaders zullen

---

²⁵ Rudolph Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw', (eerder verschenen als 'Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis', *Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw*, *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994)) 1, 4-6.

²⁶ Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw', 7, 11. Zie de inleiding voor de doelen van een 'Grand Tour'; Verhoeven, *Anders reizen?*, 24, 25, 55-63.

²⁷ Dekker, 'Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw', 5, 6, 12-14; Van Westrienen, *De Grootte Tour. Tekeningen van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, 4; Verhoeven, *Anders reizen?*, 17-19.

gebeurtenissen dus ook anders waarnemen en beschrijven, of zelfs niet beschrijven als zij deze niet belangrijk genoeg vinden of niet hebben waargenomen. Deze benadering in historisch onderzoek is dus vaak ook niet representatief voor een grotere groep of samenleving.²⁸

Arianne Baggerman en Rudolph Dekker stellen in hun artikel ‘De gevaarlijkste van alle bronnen, egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, dat deze beperkingen niet erg zijn. Zij zijn van mening dat egodocumenten beschouwd kunnen worden als ooggetuigenverslagen van de historische werkelijkheid. Via deze bronnen kunnen gevoelens en ideeën van historische actoren aan het licht komen. Tegelijkertijd kunnen egodocumenten een alternatieve visie bieden op grote gebeurtenissen. Politieke schandalen kunnen in officiële bronnen ontbreken, maar deze kunnen in egodocumenten wel verwerkt zijn. Egodocumenten bieden dan een persoonlijke versie van de historische werkelijkheid en een alternatieve benadering van de geschiedenis naast de canon en de metaperspectieven. De waarde van egodocumenten ligt dus niet in het weergeven van een algemeen beeld van de geschiedenis, maar in de aandacht voor de individuele historische actoren waardoor nieuwe inzichten kunnen ontstaan.²⁹

Kaspar von Greyerz bekritiseert deze benadering van Baggerman en Dekker. Hij stelt dat de term egodocumenten niet klopt, omdat dit impliceert dat via egodocumenten de ego van een historische actor gekend kan worden. Von Greyerz is van mening dat het opstellen van egodocumenten en het proces van identiteitsvorming altijd een ‘social act’ is. Egodocumenten weerspiegelen volgens Von Greyerz meer de sociale relaties en de systemen waarin deze documenten tot stand kwamen. Het creëren van egodocumenten is dus altijd een ‘social act’ omdat het een persoonlijke weergave van de historische werkelijkheid is. Doordat egodocumenten dus verbonden zijn aan de sociale context waarin deze gevormd zijn, is het belangrijk om deze bronnen te contextualiseren. Hiervoor zijn meerdere bronnen nodig, zodat een beter beeld kan ontstaan van het ego van een individu. Het probleem is echter, dat hoe verder terug in de tijd het onderzoek gesitueerd is, des te moeilijker het is deze contextuele bronnen te vinden. Von Greyerz stelt dan ook dat via egodocumenten dus niet het volledige

---

²⁸ Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the theory of narrative*, (Toronto 1985), 19; Maaïke Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*, (1996, Amsterdam University Press), 11,12; Hugo de Jager en Albert Louis Mok, *Grondbeginselen der sociologie: gezichtspunten en begrippen* (Utrecht 1998), 3-9; Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen” Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’ in A. Baggerman en R. Dekker (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam, Aksant 2004), 3,4,6-9, 11, 12, 20.

²⁹ Baggerman en Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen” Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, 3,4,6-9,11,12,17,20.

‘zelf’ naar voren kan komen. Egodocumenten tonen enkel deelaspecten van dit ‘zelf’. Hierdoor is het volgens hem beter om de term egodocumenten te vervangen met de term ‘narratives of self’.³⁰

Mary Fulbrook en Ulinka Rublack zien ook problemen met de term egodocumenten en de opvatting dat via deze bronnen de identiteit van een historische actor gekend kan worden. Von Greyerz stelde dat de beperkte hoeveelheid bronnen voor een contextuele analyse een van de grootste obstakels kan zijn voor het kennen van de identiteit van een historische actor. Fulbrook en Rublack zijn van mening dat dit niet het grootste probleem is. Zij zijn van mening dat een existentiële, onveranderlijke identiteit niet bestaat. Individuen vervullen meerdere rollen in het leven en afhankelijk van de context en de situatie zal een bepaalde rol of identiteit overheersen. Hierdoor kunnen egodocumenten volgens hen geen volledige toegang tot de ego bieden. Egodocumenten bieden enkel inzicht in de subjectieve ervaringen van historische actoren met betrekking tot algemeen gedeelde gebeurtenissen in een samenleving. De nadruk van het onderzoek naar egodocumenten verschuift dan van de ego naar hoe individuen functioneerden en leefden binnen bepaalde maatschappelijke systemen en wat dit zegt over deze systemen. Hiervoor is het niet nodig om toegang proberen te krijgen tot het ego van de auteur, omdat in deze benadering aspecten van dit ego naar voren komen door de subjectieve beschrijving van de auteur. Egodocumenten kunnen dan bijdragen aan het historisch onderzoek doordat de nadruk niet langer ligt op de invloed van een bepaald individu in een proces, maar op de sociale verbanden waar een individu deel van uitmaakte.³¹

Quentin Skinner (1940-heden) stelde in 2002 in zijn werk *Regarding Method* een bredere benadering voor binnen de ideeëngeschiedenis voor het analyseren van historische teksten, namelijk de contextuele benadering.³² In dit werk kwamen zijn ideeën uit eerder gepubliceerde artikelen bijeen in een methode. Deze contextuele benadering houdt in dat niet alleen gekeken wordt naar de propositionele inhoud en betekenis van teksten, maar dat deze teksten geanalyseerd worden binnen de specifieke historische context waarin deze ontstaan zijn. Via de methode van Skinner kan dus geprobeerd worden om op basis van de

---

³⁰ Kaspar von Greyerz, ‘Ego-Documents: The Last Word?’, *German History* Vol. 28 Nr. 3 (2010) 274-280.

³¹ Mary Fulbrook en Ulinka Rublack, ‘In Relation: The ‘Social Self’ and Ego-Documents’, *German History*, Vol. 28 Nr. 3 (Oxford 2010) 264-266, 271.

³² Ideeëngeschiedenis is het deel van historisch onderzoek waarin academici zich bezig houden met de historische ontwikkelingen van ideeën.

intellectuele, sociale en politieke context van teksten te verklaren waarom de teksten geschreven zijn en wat de teksten betekenen.³³

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden zal het reisverslag van Pieter de la Court geïnterpreteerd moeten worden zodat de betekenis van de tekst duidelijk wordt. Voor een historische tekst als deze geldt dat dit interpreteren lastig kan zijn zoals het debat over egodocumenten laat zien. Vaak wordt in teksten gebruik gemaakt van bepaalde vooronderstellingen. Bij teksten die zijn ontstaan binnen de discoursen van een interpreter is dit niet heel problematisch, aangezien iedereen binnen een discourse dezelfde thematiek deelt en dezelfde basis kennis heeft om teksten te kunnen begrijpen. Het interpreteren van teksten die uit een andere tijd komen is echter lastiger. Veel vooronderstellingen waar de tekst op gebaseerd is kunnen in het heden onduidelijk lijken of niet herkend worden omdat deze niet meer bestaan. Het interpreteren van een tekst is dus gecompliceerder dan enkel het achterhalen van de bedoelingen van de auteur en de propositionele inhoud van een tekst. Het plaatsen van de tekst in de eigen context is dus essentieel in dit geval om het reisverslag van Pieter de la Court te kunnen begrijpen.³⁴

Het reisverslag (1641-1643) van Pieter de la Court

Voor dit onderzoek zal het reisverslag van Pieter de la Court dienen als primaire bron. Dit reisverslag is voor het grootste deel in het Nederlands geschreven het overige deel is in het Latijn, een enkele pagina is in het Frans en hier en daar staan zinnen in het Engels. Het reisverslag, met perkamente omslag is ongeveer tien bij 15 centimeter, bevat 78 genummerde *folio* bladen en een ongenummerd blad, *folio* 52A^r en 52A^v. Het reisverslag ligt in het Regionaal Archief in Leiden in het familiearchief De la Court, inventarisnummer 14 en heeft de verkeerde, later opgeschreven titel *Reysdagboek van Jean de la Court*.³⁵

Pieter de la Court wijdde, zoals gewoon was, maar een aantal regels aan de terugreis en gaf gedetailleerde beschrijvingen van de route, de herbergen waar hij verbleef, de natuur en zijn uitgaven en inkomsten. Daarbij beschreef Pieter de la Court zeer gedetailleerd het uiterlijk van mensen die hij had ontmoet en die indruk op hem maakte, of kledingstijlen en stoffen die hij opvallend vond. Hier en daar verduidelijkte Pieter de la Court zijn beschrijvingen met een tekening die in de tekst is geplaatst. De netheid van het schrift

---

³³ Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, (7^e herziene druk, Amsterdam, 2010), 153, 154.

³⁴ Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, 133, 134.

³⁵ W. Frijhoff, 'De Reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd*, 35.

varieert, waardoor sommige pagina's moeilijker te lezen zijn dan anderen. In het chronologische deel van het reisverslag (*folio* 1^r-15^v, 19^r-24^r, 29^r-32^v, 36^r-40^v) zijn de notities van Pieter de la Court vaak koel met een bijna zakelijke ondertoon. De losse reisnotities (*folio* 17^r-18^r, 33^r-35^r, 43^r, 50^r-78^v) tonen echter iets anders. Hierin zijn de interesses, twijfels en opvattingen van Pieter de la Court terug te zien.³⁶

Het reisverslag van Pieter de la Court was grotendeels al getranscribeerd door Felix Driessen en Willem Frijhoff. Driessen publiceerde in 1928 het chronologische deel van het reisverslag onder de titel *De reizen der De la Courts 1641-1700-1710*. De losse reisnotities, lege *folio* bladen en de structuur van het reisverslag liet Driessen achterwege. De transcriptie van Driessen is een doorlopend verhaal, zonder notities of commentaar op de structuur en inhoud van de tekst. Het grootste deel van de losse reisnotities zijn in 1985 door Frijhoff gepubliceerd en van commentaar voorzien in zijn publicatie 'De reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court'. In deze publicatie ontbreekt de briefwisseling tussen Pieter de la Court en Adriaan Hereboort, *folio* bladen 47^v-49^v. Deze briefwisseling is door Frijhoff gepubliceerd in 1986 in zijn artikel 'Pieter de la Court and Comenius's third visit to Holland'. Andere *folio* bladen die ontbreken in de publicaties van Frijhoff zijn 33^v-35^r. Dit betreft een gedicht in het Latijn, dat in deze transcriptie is bijgevoegd.³⁷

Voor de transcriptie in dit onderzoek heb ik het reisverslag getranscribeerd.³⁸ Vervolgens heb ik mijn versie vergeleken met de publicaties van Driessen en Frijhoff om ervoor te zorgen dat de transcriptie waarheidsgetrouw is. *Folio* bladen 1^r-5^r, 6^v-15^v, 19^r-24^r, 29^r-32^v en 36^r-40^v zijn naast de publicatie van het chronologische reisverslag van Driessen gelegd. *Folio* bladen 17^r-18^r, 33^r, 43^r, 50^r-59^v, 62^v-63^v, 69^r-70^r, 78^r en 78^v zijn vergeleken met de reisnotities van Frijhoff. Door de vergelijking kwamen enkele misvattingen in deze publicaties naar voren. Zo staat bijvoorbeeld volgens Frijhoff op *folio* blad 52^v het volgende: 'De steen mijnen bij Angiers is aen te mercken dat veel wat er van onder door het steen opkomt...'. Pieter de la Court lijkt hier echter het volgende geschreven te hebben: 'De steen mijnen bij Angiers is aen te mercken dat veel water van onder door het terra op komt'. De

---

³⁶ W. Frijhoff, 'De Reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd*, 35.

³⁷ W. Frijhoff, 'De reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd*, 36-64. W. Frijhoff, 'Pieter de la Court and Comenius's third visit to Holland', *Acta Comeniana* 8 (1986).

³⁸ Zie Appendix I.

misvattingen in de publicatie van Driessen bestaan vooral uit het verkeerd overnemen van woorden of het af en toe overslaan van een woord of een zin.³⁹

De citaten die in dit onderzoek gebruikt worden zijn afkomstig van Pieter de la Courts' reis door Engeland en Frankrijk. In dit onderzoek zijn dus geen citaten geanalyseerd uit de tijd dat Pieter de la Court door het Zwitsers Eedgenootschap, het Rijngebied en de Zuidelijke Nederlanden reisde. De citaten over Engeland zijn in het Nederlands geschreven en afkomstig uit het chronologische deel van het reisverslag en betreffen *folio* bladen 3^r, 4^v, 5^r, 6^v, 7^v, 6^v. De citaten over Frankrijk zijn terug te vinden in het chronologische deel van het reisverslag op de bladen 13^v, 12^r, 14^v, 21^v, 22^r, 22^v, 23^r en in de losse reisnotities, bladen 51^v, 52^r, 52A^r. De citaten op foliobladen 22^v, 23^r en 51^v zijn in het Latijn en zijn vertaald door Dr. Jan Waszink. De overige citaten over Frankrijk die hier geanalyseerd worden zijn in het Nederlands. Door gebrek aan tijd en ruimte zijn hier dus veel notities van Pieter de la Court in het Nederlands, Engels, Frans en Latijn niet onderzocht.

Het reisverslag van Pieter de la Court heeft in historisch onderzoek beperkt aandacht gekregen. Willem Frijhoff heeft in zijn artikel 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als egodocument' het reisverslag onderzocht vanuit een cultuurhistorisch kader en concludeert dat de 'Grand Tour' van Pieter de la Court de afronding van zijn persoonlijke ontwikkeling was en als voorbereiding diende voor zijn latere posities als staatkundige en textielhandelaar. Het reisverslag is dus nog nooit binnen de ideeëngeschiedenis onderzocht en dit zou interessante bevindingen op kunnen leveren met betrekking tot het vermeende republikanisme van Pieter de la Court.⁴⁰

Het vermeende republikanisme in de vroegmoderne tijd

Zoals eerder al genoemd is in deze inleiding wordt Pieter de la Court door historici veel in verband gebracht met het republikanisme op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde. Het vermeende republikanisme in de vroegmoderne tijd is een onderwerp dat historici al langere tijd bezig houdt en er bestaat dan ook een uitgebreid debat over de invloed hiervan op bijvoorbeeld het ontstaan van het liberalisme.⁴¹ Het doel is hier om een overzicht te schetsen van de ontwikkelingen in het debat over het vermeende republikanisme in de vroegmoderne tijd en om te verduidelijken hoe Pieter de la Court zich hiertoe verhoudt.

---

³⁹ W. Frijhoff, 'De Reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd*, 35, 46,47.

⁴⁰ Leezenberg en de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, 153, 154; Frijhoff, 'De Reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd*, 34.

⁴¹ S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke Cultuur in Nederland (1766-1787)*, (Amsterdam 1995), 1.

In de negentiende eeuw nam de belangstelling onder academici voor de invloed van het vermeende republikenisme uit de vroegmoderne tijd af. Dit kwam door de opkomst van nieuwe ideologieën zoals het socialisme en door nieuwe ideeën over democratie. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw groeide deze interesse weer door het werk *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* van John Pocock uit 1975. Pocock blies het debat hiermee nieuw leven in door aan te tonen dat het vermeende republikenisme door de tijd heen een continue ontwikkeling toont vanuit de klassieke oudheid tot het heden. Tijdens de zestiende eeuw herleefde de oude Griekse vermeende republikenistische idealen weer op in de werken van Machiavelli. Volgens Pocock zag Machiavelli deze vermeende republikenistische idealen van deugdzaamheid uit het oude Griekenland als oplossing voor de dreigingen waar Florence aan blootgesteld was. Engelse denkers aan de vooravond van de burgeroorlog in de zeventiende eeuw en Amerikaanse revolutionairen in de achttiende eeuw kwamen met gelijksoortige problemen in aanraking en boden net als Machiavelli vermeende republikenistische oplossingen om de dreigingen tegen te gaan. Pocock stelde dat het vermeende republikenisme een grote invloed had op de politieke denkwereld in de zeventiende en achttiende eeuw in Engeland en Amerika en dat dit vermeende republikenisme de basis vormde voor latere theorieën over vrijheid en overheid. Deze, door Pocock veronderstelde, nieuwe invloed van het vermeende republikenisme zorgde ervoor dat het debat weer tot leven kwam.⁴²

Het debat over het vermeende republikenisme in de vroegmoderne tijd dat na 1975 is ontstaan is sterk beïnvloed door Pocock.⁴³ Weststeijn onderscheidt in dit debat verschillende kritieken op de publicatie van Pocock. De eerste lijn van kritiek is te zien in het werk *The Foundations of Modern Political Thought* (1976) van Quentin Skinner. Volgens Weststeijn sloot Skinner zich in dit werk aan bij Pocock's idee van een lang bestaande traditie van het vermeende republikenisme. Skinner stelt echter dat deze traditie niet bij Aristoteles begon, zoals Pocock stelde, maar ontsprong uit de Romeinse ideeën over deugd, rechtvaardigheid en vrijheid. Het werk van Paul Rahe, *Republics Ancient and Modern* (1992) is kenmerkend voor

---

⁴² Perez Zagorin, 'Republicanism', *British Journal for the History of Philosophy*, vol. 11 nr. 4 (2003), 702,703; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 6-8; John Pocock, *The Machiavellian Moment: Florentine Political thought and the Atlantic Republican Tradition*, (Princeton en Oxford, 1975); Zie voor informatie over de rol van het vermeende republikenisme in de zeventiende en achttiende eeuw in Amerika en Engeland onder andere: Caroline Robbin, *The Eighteenth Century Commonwealthman: Studies in the Transmission, Development, and Circumstance of English Liberal Thought from the Restoration of Charles II until the War with the Thirteen Colonies* (Harvard 1961); Bernard Bailyn, *The Ideological Origins of the American Revolution* (Harvard, 1967).

⁴³ Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 5-13; De kritieken worden hier kort aangehaald om een schets weer te geven van het debat. Voor meer informatie over deze drie benaderingen in het debat zie de hier geannoteerde publicatie van Weststeijn.

een tweede lijn van kritiek. Rahe stelde dat een breuk te zien is tussen het vermeende klassieke republikenisme en het republikenisme van de Renaissance. Deze breuk zou juist bij Machiavelli goed te zien zijn. Binnen deze twee kritische lijnen zijn volgens Weststeijn latere kritieken ontstaan zoals de ‘rethorical turn’ en de nadruk op handel. Voor de ‘rethorical turn’ is het werk *Machiavellian Rhetoric. From the Counter-Reformation to Milton*, uit 1994 van Victoria Kahn kenmerkend. Hierin wordt gesteld dat pas in de vroegmoderne tijd een linguïstisch discours ontstond en dat dit discours niet van Machiavelli afkomstig was, zoals Pocock stelde. Kahn beschouwt dit nieuwe discours dat zij in de vroegmoderne tijd ziet ontstaan als republikeins. Het vermeende republikenisme was dus geen rechtlijnig proces van ontwikkeling van de klassieke oudheid tot het heden, omdat deze ontwikkeling in de vroegmoderne tijd werd onderbroken door de opkomst van een nieuw linguïstisch discours dat hiervoor nog niet bestond.⁴⁴ Steve Pincus stelde in zijn artikel ‘Neither Machiavellian Moment nor Possessive Individualism: Commercial Society and the Defenders of the English Commonwealth (1998)’, dat Engelse vermeende republikeinen het algemeen belang in verband brachten met de handel en dat zij stelden dat economische groei een belangrijk was voor het algemeen belang. Een meer recente vorm van kritiek die Weststeijn onderscheidt legt zich toe op een internationale benadering. Binnen deze benadering wordt op zoek gegaan naar de synthese van Het Republikenisme in de westerse wereld. In deze internationale benadering staan casussen centraal waarin met voorbeelden uit de politieke praktijk van republieken wordt aangetoond hoe het vermeende republikenisme in verschillende landen is ontstaan en zich verspreid heeft. Het vermeende republikenisme wordt dan beschouwd als een gedeelde Europese erfenis, waarin de vermeende republikeinse tradities in de afzonderlijke landen elkaar beïnvloedden en aanvulden.⁴⁵

Een voorbeeld van een invloedrijk werk dat binnen deze laatste vorm van kritiek valt is *Republicanism: A Shared European Heritage*, (2002) van historici Martin van Gelderen en Quentin Skinner. Deze publicatie bestaat uit twee bundels waarin essays van dertig historici zijn opgenomen. Dit werk biedt dus een goed startpunt om te onderzoeken welke denkbeelden en aspecten van denkers uit de vroegmoderne tijd door historici als republikeins beschouwd worden. Van Gelderen en Skinner concluderen op basis van de verschillende bijdragen dat burgerschap, het antimonarchisme en het constitutionele republikenisme de belangrijkste kenmerken zijn van het vermeende republikenisme in de vroegmoderne tijd.

---

⁴⁴ Victoria Kahn, *Machiavellian Rhetoric. From the Counter-Reformation to Milton*, (Princeton 1994), ix, 4, 12, 238; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 8,9.

⁴⁵ Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 11,12.

Hierbij speelden volgens hen waarden en normen zoals vrijheid, deugd en beschaafdheid een grote rol.⁴⁶

Volgens Van Gelderen en Skinner baseerden vroegmoderne vermeende republikeinse denkers zich op de klassieke bronnen die door de humanisten opnieuw ontdekt waren. De betekenis van burgerschap was door de vroegmoderne denkers ontleent aan deze bronnen. In de klassieke bronnen werd burger zijn gedefinieerd aan de hand van dat wat het niet was: slaaf zijn. Burgers waren dus vrij van slavernij en in het bezit van individuele vrijheid. De slaaf was in de Romeinse tijd een persoon die onderworpen was aan de macht, gratie en willekeur van een meester. Volgens de humanisten zorgde slavernij voor de productie van slaven, omdat mensen die slaaf waren zich als zodanig gingen conditioneren. Deze slaafse positie bracht nadelen voor de samenleving. Slaven zouden door hun positie ontmoedigd worden zich in te zetten voor de samenleving, omdat winst en voordelen altijd afgestaan moesten worden aan de heerser. Deze klassieke opvatting lag volgens Van Gelderen en Skinner aan de basis van het vermeende republikeinse gedachtengoed in de vroegmoderne tijd. De vroegmoderne denkers maakten een vergelijking tussen de slaafheid in de klassieke bronnen en de onderdanen in een monarchie. Deze denkers namen dus afstand van het eeuwenoude idee dat de monarchie een noodzakelijke vorm van regering was. Zij stelden dat de onderdanen in een monarchie slaven waren, omdat de onderdanen leefden onder de macht van een heerser die deze naar zijn eigen voorkeur kon toepassen. Alle onderdanen waren dus overgeleverd aan de gratie en willekeur van een heerser, net als een slaaf in de Romeinse tijd overgeleverd was aan de heerschappij en willekeur van zijn meester. De onderdanen in een monarchie zouden dus net als de slaven niet gemotiveerd zijn om zich in te zetten voor het algemeen belang, omdat zij hier weinig voordeel uit zouden halen. Ook konden van deze onderdanen geen grote daden en deugden als eerzaamheid verwacht worden, omdat zij bang waren dat dit zou leiden tot onderdrukking. In tegenstelling tot de positie van burgers in een monarchie werd de vrijheid van burgers in een republiek beschermd doordat de macht verdeeld was en burgers zouden participeren in de politiek. Hierdoor werd het risico op tirannie en arbitrair machtsgebruik geminimaliseerd. In een republiek zouden burgers daardoor ook meer gemotiveerd zijn om bij te dragen aan het algemeen belang en om eerzaam te leven, omdat zij hier zelf namelijk de vruchten van plukten. Het verschil tussen een burger in een monarchie en onderdanen in een republiek was dus dat burgers in een

---

⁴⁶ Van Gelderen en Skinner, 'Introduction', in Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, II vols, 1-6.

republiek geregeerd werden en niet gedomineerd.⁴⁷

In het constitutionele aspect van het vermeende republikanisme benoemen Van Gelderen en Skinner een paradox die volgens hen door de hele vroegmoderne tijd terug te zien is. Deze paradox ontstond volgens Van Gelderen en Skinner doordat vroegmoderne denkers de vraag probeerden te beantwoorden welke regeringsvorm de burgerlijke vrijheden het best kon behartigen. Van Gelderen en Skinner stellen dat het antwoord van de meeste denkers een republiek was die vrij was van monarchische elementen (een pure republiek), omdat een monarchie gelijk stond aan onderdrukking, ongelijkheid, verarming en slavernij. Tegelijkertijd zien Van Gelderen en Skinner in hun onderzoek naar voren komen dat een republiek soms monarchische elementen kon bevatten (*respublica mixta*) en dat vermeende republikeinse denkers dit accepteerden, zolang de invloed van deze elementen beperkt was.⁴⁸

Perez Zagorin verwijst naar deze paradox van Van Gelderen en Skinner en stelt dat deze alleen ontstaat wanneer een te brede opvatting van het vermeende republikanisme wordt gehanteerd en een te beperkte opvatting van het antimonarchisme. Volgens Zagorin baseerden vermeende republikeinse denkers zich op de klassieke bronnen. In deze bronnen werd een republiek niet beschouwd als een autonome regeringsvorm, maar als onderdeel van een regeringsvorm. De basis van regeringen was opgedeeld in het onderscheid tussen een alleenheerser met volledige macht en autoriteit en de macht die verdeeld is over een groep mensen. Deze basis werd gerepresenteerd in drie regeringsvormen: een monarchie, aristocratie en democratie die allemaal in het algemeen belang handelen en hun respectievelijke tegenhangers, tirannie, oligarchie en ochlocratie, die handelen in het eigen belang. Ideeën over een combinatie van deze drie vormen bestonden ook, maar ook deze combinaties waren gebaseerd op dit onderscheid. Volgens Zagorin betekende het vermeende republikanisme dus niet automatisch de volledige afwijzing van de monarchie. Von Friedeburg geeft in zijn artikel ook aan dat veel republieken in de vroegmoderne tijd niet vrij waren van monarchische elementen en dat dit ook van veel denkers het doel niet was.⁴⁹

Volgens Van Gelderen en Skinner was het antimonarchistische element het sterkst ontwikkeld in de Republiek van waaruit het zich verspreidde over Europa. Wyger Velema wijst Pieter de la Court aan als verantwoordelijke voor het ontstaan van het antimonarchisme

---

⁴⁷ Quentin Skinner, 'Classical Liberty and the Coming of the English Civil War', in Van Gelderen en Skinner (eds.), *Republicanism*, Vol. II, 23-28.

⁴⁸ Skinner en Van Gelderen, 'Introduction', in: Van Gelderen, en Skinner (eds.), *Republicanism*, Vol. I, 1-3; Hans Erich Bödeker, 'Debating the *respublica mixta*: German and Dutch Political Discourses around 1700', in: Van Gelderen en Skinner (eds.), *Republicanism*, Vol. 1 (Cambridge, 2002), 219, 220.

⁴⁹ Zagorin, 'Republicanism', 701-707; Robert von Friedeburg, 'Republics and Republicanism', in: Hamish Scott (ed.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, Volume II, (Oxford 2015).

in de Republiek. Dit antimonarchisme zou volgens Velema het belangrijkste kenmerk worden van het vermeende Nederlandse republikanisme. Het antimonarchisme, als radicale en totale afwijzing van de monarchie, komt volgens Velema het duidelijkste tot uiting in de werken *Politike Weegschaal* (1660), *Politike Discoursen* (1662) en *Interest van Holland* (1662).⁵⁰ Jonathan Israel is echter van mening dat Pieter de la Court niet het antimonarchisme maar een verregaande en moderne vorm van tolerantie in het werk *Politike Weegschaal* introduceerde. Deze tolerantie vereiste de assimilatie van de kerk in de staat om de vrijheid van burgers te kunnen garanderen en in stand te houden. Arthur Weststeijn stelt echter dat met name de economische denkbeelden van Pieter de la Court over vrije handel belangrijk zijn geweest voor latere liberale economische ideeën.⁵¹

Hoewel er door historici dus veel invloed wordt toegeschreven aan de denkbeelden van Pieter de la Court voor het ontstaan van moderne opvattingen over democratie en overheid, is er nog weinig bekend over hoe dit vermeende republikanisme van Pieter de la Court is ontstaan. Dit onderzoek tracht bij te dragen aan het begrip over hoe dit vermeende republikanisme van Pieter de la Court is ontstaan aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: Hoe verhouden de notities uit het reisverslag van de ‘Grand Tour’ (1641-1643) van Pieter de la Court over Engeland en Frankrijk zich tot het vermeende republikanisme dat door historici aan Pieter de la Court wordt toegeschreven op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde? Het vermeende republikanisme van Pieter de la Court zoals gedefinieerd door Velema, Israel en Weststeijn, respectievelijk het antimonarchisme, tolerantie en vrije handel zullen het kader vormen van dit onderzoek. Dit kader zal in hoofdstuk 1 verder uitgewerkt worden.

---

⁵⁰ Van Gelderen en Skinner, ‘Introduction’, in: Van Gelderen en Skinner (eds.), *Republicanism: a Shared European Heritage*, Vol. 1,2; Velema, ‘That a Republic is Better than a Monarchy’, in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, 12-19; In *Politike Weegschaal* (1660) staat het onderwerp centraal wat de juiste en onjuiste vorm van overheid is; *Politike Discoursen* (1662) bestaat uit een analyse van de stedelijke economie, een bespreking van machtspolitiek en oorlog die sterk geïnspireerd is door Machiavelli, daarbij bevat het een kritisch deel over geestelijken, religie en kerkelijke aangelegenheden en een deel over morele filosofie; *Interest van Holland* (1662) bevat een analyse van het economische succes van het gewest Holland inclusief de economische en politieke principes die aan de basis lagen van dit succes. Pieter de la Court onderscheidde vrije handel en een republiek als belangrijke aspecten voor politiek en economisch succes. Oorlogen en expansie van het rijk moest alleen plaatsvinden wanneer het echt niet vermeden kon worden. Dit werk is minder filosofisch van aard dan *Politike Weegschaal* en *Politike Discoursen*.

⁵¹ Israel, ‘The Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism’, 7, 12-15, 17, 20,21; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 157-200, 224-279.

Structuur en benadering

In hoofdstuk 2 en 3 staat de reis van Pieter de la Court door Engeland en Frankrijk centraal. Er is gekozen voor Engeland en Frankrijk, omdat Pieter de la Court hier het meest over geschreven heeft. Daarbij is het interessant omdat beide landen overeenkomsten en verschillen vertoonden. Frankrijk en Engeland waren, in de periode dat Pieter de la Court hier was, beiden een monarchie met een dominante religie. In Engeland verschenen er echter steeds meer scheuren in de monarchie en in Frankrijk zou het niet lang meer duren voor de Eerste Fronde uit zou breken. In Engeland was de Anglicaanse kerk dominant, in Frankrijk de katholieke kerk. Deze ingrediënten kunnen tot een interessante analyse leiden, vooral omdat Pieter de la Court was opgegroeid in een Republiek, binnen de Waalse gemeenschap.

De hoofdstukken 2 en 3 zijn op dezelfde manier opgebouwd aan de hand van de volgende vraag: hoe verhouden de denkbeelden uit het reisverslag van Pieter de la Court over religie, staat en economie zich tot het antimonarchisme, religieuze tolerantie en vrije handel zoals dit respectievelijk door Velema, Israel en Weststeijn beschreven is? Deze vraag valt uiteen in drie paragrafen. De eerste paragrafen van beide hoofdstukken bevatten een contextuele beschrijving van Engeland, danwel Frankrijk in de periode dat Pieter de la Court daar was. In de tweede paragraaf van hoofdstukken 2 en 3 staat de volgende subvraag centraal: Wat schrijft Pieter de la Court over de staat, religie en economie in Engeland en Frankrijk? Hiervoor zijn de uit het reisverslag geselecteerde citaten geanalyseerd. Deze selectie heeft plaatsgevonden door eerst een transcriptie van het reisverslag te maken en deze te lezen. Tekstdelen uit de reis van Pieter de la Court in Engeland en Frankrijk die interessant leken zijn vervolgens in de eigen context geplaatst en geanalyseerd in paragraaf twee van hoofdstukken twee en drie. De derde paragraaf van beide hoofdstukken vormen deelconclusies. In deze deelconclusies wordt aan de hand van de analyse in paragraaf twee de volgende subvraag beantwoord: Hoe verhouden de denkbeelden over staat, religie en handel uit het reisverslag van Pieter de la Court zich tot het antimonarchisme, tolerantie en vrije handel? Voor het antimonarchisme wordt gelet op wat en hoe Pieter de la Court schrijft over de staat in Frankrijk en Engeland en hoe deze denkbeelden verklaard kunnen worden. Voor het economische aspect wordt gelet op notities over handel, armoede, rijkdom en smokkel van handelswaar of andere illegale praktijken om bijvoorbeeld belastingen te omzeilen. Met betrekking tot de religieuze tolerantie wordt onderzocht wat en hoe Pieter de la Court schrijft over religie en religieuze diversiteit in Frankrijk en Engeland. Eventuele weergaven van protesten in Engeland en Frankrijk over de economische, religieuze of politieke situatie

worden ook meegenomen. In hoofdstuk 4, de eindconclusie, zal de onderzoeksvraag beantwoord worden door de bevindingen van hoofdstuk 2 en 3 naast elkaar te leggen.

1. Het vermeende republikanisme van Pieter de la Court

In de jaren 1660 en 1670 publiceerde Pieter de la Court verschillende werken waarin hij pleitte voor vrije handel en migratie, de onderwerping van de kerk aan de staat en religieuze tolerantie. Daarnaast werd in dit oeuvre ook beargumenteerd waarom een republiek, waarin burgers participeren in de politiek, de beste staatsvorm zou zijn. Jonathan Israel benadrukt in dit vermeende republikanisme van Pieter de la Court een moderne en verregaande vorm van tolerantie, die samengaat met de onderwerping van de kerk aan de staat en de assimilatie van de kerk in de staat. Volgens Israel legde Pieter de la Court hiermee in zijn werk *Politike Weegschaal* (1660) de basis voor het Nederlandse republikanisme. Wyger Velema en Arthur Weststeijn benadrukken andere aspecten in het vermeende republikanisme van Pieter de la Court, respectievelijk het antimonarchisme als radicale afwijzing van de monarchie en vrije handel als noodzakelijke basis voor een republiek. Weststeijn stelt dat deze economische denkbeelden van Pieter de la Court belangrijk zijn geweest voor latere opvattingen over vrije handel en Velema is van mening dat het antimonarchisme, dat volgens hem kenmerkend is voor het latere Nederlandse republikanisme, ontstaan is bij Pieter de la Court. Israel, Velema en Weststeijn stellen dus afzonderlijk dat het vermeende republikanisme van Pieter de la Court een grote invloed heeft gehad op moderne politieke of economische denkbeelden over democratie en vrije handel. Deze historici schrijven op basis van het oeuvre van Pieter de la Court uit de jaren 1660 en 1670 dus een grote invloed toe aan Pieter de la Court in de ontwikkeling van ideologiën en denkbeelden over de moderne staat. Robert von Friedeburg en Perez Zagorin zijn echter van mening dat historici voorzichtiger om moeten gaan met het bestempelen van vroegmoderne denkers als republikeins. In deze paragraaf zal dit debat uiteen gezet worden, en zal aangegeven worden hoe het debat zich verhoudt tot dit onderzoek.⁵²

Wyger Velema benadrukt in zijn artikel 'That a Republic is better than a Monarchy', het antimonarchisme als belangrijkste aspect van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court. Dit antimonarchisme ziet Velema als een radicale en totale afwijzing van de monarchie. Met name in de werken *Politike Weegschaal* (1660), *Politike Discoursen* (1662) en *Interest van Holland* (1662) zou dit antimonarchisme duidelijk zichtbaar zijn. Velema bespreekt in een aantal pagina's Pieter de la Courts' analyse van de monarchie. Pieter de la

---

⁵² Velema, 'That a Republic is better than a Monarchy', in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, 12-19; Israel, 'The Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism', 7-30; Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 5, 14-23; Von Friedeburg, 'Republics and Republicanism', in: Scott (ed.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*; Perez Zagorin, 'Republicanism'.

Court beschrijft volgens Velema dat een monarchie geen juiste vorm van overheid kan zijn, omdat monarchen de verleiding om hun eigenbelang te behartigen niet zouden kunnen weerstaan. Volgens Velema stelt Pieter de la Court dat problemen met de monarchie ontstonden door de erving van de positie. Volgens Pieter de la Court was niemand geboren om te heersen. Macht werd enkel legitiem wanneer deze op een bepaald moment door een bepaald deel van de bevolking aan iemand of een groep mensen was overgedragen. Doordat de machtsuitoefening van een monarchie gebaseerd was op erfelijkheid en niet op overdracht vanuit de bevolking, zorgde dit voor problemen die zelfs konden leiden tot oorlogen.⁵³

De problemen met de monarchie begonnen al in het hofleven. Jonge prinsen werden verondersteld een goede opleiding te krijgen die hen zou voorbereiden op hun taak, maar niets was minder waar. Uit angst voor zijn eigen positie, deed de zittende heerser er alles aan om het jonge prinsje dom te houden. De hovelingen hielpen hieraan mee, omdat zij baat zouden hebben bij een heerser die zij konden beïnvloeden. Jonge prinsen leerden dus om hun eigen lusten en interesses te vervullen, terwijl hun rede onderontwikkeld bleef. Wanneer zo een prins uiteindelijk op de troon zou komen, wist hij niet beter dan het behartigen van zijn eigenbelang. Hiervoor was rijkdom nodig die uit het land werd gehaald door bijvoorbeeld extra en/of hogere belastingen. De hovelingen stimuleerden en hielpen de heerser om zijn eigenbelang te vervullen, zodat zij hun positie veilig konden stellen. Hierdoor waren alle hovelingen volgens Pieter de la Court schuldig aan het verval van moreel gedrag in het hof en de samenleving. Kritiek op dit verval was gevaarlijk, want dan zou een individu het risico lopen gedood te worden. Initiatief tonen en iets anders doen dan slaafs gehoorzamen was volgens Pieter de la Court dus gevaarlijk voor onderdanen.⁵⁴

Het hof deed zijn best om deze slaafheid te stimuleren en in stand te houden. Wetten waren er bijvoorbeeld voor het hof en niet voor de onderdanen. De interpretatie van deze wetten was ook in handen van de koning en zijn hof waardoor deze wetten onvoorspelbaar werden. Wanneer de koning iemands leven, grond of geld wilde kon hij een individu gewoon van verraad beschuldigen en vervolgens innemen wat hij wilde hebben. De onderdanen in een monarchie hadden dus geen wettelijke bescherming. De koning en het hof stimuleerden machteloosheid en afhankelijkheid onder de bevolking. Om dit te bereiken werd de macht bijvoorbeeld gecentreerd rond het hof, zodat geen onafhankelijke machtscentra op konden komen. Steden werden zwak en weerloos gehouden en mochten geen verdedigingswerken opzetten of bugers bewapenen. Daarbij waren er altijd hoger wordende belastingen, waardoor

---

⁵³ Velema, 'That a Republic is Better than a Monarchy', in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, 13-15.

⁵⁴ Velema, 'That a Republic is Better than a Monarchy', in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, 16-18.

niemand uiteindelijk iets over zou houden. Individuen die rijkdom, geleerdheid of initiatief toonden, werden beschouwd als dreiging voor het hof en liepen het risico gedood te worden. Om de macht over de onderdanen te vergroten, vochten monarchen vaak offensieve oorlogen. Hierdoor konden zij hun persoonlijke rijkdommen vergroten, maar ook belastingen verhogen en het leger inzetten tegen onrusten in de samenleving die een bedreiging voor het hof konden gaan vormen. Deze kritiek op de monarchie betrok Pieter de la Court ook op alle vormen van overheid die gebaseerd waren op erfelijkheid, zoals het stadhoudelijke regime in de Republiek. Wanneer de stadhouder weer aangesteld zou worden, zou de Republiek zich volgens Pieter de la Court blootstellen aan alle gevaren van de monarchie.⁵⁵

Volgens Velema is dit antimonarchisme van Pieter de la Court, zoals hij dit interpreteert, representatief voor het antimonarchisme dat onder de staatsgezinden heerste tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk. Daarbij is dit antimonarchisme, als radicale en totale afwijzing van de monarchie, van Pieter de la Court zoals dit in de werken *Politike Discoursen*, *Politike Weegschaal* en *Interest van Holland* naar voren komt, volgens Velema de meest complete weergave van dit aspect van het vermeende Nederlandse republikanisme in de vroegmoderne tijd.⁵⁶ Hoewel Velema citaten gebruikt uit deze drie werken is het hem blijkbaar ontgaan, zoals Robert von Friedeburg opmerkt, dat Pieter de la Court zich in het voorwoord van *Interest van Holland* positief uitlaat over de Franse monarchie.⁵⁷ Ook heeft Arthur Weststeijn in zijn boek *Commercial Republicanism* duidelijk gemaakt dat Pieter de la Court zich kritisch uitliet over de monarchie, maar dat dit niet automatisch betekende dat hij de stem van de staatsgezinden en regenten representeerde en daarbij vormden de prinsgezinden en de staatsgezinden geen vaste, tegengestelde blokken. Pieter de la Court was net zo kritisch naar de regentenklik van Johan de Witt als naar een monarch. Wanneer de macht beperkt verdeeld was zoals bijvoorbeeld bij alleenheersers of een oligarchie, vormde regeringen volgens Pieter de la Court een gevaar voor de vrijheid van de samenleving.⁵⁸

Jonathan Israel stelt in zijn artikel 'Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism', dat het vermeende republikanisme van Pieter de la Court belangrijk was voor het ontstaan van het vermeende Nederlandse republikanisme in de vroegmoderne tijd. Israel is van mening dat, niet het antimonarchisme zoals Velema stelt, maar een verregaande, moderne vorm van tolerantie het vermeende republikanisme van Pieter de la Court domineert

---

⁵⁵ Velema, 'That a Republic is Better than a Monarchy', in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, 18-19.

⁵⁶ Velema, 'That a Republic is Better than a Monarchy', in: Van Gelderen en Skinner, *Republicanism*, 12, 13.

⁵⁷ Von Friedeburg, 'Republics and Republicanism' in: Scott (ed.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*.

⁵⁸ Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 44.

in de werken *Politike Weegschaal* en *Politike Discoursen*. Deze tolerantie was volgens Israel gebaseerd op een egalitaire, democratische samenleving waarin een grote mate van individuele vrijheid te vinden is. Individuen kenden in deze tolerantie een bijna onbeperkte vrijheid van meningsuiting, publicatie en religie over onderwerpen als de mens, God, moraal en het universum. Tolerantie komt in deze analyse van Israel over de denkbeelden van Pieter de la Court naar voren als de basis voor een vredige samenleving en het beschermen van vrijheden.⁵⁹

Om deze moderne vorm van tolerantie te kunnen handhaven, stelt Israel dat het volgens Pieter de la Court nodig was de hiërarchische structuur in de samenleving te ontmantelen. De kerk moest ondergeschikt zijn aan de staat en hiermee assimileren. Alleen door de autonomie van de kerk te doorbreken kon voorkomen worden dat geestelijken hun macht zouden misbruiken. Zij deden dit vooral door bijgeloof en intolerante ideeën over andere religieuze opvattingen te verspreiden en de massa te mobiliseren om hun eigen positie en prestige te versterken en te beschermen. Hierdoor werden onrusten en problemen veroorzaakt in de samenleving. Naast de publieke kerk was het belangrijk om het beoefenen van alternatieve religies toe te staan in de privésfeer, zodat onrust voorkomen werd. Om deze bijna onbeperkte vrijheid van individuen te beschermen, was een republiek met een egalitaire basis de beste vorm van overheid. Monarchieën zorgden vanwege de hiërarchische structuur en de aanstelling op basis van erfelijkheid voor ongelijkheid in de samenleving. Daarbij vervielen monarchen snel in het vervullen van hun eigen belangen, waardoor onderdrukking van het volk en problemen in de samenleving ontstonden. Een republiek, waarin op basis van rede en gelijkheid geregeerd werd, zou dus de beste vorm zijn om de rust in de samenleving te stimuleren en om de individuele vrijheden te garanderen.⁶⁰

Volgens Israel is tolerantie dus het belangrijkste kenmerk van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court en de motivatie voor een republiek als beste vorm van overheid. Het antimonarchisme beschrijft Israel, in tegenstelling tot Velema, als onderdeel van deze tolerantie als gevolg van de vraag hoe de bijna onbeperkte individuele vrijheid van individuen het best behartigt en in stand gehouden kan worden. Arthur Weststeijn presenteert echter in zijn proefschrift *Commercial Republicanism* uit 2012 dat niet de tolerantie, maar economische belangen de basis vormen van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court. Weststeijn stelt dat in het oeuvre dat door Pieter de la Court gepubliceerd is, een politiek-economische theorie beschreven is die hij het 'commercial republicanism' noemt. In

---

⁵⁹ Israel, 'The Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism', 7, 12-15, 17, 20, 21.

⁶⁰ Israel, 'The Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism', 11-13, 15-22, 30.

deze theorie zijn tolerantie en het antimonarchisme gevolgen van de vraag hoe vrije handel en de vredige samenleving die hiermee verbonden is, het best gerealiseerd kunnen worden. Volgens Weststeijn komt Pieter de la Court tot de conclusie dat dit het best kan in een Republiek waarvan de belangen van de overheid overeen stemmen met het algemene belang van de samenleving.⁶¹

Vrije handel is dus volgens Weststeijn de motivatie van Pieter de la Court om voor een republiek te pleiten waarin tolerantie en vrijheid noodzakelijk zijn om deze vrije handel te beschermen. In een monarchie zou dit niet mogelijk zijn, omdat monarchen al van jongs af aan geleerd hadden om in hun eigenbelang te voorzien. Dit eigenbelang was voornamelijk het vergroten van macht en rijkdommen via belastingen, handelsbeperkingen en oorlogen en dit was nu juist schadelijk voor de handel. Daarbij was het volk in een monarchie niet gemotiveerd om bij te dragen aan de economie van een land. Het grootste deel van hun verdiensten ging naar de schatkist en zelfontplooiing werd hierdoor ontmoedigd. Een republiek, bestuurd door burgers waarvan het eigenbelang overeenkwam met het algemeen belang zou de vrije handel wel kunnen stimuleren. Deze burgers waren door hun opleiding beter in staat om te regeren. Ook zouden de burgers die bij de handel betrokken waren, als bestuurders veel minder snel geneigd zijn om handelsbeperkingen in te stellen of oorlogen te voeren, omdat dit hun eigen handel schaadde. Doordat er minder oorlog gevoerd zou worden, zouden er ook minder belastingen nodig zijn. Beide aspecten zouden ervoor zorgen dat er meer rust ontstond in de samenleving doordat de kans op onrusten, opstanden en zelfs oorlogen uit onvrede over het economische beleid sterk afnam. De welvaart zou hierdoor ook beter verdeeld worden, omdat de armen dan een minder groot deel van hun inkomen aan belastingen moesten besteden. Hierdoor kon het arme deel van de bevolking meer producten kopen en zou het volk gestimuleerd worden om zich zelf te ontwikkelen en bij te dragen aan de economie. Winst belandde in dit geval dan in de eigen zak. Hierdoor zou de economie groeien, omdat deze met een bestuur van burgers, vrij was van ingrepen vanuit de staat en de willekeur van een monarch.⁶²

Weststeijn stelt dat religieuze tolerantie volgens Pieter de la Court ook noodzakelijk was om de handel te stimuleren. Doordat veel handelaren uit het buitenland kwamen, brachten zij andere vormen van religie mee naar de Republiek. Doordat de kerk andere religieuze stromingen bestreed door bijgeloof en intolerante ideeën te verspreiden onder haar gelovigen, zorgde dit voor onrusten en problemen in de samenleving. Daarbij werden deze

---

⁶¹ Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 345-346.

⁶² Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 157-200, 224-279.

handelaren hierdoor ontmoedigd om naar de Republiek te komen en beperkt in hun handelsactiviteiten. De economie zou er dus van profiteren wanneer het toegestaan werd dat andere religies, naast de dominante religie in een land, in de privésfeer beoefend mochten worden. Om toe te zien op deze tolerantie, moest de publieke kerk ondergeschikt zijn aan de staat middels seculiere controle.⁶³

Volgens Velema is dus het antimonarchisme, als totale afwijzing van de monarchie, het belangrijkste kenmerk van het vermeende republikenisme van Pieter de la Court als gevolg van de vraag hoe de vrijheden van het volk het best beschermd kunnen worden. Israel stelt echter dat dit antimonarchisme onderdeel is van de verregaande vorm van tolerantie die Pieter de la Court voorstaat. Deze tolerantie is volgens Israel het antwoord op de vraag hoe de individuele vrijheden het best beschermd kunnen worden. Weststeijn is echter van mening dat het antimonarchisme, vrijheid en de tolerantie noodzakelijke voorwaarden waren voor de handelsbelangen die aan de basis liggen van Pieter de la Courts' vermeende republikenisme. De individuele vrijheid die bij Velema en Israel centraal staat, is bij Weststeijn dus onderdeel van de voorwaarden om een vrije economie te kunnen handhaven.

De hier besproken auteurs hebben dus verschillende visies over waarom Pieter de la Court voor een Republiek pleitte. Het is wel duidelijk dat zij in verschillende mate veel belang hechten aan de tolerantie, vrije handel en het antimonarchisme in het vermeende republikenisme van Pieter de la Court. Robert von Friedeburg beargumenteert echter in zijn artikel, 'Republics and Republicanism', dat dit antimonarchisme gedefinieerd als totale en radicale afwijzing van de monarchie niet klopt. Naar aanleiding van een uitgebreide analyse over onder andere de Zwitserse, Poolse en Nederlandse Republiek toont Von Friedeburg aan dat denkers die in de vroegmoderne tijd pleitten voor een republiek, niet per definitie de monarchie volledig afwezen. Volgens Von Friedeburg waren republieken in de vroegmoderne tijd vaak niet vrij van monarchische elementen en was dit van veel denkers ook niet het doel. Perez Zagorin geeft dit ook aan in zijn artikel en wijst erop dat republieken vaak een combinatie waren van republikeinse idealen en monarchische elementen. Het ging de vroegmoderne denkers erom dat de burgerlijke vrijheden, in de zin van verlossing van de onderwerping en slaafsheid onder een soevereine macht, gegarandeerd en beschermd werden. Als dit belang het best gewaarborgd werd in een bestuursstructuur waarin een republiek en het instituut monarchie gecombineerd waren, was dit geen probleem. Von Friedeburg geeft ook aan dat het benoemen van zeventiende eeuwse denkers als republikeins anachronistisch

---

⁶³ Weststeijn, *Commercial Republicanism*, 298-337.

is, omdat historische actoren uit deze eeuw niet naar zichzelf verwezen als republikein en ook niet over het republikanisme als ideologie spraken.⁶⁴

De kenmerken van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court zoals Velema, Israel en Weststeijn beschrijven, respectievelijk het antimonarchisme, tolerantie en vrije handel, zullen gebruikt worden om te analyseren hoe de notities in het reisverslag van Pieter de la Court zich verhouden tot zijn vermeende republikanisme. Hierbij is de kritiek van Von Friedeburg en Zagorin verwerkt door niet op zoek te gaan naar antimonarchistische tendensen, tolerante denkbeelden en ideeën over vrije handel in het reisverslag. In plaats hiervan staat de vraag centraal wat Pieter de la Court schreef over religie, staat en economie tijdens zijn reis door Engeland en Frankrijk en hoe deze opvattingen zich verhouden tot de kenmerken van Velema, Israel en Weststeijn. Hierdoor kan uiteindelijk in de eindconclusie de volgende onderzoeksvraag beantwoord worden: Hoe verhouden de notities uit het reisverslag van de 'Grand Tour' (1641-1643) van Pieter de la Court over Engeland en Frankrijk zich tot het vermeende republikanisme dat door historici aan Pieter de la Court wordt toegeschreven op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde?

---

⁶⁴ Von Friedeburg, 'Republics and Republicanism'. Zagorin, 'Republicanism', 707.

2. Engeland: Monarchie

Pieter de la Court verbleef vanaf september 1641 tot april 1642 in Engeland. Engeland was in deze periode een monarchie onder leiding van Koning Karel I (1600-1649) die ook koning was van Ierland en Schotland in de periode 1625-1649. De zeventiende eeuw was een onrustige tijd voor de monarchie en wordt gekenmerkt door de Oorlogen van de Drie Koninkrijken, waar de Bisschoppenoorlogen van 1639 en 1640 in Schotland, de Ierse Opstand in 1641 en de Eerst Engelse Burgeroorlog (1642-1646) onderdeel van zijn. In de tijd dat Pieter de la Court in Engeland was, kenden de drie koninkrijken dus grote problemen. Religie en politiek waren in deze problemen met elkaar verbonden en de ontwikkelingen in de koninkrijken beïnvloedden elkaar.⁶⁵

§ 2.1 Engeland, september 1641 - april 1642

In september 1641 was Koning Karel in Schotland om het Verdrag van Londen te ratificeren. Dit verdrag was het resultaat van de onderhandelingen met de Schotten tijdens de Tweede Bisschoppenoorlog die in 1640 was uitgebroken. Koning Karel had de Schotse Kerk willen hervormen naar de Anglicaanse Kerk, maar stuitte op veel weerstand waardoor de Tweede Bisschoppenoorlog ontstond. Het verdrag was een vernedering voor Karel, maar hij had haast om dit in werking te stellen. Een deel van het parlement in Engeland, dat hij genoodzaakt was geweest om op te roepen als gevolg van de oorlog, verzette zich tegen de macht van Koning Karel. Na elf jaar zonder parlement geregeerd te hebben, had Karel veel macht naar zich toe getrokken. Door het verliezen van de Bisschoppenoorlog moest Koning Karel een deel van de oorlogskosten van de Schotten betalen en alleen het parlement kon deze financiën beschikbaar stellen. Het parlement wilde echter het arbitraire en autoritaire machtsgebruik van Karel inperken. Doordat Karel afhankelijk was van het parlement, kon hij niet anders dan concessies doen.⁶⁶

Tijdens zijn 'personal rule' (1629-1640) had Koning Karel extra belastingen

---

⁶⁵ Conrad Russel, *The Causes of the English Civil War*, (Oxford 1990), 10,11,29; Blair Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660* (Londen 2009), 27; Over de oorzaken van de Engelse Burgeroorlog bestaat een breed debat. Hier zal een algemene indruk gegeven van de politieke omstandigheden in Engeland in de periode dat Pieter de la Court hier was. Zie voor meer informatie o.a: Conrad Russel, *The Causes of the English Civil War*, (1990) en Blair Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660* (2009); Onder de Oorlogen van de Drie Koninkrijken vallen ook de Schotse Burgeroorlog van 1644-1645, de Ierse opstand uit 1641, de Confederatie van Ierland, de verovering van Ierland door Cromwell (samen de Elfjarige Oorlog of de Ierse Confederatie Oorlogen) en de eerste, tweede en derde Engelse Burgeroorlog (1642-1646, 1648-1649, 1650-1651).

⁶⁶ Worden, *The English Civil Wars*, 29, 30, 32-34, 37; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 13-18, 29-33, 60, 61,114,115.

ingevoerd en door de ontbinding van het parlement in 1629 had hij meer politieke macht naar zich toe getrokken. De extra belastingen legden een grote druk op de economie en de armoede in Engeland nam steeds grotere vormen aan. Voor het religieuze beleid had Karel I advies gezocht bij William Laud (1573-1645), die hij in 1633 had aangesteld als hoofdbisschop van de Anglicaanse Kerk. De Anglicaanse Kerk had een bijzondere samenstelling, de katholieke hiërarchische structuur was aangehouden terwijl de calvinistische doctrine was aangenomen. Dit was het gevolg van de reformatie in Engeland. De twee dominante religieuze groepen, de arminianen en de puriteinen, hadden verschillende opvattingen over de invulling van het religieuze leven. De predestinatieleer vormde de basis van de doctrine van de puriteinen. In deze dubbele predestinatieleer had God vooraf bepaald welke individuen gratie zouden krijgen en welke individuen verworpen zouden worden. Soberheid en ingetogenheid waren belangrijk voor het religieuze leven. De arminianen wezen de predestinatieleer af en legden de nadruk op vrije wil. Preken, symboliek en bisschoppen waren volgens hen essentieel voor het religieuze leven. De Anglicaanse Kerk was dus ontstaan als compromis tussen deze groepen en Laud was aangesteld om de uniformiteit in de kerk in Wales en Engeland te stimuleren, maar hij zorgde echter voor verdeling. Een deel van de bevolking beschuldigde Laud ervan dat hij het arminianisme te veel te benadrukken in de Anglicaanse kerk, puriteinen te hard aan te pakken en het calvinisme af te wijzen.⁶⁷

De Ierse Opstand in oktober 1641 zorgde ervoor dat een nieuwe vraag ontstond in het parlement met betrekking tot het beperken van de macht van Koning Karel I. Het parlement vreesde dat wanneer Koning Karel het leger in zou zetten in Ierland, het leger tegen het parlement gekeerd zou worden. Het parlement deed de koning een voorstel om het bevel over het leger aan hen over te dragen, maar Karel weigerde dit. Toen Koning Karel in november 1641 terugkeerde uit Schotland, waren de spanningen tussen koning en parlement hoog opgelopen. Op 1 december 1641 overhandigde het parlement de 'Grand Remonstrance' aan de koning. Dit document bekritiseerde het economische, politieke en religieuze beleid van

---

⁶⁷ Kenneth Fincham en Peter Lake, 'The Ecclesiastical Policy of King James I', *Journal of British Studies*, vol. 24, nr. 2, (1985), 169-177; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 35, 88-104; Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 22-25, 29, 31, 33, 43-45; In deze periode bestonden in Engeland meerdere religieuze groeperingen die verschillende opvattingen hadden over wat de juiste vorm en beleving van religie was. De arminianen en puriteinen kenden ook heterogeniteit. Puriteinen waren bijvoorbeeld verdeeld in gematigde en extremistische Puriteinen en er bestonden onder de Arminianen ook groepen die minder belang hechtten aan symboliek in religie. Ook waren er individuen die de standpunten van de Arminianen verdedigden, maar die niet Arminiaans waren. Het doel was hier enkel om een korte schets te geven van de belangrijkste twistpunten binnen de Anglicaanse kerk aan de hand van de dominante religieuze standpunten in Engeland. Voor meer informatie over de religieuze heterogeniteit in Engeland in deze periode zie onder andere: Michael Braddick, *God's Fury, England's Fire*, (2008); R.T. Kendall, *Calvin and English Calvinists* (1979); Morrill, *The Nature of the English Revolution*, (1993).

Karel I. Koning Karel I zou de fundamentele wetten en principes van de overheid ondermijnd hebben. Voor dit wanbeleid werden de persoonlijke adviseurs van de koning en de bisschoppen in het parlement verantwoordelijk gehouden. Deze 'Grand Remonstrance' was echter geen kritiek op het instituut monarchie, maar een specifieke kritiek op het arbitraire machtsgebruik en het beleid van Koning Karel I.⁶⁸

Het parlement wilde het religieuze beleid van de koning hervormen, maar was verdeeld over hoe dit gedaan moest worden. Een deel van het parlement wilde de kerk ondergeschikt maken aan het parlement. Zij vonden dat de bisschoppen in het parlement dezelfde gematigde ideeën over religie moesten hebben als de parlementsleden. De meerderheid in het parlement wilde echter dat Karel niet langer zijn eigen adviseurs aan kon stellen, want die vertrouwden zij niet. Daarbij waren zij van mening dat de bisschoppen uit het parlement verwijderd moesten worden. Karel wantrouwde de leiders van de 'House of Commons' en hun medestanders in de 'House of Lords'. Hij wees de eisen van de 'Grand Remonstrance' af, waardoor protesten ontstonden in de 'House of Commons'. Koning Karel was ervan overtuigd dat een kleine factie binnen het parlement verantwoordelijk was voor de onrusten. Verwijdering van deze leden zou zijn problemen oplossen. Op drie januari 1642 beschuldigde hij zes leden van de 'House of Commons' van verraad. De volgende dag trok hij, begeleid door gewapende mannen, naar het parlamentshuis om deze parlementsleden te arresteren. De leden waren echter onvindbaar. Karel verzag vervolgens voormalige soldaten van wapens om Londen te doorzoeken en de leden alsnog te arresteren, maar hij slaagde hier niet in. Vier dagen na deze mislukte actie om de parlementsleden te arresteren, vluchtte Karel op 10 januari 1642 naar Oxford, waarna het parlement op 1 februari 1642 overeenkwam dat het koninkrijk in staat van oorlog was.⁶⁹

Na het vertrek van de koning uit Londen, trokken begin 1642 duizenden mensen naar de hoofdstad om petitie aan te bieden aan het parlement. In deze petitie werd geëist dat de 'House of Lords' de wensen van de meerderheid in de 'House of Commons' zou behartigen. Daarbij moesten de door de koning aangestelde religieuze leiders en adviseurs worden verwijderd uit de 'House of Lords'. Verdedegingswerken, de 'Tower of London' en de militia moesten in handen komen van individuen die door het parlement als geheel vertrouwd werden. Naast deze eisen werd in de petitie ook de achteruitgang van de handel en de

---

⁶⁸ Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 5-7, 17-19, 26-32; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 14-19, 43-52, 58-60, 109, 150-160; John Morrill, *The Nature of the English Revolution*, (New York 1993), 106, 294-296; De 'Grand Remonstrance', in: Samuel Rawson Gardiner, *The Constitutional Documents of the Puritan Revolution, 1625-1660*, (1906), 206, 207.

⁶⁹ Worden, *The English Civil Wars*, 33, 37, 38, 52; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 17, 18; Barry Coward, *The Stuart Age. England 1603-1714*, (Essex 2003, 3e editie) 186-188.

industrie behandeld. Deze achteruitgang werd grotendeels veroorzaakt doordat de handelaren hun activiteiten gestaakt hadden, omdat zij geen vertrouwen hadden in de economie door de onrustige politieke situatie. Daarbij namen de nieuwe belastingen en andere nieuwe vormen van inkomsten voor de schatkist een groot deel van de inkomens in beslag. In de petitiees werden de constante meningsverschillen tussen de ‘House of Lords’, de ‘House of Commons’ en Koning Karel I als schuldige aangewezen voor de economische achteruitgang. Bij een stemming in de ‘House of Lords’ over de petitiees werden de eisen met een kleine meerderheid afgewezen, waardoor de onrusten en protesten toenamen. De afstand tussen de facties in de ‘House of Commons’ en de ‘House of Lords’ werd groter. De meerderheid in de ‘House of Commons’ wilde de koninklijke macht inperken en deels onderwerpen aan het parlement. De meeste leden in de ‘House of Lords’ steunden de vorst. Zij wilden juist een compromis sluiten met de koning en zijn macht zo min mogelijk beperken. Andere parlementsleden verbonden zich niet aan deze Royalisten en Parlementariërs en onttrokken zich uit het debat of hielden er alternatieve opvattingen op na. Het parlement was dus net als de samenleving verdeeld in meerdere groepen en individuen die allemaal een idee hadden over wat het beste zou zijn voor Engeland. Londen was aan het begin van 1641 het centrum waar al deze grieven en problemen geuit werden in protesten.⁷⁰

In de periode dat Pieter de la Court in Engeland was, verbleef hij een groot deel van de tijd in Londen. Hij kan dus getuige geweest zijn van deze onrusten en problemen. In de volgende paragrafen zal onderzocht worden wat Pieter de la Court in zijn reisverslag schrijft over de politieke, economische en/of religieuze situatie in Engeland en hoe deze notities zich verhouden tot het antimonarchisme, religieuze tolerantie en vrije handel zoals deze respectievelijk door Velema, Israel en Weststeijn zijn beschreven.

§ 2.2 Pieter de la Court over Engeland, september 1641 – april 1642

Engeland was de eerste stop van de ‘Grand Tour’ van Pieter de la Court. In de periode dat Pieter de la Court hier was, bevond Engeland zich aan de vooravond van de burgeroorlog, die volgens Blair Worden de meest invloedrijkste gebeurtenis in de Engelse geschiedenis is. Pieter de la Court kwam in het najaar van 1641 per boot aan in Yarmouth en vervolgde vanaf hier zijn reis naar Norwich, Londen en Oxford. Vanuit deze steden maakte hij onder andere

---

⁷⁰ Russel, *The Causes of the English Civil Wars*, 16-22; Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 37, 38, 48-50; Morrill, *The Nature of the English Civil War*, 33-45.

uitstapjes naar Eaton en Cambridge. Tijdens zijn doorreis beschreef hij soms ook dorpjes, zoals Kent, Thetford, Newport en Rye, waar hij langsreed of voor een overnachting stopte.⁷¹

In Engeland leek Pieter de la Court behoorlijk op zijn gemak. Afkomstig uit de Republiek, waar de urbanisatie sterk ontwikkeld was, waren de Engelse steden hem niet vreemd. Lawaai, geuren, kleuren, drukte, stadsmuren en andere indrukken die opvallend zouden zijn voor iemand die niet aan steden gewend was, werden door Pieter de la Court niet beschreven.⁷² Hij had echter wel aandacht voor de monarchie, haar problemen en haar rijkdommen. Zo schreef Pieter de la Court op 19 oktober 1641:

‘...naer Mortlock daer enige van des konicks kostelijkcke tapijten besagen, sagen deselve oock maken. Sommige plat leggende, sommige staende de figure op de keten getekent sijnde ende daer of te voor schiderij waarnaar continuelick in twercken moest sien. De werckers waren meest brabanders die ons seijden in een iaer van den konick geen geld ontfangen te hebben. Sagen int opvaren vele schone huijsen als ’t parlementshuijs [...] staet het huijs van den bisschop van Cantelsberch dat eer een kasteel gelijckent met een groten hof. Daer bij niet verre van daer is het huijs van de bisschop Jork oock een fray huijs. Quamen weder te voet door een dorp dat Valentown hietten [...] passeerde voorts dar veel slechte berchachrige landen die voor een ijgelijck gemeen sijn om de schapen op te iagen’.⁷³

In dit citaat is de belangstelling van Pieter de la Court voor stoffen terug te zien doordat hij bijna als vanzelfsprekend de werkwijze van de tapijtproductie voor de koning beschrijft.⁷⁴ Vervolgens beschrijft Pieter de la Court een indruk van zijn omgeving tijdens zijn terugreis van Mortlock. Hij benoemt de extravagantie van de woningen van de bisschoppen, die tegengesteld waren aan de meer ingetogen bouwstijl in de Republiek waar hij aan gewend was. Pieter de la Court vergelijkt deze woningen van de bisschoppen met kastelen, dus eigenlijk vergelijkt hij de positie van de bisschoppen en de hoge adel met prinses. Pieter de la Court vreest hier de wereldlijke macht van de bisschoppen, die zich steeds meer met aardse

---

⁷¹ Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 1; Pieter de la Court, Reisverslag, Regionaal Archief Leiden, Familiearchief de la Court, inv. nr. 14, *folio* 1^r-10^v; zie Appendix II voor de route die Pieter de la Court heeft afgelegd.

⁷² Marjolein 't Hart, *Town and Country in Europe, 1300-1800*, (Cambridge 2009), 80-105; Verhoeven, *Anders reizen?* 224.

⁷³ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 3^r.

⁷⁴ Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als egodocument', 28,29.

zaken bezig gingen houden. De Bisschoppen die regeerden en leefden dus als luxe als vorsten, contrasteren met de notitie dat de koning al een jaar geen geld had om zijn eigen tapijtwerkers te betalen. Koning Karel I was tenslotte gedwongen geweest om het parlement in 1640 weer bijeen te roepen omdat de schatkist leeg raakte vanwege de oorlog met Schotland.⁷⁵ De enigen die van deze situatie leken te profiteren waren de geestelijken en de hoge adel. Pieter de la Court eindigt dit stuk tekst met een opmerking over de slechte conditie van de gemene gronden, die van essentieel belang waren voor de dorpingen. Het lijkt erop dat Pieter de la Court hier ongelijkheid signaleert in de verdeling van middelen in de samenleving. De koning wordt voorzien van dure, arbeidsintensieve tapijten die hij vervolgens niet kan betalen. De luxe levensstijl van de bisschoppen en de hoge adel contrasteert met dit geldgebrek van de Koning en met de slechte conditie van de gemene gronden. Het kan ook zijn dat Pieter de la Court oog heeft voor de conditie van de gemene gronden doordat hij opgegroeid is als zoon van een textielhandelaar. Wanneer schapen op slechte grond liepen, betekende dit dat de kwaliteit van de wol achteruit ging, waardoor minder wol verkocht kon worden en een lagere prijs voor de wol gevraagd moest worden. De aandacht van Pieter de la Court voor de gemene gronden kan net als zijn bijna automatische beschrijving van de tapijtproductie een vanzelfsprekendheid zijn geweest.⁷⁶

Pieter de la Court heeft ook aandacht voor de symbolische kant van de monarchie door een uitgebreide beschrijving te geven van de intocht van Koning Karel op 25 november 1641:

‘Den 25 [november 1641] wiert den konnick wt Schotlant komende heerlick te Londen ontfangen. Eerst van veel adel, onder anderen milord Maior met sijn oldermand rijdende door moergaet door bischopsgaetstreet naer stathuijs guilthal daer hem een kostelicke maeltijt bereijt was. Overal waren bijnaest de huijsen met tapijten behangen [...] Daer aen den konick Carolus te paert oock int grau gekleet sijnde met een swarte hoet op, wat diep int hoofd getrocken. Een man sijnde int fluer van sijn leven, omtrent van mijnder lengte of kleender, baluw van ogen, de neus wat rootachtich, spits van baert, van een vriendelijck aensien. Groetende op veel plaetsen het volck als hij bij de buers quam al waer ick stond soo keerde hij sich eens om ende lachten om graw dat twistende ende een igelijck daer van sijn best doende om den wijn,

---

⁷⁵ Worden, *The English Civil Wars*, 29, 30, 32-34, 37; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 13-18, 29-33, 60, 61, 114, 115.

⁷⁶ Pieter de la Court, *Reisverslag*, folio 2^v en 3^r.

soo witten als roden, die men door drie looden gooten wt de fonteijne een tijt lanck liet vlieten'.⁷⁷

Pieter de la Court beschrijft in dit stuk de versieringen die in Londen zijn aangebracht voor het inhalen van Koning Karel. De koning was in Schotland geweest om het verdrag van Londen te ratificeren en om zijn verzwakte positie ten opzichte van zijn parlement in Engeland te versterken. Bij terugkomst in Engeland was Londen het toneel van de koninklijke intocht. De versieringen en feestelijkheden hadden vooral een sterke symbolische waarde om de macht van de koning te benadrukken en de posities van volk, koning en elite in de samenleving te bevestigen. Koning Karel hechtte veel waarde aan symboliek die kon bijdragen aan de legitimatie van zijn macht en positie.⁷⁸

In onderzoek naar Pieter de la Court waarin naar het reisverslag wordt verwezen, wordt vaak dit citaat gebruikt. Frijhoff legt in zijn artikel 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als egodocument' de nadruk op de aandacht die Pieter de la Court heeft voor de kleding van Koning Karel. Frijhoff plaatst dit citaat in de context waarin Pieter de la Court opgroeide als zoon van een succesvolle textielhandelaar. Voor de rest van het citaat heeft Frijhoff geen aandacht. Arthur Weststeijn benadrukt in zijn boek, *De Radicale Republiek. Johan en Pieter de la Court, Dwarse Denkers uit de Gouden Eeuw*, het tweede deel van dit citaat over de wijn. Volgens Weststeijn uit Pieter de la Court in dit citaat kritiek en verbazing op het gelach van de koning. Voor Weststeijn is dit deel van het citaat kenmerkend voor het antimonarchisme van Pieter de la Court.⁷⁹ Hoewel de verklaringen van Weststeijn en Frijhoff zeer plausibel zijn, is er nog een andere verklaring mogelijk, want naast aandacht voor kleding en gedrag, heeft Pieter de la Court ook aandacht voor de fysieke kenmerken van de koning. Koning Karel wordt door Pieter de la Court beschreven als ieder ander persoon. Zo beschrijft Pieter de la Court dat de koning een puntige baard en blauwe ogen heeft en ongeveer van dezelfde lengte is als Pieter de la Court. Deze beschrijving zou van toepassing kunnen zijn op heel veel mensen, waardoor Pieter de la Court de koning van zijn symbolische troon haalt. Dit hoeft echter geen bijzonderheid te zijn, omdat Pieter de la Court veel mensen die hij ontmoette op deze manier beschreef. Daarbij had Pieter de la Court nooit een koninklijke intocht meegemaakt, hij was opgegroeid in de Republiek en kende deze intochten waarschijnlijk enkel uit verhalen. Zijn beschrijving van de koning zou dus ook niets meer

---

⁷⁷ Pieter de la Court, Reisverslag, folio 4^v-5^r.

⁷⁸ Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 21,22.

⁷⁹ Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als egodocument', 28,29; Weststeijn, *De Radicale Republiek*, 21-22.

kunnen zijn dan een beschrijving die dient als bewijs dat hij echt aanwezig was bij deze intocht. De kritische houding die Weststeijn in dit citaat beschrijft, kan dus ook als verbazing geïnterpreteerd worden doordat Pieter de la Court niet eerder een koninklijke intocht had meegemaakt. Het is in ieder geval duidelijk dat dit stuk dus op meerdere manieren geïnterpreteerd kan worden.

Pieter de la Court had echter niet enkel aandacht voor dit zichtbare symbolische aspect van de monarchie. De politieke problemen en onrusten die eind 1641 met name in Londen zichtbaar waren, werden ook genoteerd:

‘...Den selven dito [27 december 1641] protesteerde het lager huijs tegen de bisschoppen ende paepsche heren, weijgerende langer met haer te willen gemeenschap houden, welcke protestatie met der daet van milord Hollant en noch 23 andere heren wiert geaprobeert, waer door den 27 enige beroerte bij parlement huijs ontstaende door den nieuwen lieutenant daer enige doot bleen tegen de avont de borgers in de wapenen quamen. De 28 wandelde ick naer westminster vindende grote menichte van gepeupel dat voor elcken karos die aent parlement huijs quam met groot gebaar uit riep geen bisschoppen, geen papiste heren, geen bisschoppen etc. Den 29 ginck er weer naer toe daer wederom het selvige geschiede soo dat de bisschoppen gedrongen waren te water te komen om haer selven niet in perijckel te stellen, alhoewel den koninck tegen het gekrijt verscheijde proclamatie hadde gemaect...’⁸⁰

In dit citaat zijn de onrusten en verdeeldheid in het parlement beschreven nadat Koning Karel de eisen van de ‘Grand Remonstrance’ had afgewezen. De ‘House of Commons’ weigerde om nog langer met de ‘House of Lords’ te regeren, omdat de meerderheid in de ‘House of Lords’ Koning Karel I steunden, een compromis met hem wilden sluiten en zijn macht zo min mogelijk wilden beperken. De meerderheid van de ‘House of Commons’ was echter van mening dat de koninklijke macht ingeperkt moest worden en dat deze deels onderworpen moest worden aan het parlement. Daarbij hadden de persoonlijke adviseurs en de bisschoppen die door Koning Karel I waren aangesteld nog steeds zitting in het parlement. De meerderheid in de ‘House of Commons’ die de macht van de koning wilden inperken protesteerde tegen de bisschoppen en papiste heren in het parlement omdat zij het wanbeleid van Koning Karel I steunden om hun eigen positie te beschermen. Daarbij was de herinnering

---

⁸⁰ Pieter de la Court, *Reisverslag*, folio 6^v.

aan de tirannie tijdens de ‘personal rule’ van Koning Karel I vers. Angst dat deze ‘personal rule’ terug zou keren zorgde ervoor dat de meerderheid in de ‘House of Commons’ gemotiveerd was om hun eisen uit de ‘Grand Remonstrance’ te realiseren.⁸¹

Koning Karel was echter van mening dat er geen legitieme basis was voor de verwijdering van de bisschoppen en zijn persoonlijke adviseurs uit het parlement. Hij vond het ook niet nodig om zijn macht in te perken of om de kerk te hervormen, want deze kerk was nodig om onrust te voorkomen en eenheid te stimuleren. Dit beleid van de koning zorgde dus voor verzet in het parlement en dan met name in de ‘House of Commons’.⁸² In dit citaat van Pieter de la Court is dus het debat terug te zien over wat legitieme machtsuitoefening is en waar de grenzen van macht voor koning en parlement liggen.

Opvallend is dat Pieter de la Court niets schrijft over de ‘Grand Remonstrance’, hoewel hij in Londen was toen deze aan de koning werd aangeboden. De aanleidingen voor de problemen die Pieter de la Court hier beschrijft, komen niet terug in zijn reisverslag. De onrusten in Londen die vooraf gingen aan de opstanden in december 1641 kunnen hem echter niet ontgaan zijn. Een verklaring hiervoor kan zijn dat Pieter de la Court enkel notities maakte van gebeurtenissen waar hij fysiek bij aanwezig was. Hij kan dus over de onrusten en problemen gehoord hebben, maar dit tot december wellicht zelf niet aanschouwd hebben. Pieter de la Court lijkt dus vooral gewoon te beschrijven wat hij opvallend vond aan zijn dag. De opstanden in december beschrijft hij oppervlakkig. Pieter de la Court ondersteunt veel van zijn beschrijvingen met getallen, maar hier doet hij dit niet. Vanuit het reisverslag wordt dus niet duidelijk hoe groot of intens deze opstanden waren, maar blijkbaar waren de opstanden zeer fel, aangezien Pieter de la Court noemt dat er doden zijn gevallen. Het perspectief van de medestanders van Koning Karel I in het parlement beschrijft Pieter de la Court ook niet. Hij lijkt juist de nadruk te leggen op het verzet in het parlement en op het verzet voor het parlementsgebouw. In plaats van de slaafheid van de wijngeters die hij beschrijft tijdens de intocht van koning Karel, maakt hij hier duidelijk dat een deel van de bevolking in opstand komt tegen het beleid van de koning, zelfs wanneer de koning hier verboden tegen ingesteld heeft. Pieter de la Court lijkt hier een soort bewondering uit te spreken voor de stem van het de protestanten en de problemen schijnen hem te intrigeren. Nadat hij kennis heeft genomen van de protesten van parlement en bevolking op 27 en 28 december, keert hij namelijk op 29

---

⁸¹ Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 5-7, 17-19, 26-32; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 14-19, 43-52, 58-60, 109, 150-160.

⁸² Russel, *The Causes of the English Civil War*, 17, 18; Barry Coward, *The Stuart Age. Engeland 1603-1714*, (Essex 2003, 3e editie) 186-188.

december weer terug. Van deze dag beschrijft hij het kleine succes van de protesten, aangezien de bisschoppen toe moesten geven voor hun eigen veiligheid.

De eerstvolgende notities van Pieter de la Court gaan over de arrestatie poging van de parlementsleden door Koning Karel:

‘Den 3 [januari 1642] beschuldigde de konick door sijn sollocitor 4 voorneme heren van ’t parlement. Den 4 sach de konick met extraordinaris gewapende suite wt het parlamentshuijs comen, daer geweest hadde om de voorschrevene personen te doen versekeren, maar door dien niet en waren verschenen. Soo quam den konick den 5 te guilhall in Londen om de selve van de magistraet te bekomen want in de stat haer versteken hadde. Als hij sijn middachmael gedaen hadde, quam ick hem tegen wiert van veel volcks gevolcht roepende no bishop no bishop. Den 6 naermiddagt ginck om de dobbelaers te zien spelen, is in een groote plaets daer wel 20 taefelen sijn. Moeten haer naer sekere wetten reguleren want aan de poort waren enigen hellebandiers om de moet willige te straffen. Spelen daer nacht en dach van korsemissie tot drie koningen als oock in meer andere plaetsen mij verwonderde seer dat sulke gotlosheijt soo door publieke autoritijt toegelaten was, streckende tot schande van Engellant. Naer de middach wierde de beschuldige wederom van s’konicks officieren gesocht maer ’t parlement dat met vrese Westmunster verlaten hadde ende in de stat bij een quam deelde een verbod hier tegen. t Parlement als oock de stat wierde sterckelijck bewaect van de borgers durende alle dese troubelen.’⁸³

Pieter de la Court beschrijft hier de reactie van Koning Karel op de onrusten in het parlement en de samenleving als het gevolg van de afwijzing van de ‘Grand Remonstrance’ door Koning Karel I. De koning was van mening dat enkel een klein deel van de ‘House of Commons’ verantwoordelijk was voor de eisen om zijn macht in te perken, de kerk te hervomen en zijn persoonlijke adviseurs en bisschoppen uit het parlement te verwijderen en dus voor de onrusten en problemen die hij met zijn parlement had. Door de zes leden die Koning Karel I verantwoordelijk hield voor de onrusten van verraad te beschuldigen, kon hij deze arresteren waardoor de leden uit het parlement verdwenen. Karel verwachtte dat hiermee zijn problemen met het parlement opgelost zouden worden. De bisschoppen en de persoonlijke adviseurs van Koning Karel I moesten volgens een deel van het volk en een deel

---

⁸³ Pieter de la Court, Reisverslag, 7^v.

van het parlement uit het parlement gezet worden, omdat zij verantwoordelijk waren voor het wanbeleid van de koning.⁸⁴

Ook in dit citaat is te zien dat Pieter de la Court de nadruk legt op het verzet. De nadruk op het verzet in deze twee citaten kan natuurlijk ook komen doordat Pieter de la Court geen toegang had tot het parlement of tot de kamers van de Koning. De opstanden en onrusten in de straten waren makkelijk toegankelijk. Dit citaat is eigenlijk een vervolg van het citaat ervoor. De discussie over de legitimiteit en de grenzen van macht van de koning en het parlement wordt in het publieke domein gevoerd. De volgende dag bleken de spanningen in Londen toe te nemen. Er werd opnieuw gezocht naar de parlementsleden die door Karel van verraad beschuldigd waren. Inmiddels was het gehele parlement de stad in gevlucht nadat de koning in de ochtend geprobeerd had om de parlementsleden in het parlements huis te arresteren. Aangezien de koning dus geen bezwaren had op eigen autoriteit over parlementsleden te beslissen, was het gehele parlement Londen in gevlucht. Om de parlementsleden en de stad te beschermen werd een deel van de burgers bewapend.⁸⁵

Pieter de la Court beschrijft dus een situatie waarin de koning het gevaar vormt en het gevaar niet afkomstig is van de protesterende groepen. In dit citaat is een verloop te zien waarin Pieter de la Court eerst een beschrijving geeft van de reikwijdte van de macht van Koning Karel en vervolgens de problemen ofwel ‘troubelen’ die hieruit kunnen volgen weergeeft. Namelijk het verzet in het parlement en de samenleving tegen Koning Karel I die op eigen autoriteit vooraanstaande parlementsleden wil arresteren, waardoor onrusten en problemen ontstaan.

In dit zelfde citaat beschrijft Pieter de la Court het morele verval in de Engelse samenleving, dat volgens hem een schande is voor Engeland. Deze kritische houding is te zien in het stukje over de dobbelaars. Het lijkt erop dat Pieter de la Court dit bezoek gepland heeft door de manier waarop deze zin geformuleerd is. Hij ging erop uit om de dobbelaars te bezoeken, hij kwam deze dus niet toevallig tegen tijdens een wandeling:

‘Den 6 [januari 1642] naermiddagt ginck om de dobbelaers te zien spelen, is in een groote plaets daer wel 20 taefelen sijn. Moeten haer naer sekere wetten reguleren want aan de poort waren enigen hellebandiers om de moet willige te straffen. Spelen daer nacht en dach van korsemissie tot drie koningen als oock in meer andere

---

⁸⁴ Worden, *The English Civil Wars*, 33, 37,38,52; Russel, *The Causes of the English Civil War*, 17,18; Barry Coward, *The Stuart Age. Engeland 1603-1714*, (Essex 2003, 3e editie) 186-188.

⁸⁵ Worden, *The English Civil Wars, 1640-1660*, 38; John Morrill, *The Nature of the English Revolution*, (New York 1993), 106, 294-296.

plaetsen mij verwonderde seer dat sulke gotlosheijt soo door publieke autoritijt toegelaten was, streckende tot schande van Engelant.⁸⁶

Pieter de la Court maakt duidelijk dat de gokkers van Kerstmis tot Driekoningen spelen. Op de heilige dagen wordt dus gegokt. De hellebardiers, de ordehandhavers van de monarchie die moeten ingrijpen wanneer mensen zich niet juist gedragen, grijpen niet in. Het gokken op zich en het gokken op heilige dagen worden dus niet beschouwd als onjuist gedrag. Voor Pieter de la Court is dit een schande. Doordat de hellebardiers die de monarchie representeren dit toestaan, is dit indirect een kritiek op dit aspect van de monarchie onder Karel I die deze goddeloosheid toestaat. De kritische houding van Pieter de la Court met betrekking tot het morele verval in de Engelse samenleving is ook terug te zien in de beschrijving van Pieter de la Court over de voorbereidingen met betrekking tot kerstmis in Londen in december 1641. Op 24 december merkt Pieter de la Court op dat een pond ossenvlees ineens twee keer zoveel kost als een paar dagen eerder en dat huizen en zelfs de kerken versierd worden met laurier, rosemarijn en palm:

‘Den 24 [december 1641] maekten een igelijck preparatie tegens de kersmisse met pateijen te maken dat hier een pont ossenvlees dat men weijnich dagen te voren voor 18 penn ofte 2 schell kopen macht doen tot 4 schellingen betaelt moest werden als oock de huijsen met laurier, rosemarijn, palm etc. te bestrijken, ia de kercken van de Engelschen waren daer selver mede opgepronckt’.⁸⁷

In dit stuk is de kritiek van Pieter de la Court te lezen over de nadruk die gelegd wordt op versieringen voor Kerstmis en het gebruiken van heilige dagen als excuus om extra geld te verdienen. Pieter de la Court was opgegroeid als calvinist en het misbruiken van heilige dagen om extra geld te verdienen werd binnen het calvinisme beschouwd als een schande. De kritiek van Pieter de la Court kan echter ook anders verklaard worden. In het hier eerder besproken citaat is te zien dat Pieter de la Court de positie van bisschoppen vergelijkt met prinses. Bisschoppen in Engeland dienden zowel de kerk als het parlement en zij waren door Koning Karel persoonlijk aangesteld als parlamentsleden. De bisschoppen hadden er dus baat bij om het beleid van de koning te steunen. Voor dit citaat kan dit betekenen dat de kerk niet ingreep in het morele verval, omdat hogere prijzen via de belastingen leidden tot meer

---

⁸⁶Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 7v.

⁸⁷Pieter de la Court, Reisverslag *folio* 6v.

inkomsten voor de schatkist. Wanneer bisschoppen zouden optreden tegen het misbruiken van heilige dagen om extra geld te verdienen, zouden zij dus tegen het belang van Koning Karel I ingaan die een groot gebrek aan geld had. Hiermee zouden de bisschoppen het risico lopen om hun eigen positie in gevaar te brengen.

Pieter de la Court komt dus in Engeland in aanraking met het debat over de legitimering en de grenzen of onbegrensde van macht. Daarbij beschrijft hij het morele verval in Engeland als een schande voor de hele monarchie. Pieter de la Court lijkt de monarchie van Koning Karel I verantwoordelijk te stellen voor deze problemen. Doordat Koning Karel I zoveel macht heeft, kan hij op eigen houtje beslissen om parlementsleden te arresteren, waardoor problemen en onrusten in de samenleving toenemen. De bisschoppen en papisten die zitting hebben in het parlement leven als prinses en om hun eigen positie te behouden steunen zij het wanbeleid van de koning, waardoor staat en kerk niets doen om het morele verval te verminderen of te voorkomen. Ingrijpen in dit morele verval zou namelijk betekenen dat zij hun eigen positie in gevaar brachten. In deze citaten komt dus ook de discussie aan het licht waarin de vraag centraal staat hoe kerk en overheid zich tot elkaar zouden moeten verhouden. Deze citaten uit het reisverslag zijn dus erg interessant omdat zij de basis raken van de onderwerpen die centraal stonden in het oeuvre dat Pieter de la Court in de jaren 1660 en 1670 publiceerde. In de volgende paragraaf zal onderzocht worden hoe deze analyse zich verhoudt tot het antimonarchisme, de tolerantie en vrije handel die respectievelijk door Velema, Israel en Weststeijn als kernmerkend beschouwd worden voor het vermeende republikenisme van Pieter de la Court.

2.3 Deelconclusie: Antimonarchisme, Tolerantie, Vrije handel

In de periode dat Pieter de la Court in Engeland was, september 1641-april 1642, bevond dit land zich aan de vooravond van de burgeroorlog. In deze periode werden debatten over de legitimiteit van macht en de grenzen hiervan in het publieke domein gevoerd. Protesten en opstanden waren met name in Londen bijna aan de orde van de dag. In de hier geanalyseerde citaten uit het reisverslag van Pieter de la Court is te zien dat de citaten over de koninklijke intocht, de opstanden en de dobbelaars zo als voorbeelden kunnen dienen in de argumenten die Pieter de la Court, volgens Velema, in zijn oeuvre gebruikt om aan te geven waarom een monarchie geen juiste overheid kan zijn. Monarchen zouden volgens Pieter de la Court altijd hun eigenbelang najagen. Dit eigenbelang kwam neer op verrijking en uitbreiding van de macht. Dit ging samen met hogere belastingen, oorlogen voeren en moreel verval. De

bevolking in een monarchie was niet vrij, maar deze zat gevangen in een slaafse positie waarin initiatief en economische of intellectuele ontwikkeling als bedreiging voor het hof werd gezien.

Pieter de la Court signaleert problemen in Engeland, waar hij de monarchie onder Koning Karel I verantwoordelijk voor stelt. Het eerste probleem is de reikwijdte van de macht van Koning Karel. Deze macht van de koning vormt volgens Pieter de la Court een gevaar, want de stad en het parlement moesten tegen de koning beschermd worden. De macht van Koning Karel wordt tijdens zijn intocht in Londen op een symbolische manier geuit. Ongeacht welke interpretatie wordt aangehouden, zit de koning letterlijk hoger dan het volk, kijkt achterom en lacht om het geklunkel van de wijngieters die slaafs hun taak vervullen. Dit is een tegenstelling met de mondigheid van de protestanten tijdens de opstanden en onrusten. In de citaten is ook te zien dat initiatief tonen of mondig zijn gevaarlijk was. Koning Karel was van plan om de parlementsleden die volgens hem verantwoordelijk waren voor de onrusten in het parlement, te arresteren. Deze gebeurtenis past in de argumentatie van Pieter de la Court dat onderdanen in een monarchie geen vrijheid kenden en als slaven moesten leven. Initiatief tonen of een stem laten horen bleek in de Engelse monarchie dus echt gevaarlijk te kunnen zijn.

In de citaten is ook te zien dat het najagen van het eigenbelang door Koning Karel en een deel van zijn bestuurders en adviseurs tot moreel verval leidde in de Engelse samenleving. Dit morele verval is terug te zien in de beschrijving van Pieter de la Court over de gokkers en de prijsstijgingen rond Kerstmis. Heilige dagen worden gebruikt om meer geld te verdienen en de overheid en de kerk doen niets om dit verval tegen te houden. De argumentatie van Pieter de la Court zoals dit in zijn oeuvre naar voren komt en door Velema geïnterpreteerd wordt met betrekking tot het antimonarchisme, past in de kritische houding van Pieter de la Court ten opzichte van de Engelse monarchie onder Koning Karel I. Binnen deze argumentatie is het namelijk niet vreemd dat de kerk niet ingreep om de verpaupering tegen te houden. Bisschoppen hadden ook zitting in het parlement en dienden dus meerdere belangen. Wanneer de prijzen omhoog gingen, zoals Pieter de la Court tijdens Kerstmis 1641 waarnam, kwam er vanwege de belastingen meer geld in de schatkist. De bisschoppen waren aangesteld in het parlement door Koning Karel I en steunden dus zijn beleid om hun invloedrijke positie te behouden. Dit door Pieter de la Court gesignaleerde morele verval werd dus eigenlijk veroorzaakt doordat Koning en bisschoppen hun eigen belangen behartigden. Dat het najagen van dit eigenbelang kon leiden tot problemen, opstanden en onrusten blijkt uit de notities van Pieter de la Court over de opstanden en het verzet onder

parlementsleden en de bredere Engelse bevolking.

Israël beschouwt een verre gaande en moderne vorm van tolerantie als belangrijkste kenmerk van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court. Deze tolerantie was noodzakelijk om de individuele vrijheden te beschermen. Met name de motivatie voor de tolerantie zoals Israël deze interpreteert op basis van het oeuvre van Pieter de la Court, is terug te zien in de citaten uit het reisverslag. Volgens Israël stelt Pieter de la Court dat zowel geestelijken als monarchen hun macht misbruiken om hun eigen positie en prestige veilig te stellen en te versterken. Geestelijken verspreidden intolerantie ideeën over andere religies en mobiliseerden de massa en monarchen onderdrukten het volk om hun eigenbelang te behartigen. Door deze onderdrukking kwam de individuele vrijheid van de onderdanen in het gedrang, waardoor de onderdanen niet gemotiveerd zouden zijn om bij te dragen aan het algemeen belang. Israël stelt dat volgens Pieter de la Court het vervullen van het eigenbelang door monarchen en geestelijken tot problemen, onrusten en zelfs oorlogen leidde. Deze motivatie komt overeen met de gebeurtenissen die Pieter de la Court in Engeland beschrijft. In de citaten is te zien dat door het centraal stellen van het eigenbelang door koning en bisschoppen, problemen, onrusten en opstanden onstonden in de samenleving. Zowel de bisschoppen als Koning Karel misbruikten hun macht om hun positie en prestige te versterken en beschermen. Koning Karel doet dit onder andere wanneer hij in Londen op zoek gaat naar de parlementsleden en hiermee ingrijpt in een machtsorgaan dat bestond ter controle en advies van de koning. Deze arrestatiepoging zorgde voor meer onrusten en opstanden. De bisschoppen misbruikten hun macht door zich te verrijken met wereldse goederen en door voor problemen en onrusten te zorgen. Een deel van het parlement en de bevolking wilde dat de bisschoppen uit het parlement verwijderd werden, maar dit gebeurde niet omdat Koning Karel hen nodig had om zijn positie te behouden en medestanders in het parlement te hebben. De bisschoppen die leven als prinses en een koning die zijn macht misbruikt kunnen zo als voorbeelden dienen in de motivatie voor tolerantie in oeuvre van Pieter de la Court zoals dit geïnterpreteerd is door Israël.

Weststeijn benadrukt in het oeuvre van Pieter de la Court de idealen van vrije handel in de Republiek. Tolerantie en individuele vrijheid waren essentieel voor deze vrije handel en deze twee aspecten gingen volgens Weststeijn niet samen met een monarchie vanwege de hiërarchische basis die inherent was aan ongelijkheid en problemen in de samenleving. Het antimonarchisme en de tolerantie zijn hierboven al besproken en deze twee aspecten komen dus gedeeltelijk terug in het oeuvre van Pieter de la Court. Over de economische situatie schrijft Pieter de la Court niet veel. Pieter de la Court lijkt een contrast te schetsen tussen de

luxueuze woningen van de bisschoppen, de slechte conditie van de gemene gronden en de tapijtwerkers die niet betaald werden door Koning Karel. Bisschoppen die als prinses leven, de koning die ondertussen geen geld heeft om zijn werkers te betalen en gemene gronden die in slechte staat zijn. Blijkbaar waren de bisschoppen de enigen die profiteerden van het in 1640 opnieuw geïnstalleerde parlement waar zij deel van uitmaakten. De aandacht van Pieter de la Court voor de slechte conditie van de gemene gronden en de niet betaalde tapijtwerkers kan ook voortgekomen zijn uit zijn handelsachtergrond. Slechte gemene gronden betekende slechtere wol, minder handel en minder opbrengsten. De tapijtwerkers bevonden zich in dezelfde tak van handel als waar Pieter de la Court mee was opgegroeid. Deze verontwaardiging kan gevolg zijn van herkenning en hetzelfde automatisme als waar Pieter de la Court mee over kleding en stof details schreef. Naast notities over prijsstijgingen van vlees met Kerstmis, is er in het reisverslag over Engeland weinig te vinden over de economische situatie in Engeland. Pieter de la Court is kritisch naar de prijsstijgingen van het vlees tijdens Kerstmis. Deze kritiek op de monarchie die heilige dagen gebruikt om de belastingen te verhogen om de schatkist te vullen is waarschijnlijk ontstaan vanuit de calvinistische achtergrond van Pieter de la Court.

Opvallend is dat Pieter de la Court geen aandacht heeft voor de economische punten die tijdens de protesten in Londen werden aangekaart. De slechte economische toestanden die in deze protesten naar voren kwamen bleken intenser dan enkel slechte weidegronden en niet betaalde tapijtwerkers. Hoewel dit natuurlijk wel uitwerkingen zijn van de slechte economische situatie schrijft Pieter de la Court te weinig over deze situatie om hier, met betrekking tot het economische aspect van Weststeijn, betekenisvolle interpretaties aan te kunnen verbinden.

Pieter de la Court lijkt zich in Engeland te realiseren dat het debat over de juiste vorm van overheid, de relatie tussen overheid en kerk en de verhouding tussen overheid en volk niet alleen in de Republiek speelde. Pieter de la Court kwam in Engeland letterlijk in aanraking met debatten over de grenzen van macht en wie hierover in staat was te beslissen. In deze analyse is te zien dat de ervaringen van Pieter de la Court in Engeland bijgedragen kunnen hebben aan zijn denkbeelden over staat, religie en economie zoals deze door Velema, Israel en Weststeijn zijn beschreven. Het antimonarchisme van Velema is deels terug te zien in de kritiek die Pieter de la Court heeft op de monarchie onder Koning Karel I. Daarbij stelt Pieter de la Court deze monarchie verantwoordelijk voor het morele verval in de Engelse samenleving. In Engeland bleek het letterlijk gevaarlijk te zijn om als onderdaan van de koning initiatief te tonen, zelfs de parlementsleden waren niet veilig. Zolang de onderdanen

slaafs de monarch volgden, liepen zij het minste risico. Pieter de la Court was in zijn oeuvre echter niet alleen kritisch naar de monarchie, maar ook naar het stadhoudelijke regime. Te zien is dat hij in *Interest van Holland* (1662) de vraag stelt op welke legitieme basis Willem II de staatsleden wilde arresteren in 1650 tijdens zijn poging tot een staatsgreep. Deze vraag over legitimiteit van machtsuitoefening en de actie van Willem II raakt de gebeurtenissen in Engeland toen Karel I de parlementsleden wilde arresteren. Hetzelfde debat over legitimiteit en grenzen van macht speelde in Engeland toen Pieter de la Court hier was. De tolerantie van Israel is ook deels terug te zien in Engeland. Voornamelijk de motivatie die Pieter de la Court volgens Israel in het oeuvre geeft voor deze tolerantie is terug te zien. Het misbruiken van de macht door geestelijken en de monarch leidde tot problemen en onderdrukking van de individuele vrijheid in Engeland. De andere aspecten van de tolerantie zoals deze door Israel beschreven zijn, religieuze diversiteit, een ondergeschikte met de staat geassimileerde publieke kerk en het doorbreken van de hiërarchie in de samenleving zijn niet terug te zien.

Pieter de la Court komt in Engeland dus in aanraking met ingrediënten die met name bijgedragen kunnen hebben aan zijn latere ideeën over tolerantie en de monarchie zoals deze door Israel en Velema omschreven zijn als belangrijkste kenmerken van Pieter de la Courts' vermeende republikenisme. Pieter de la Court lijkt echter in Engeland nog geen concrete mening gevormd te hebben over deze zaken, maar gewoon notities te maken van zijn dagen waarin kritiek, verontwaardiging of verbazing in doorschemeren.

3. Frankrijk: Religie

In 1642 was Lodewijk XIII (1601-1643) de koning van Frankrijk.⁸⁸ Hij was in 1625 getrouwd met Anne van Oostenrijk (1601-1666), de dochter van de Spaanse Koning Fillip III (1578-1623). Dit huwelijk was gearrangeerd om de dreiging van het Spaanse Rijk te beperken. In 1624 stelde Koning Lodewijk Kardinaal Richelieu (1585-1642) aan als zijn eerste minister.⁸⁹ Het buitenlands beleid van Richelieu was gericht op het doorbreken van de macht van de Habsburgers en de Spanjaarden, die Frankrijk territoriaal omsingelden. Daarbij wilde hij de macht van de koning vergroten via centralisatie die vorm kreeg in een complex patronagenetwerk.⁹⁰

§ 3.1 Frankrijk, april 1642 - september 1642

Frankrijk kende in 1642 een lange geschiedenis van religieuze oorlogen tussen de protestanten en de katholieken.⁹¹ Koning Henry IV (1553-1610), de vader van Koning Lodewijk XIII, had zich in 1593 bekeerd tot het katholicisme. In 1598 vaardigde hij het Edict van Nantes uit, waardoor de protestanten de vrijheid kregen om hun religie publiekelijk te beoefenen. Koning Henry IV hoopte op deze manier een eind te maken aan de religieuze oorlogen en Frankrijk te verenigen. Na zijn dood in 1610 kwamen de protestanten onder meer druk te staan, doordat Lodewijk XIII zich meer toelegde op het katholicisme dan Henry IV. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren er af en aan oorlogen in Frankrijk waarin Lodewijk XIII probeerde om de macht van de protestanten te beperken. De protestanten hadden namelijk een aantal vestingen in handen en daarnaast de macht in een aantal grote steden. Daarbij beschikten zij over een aanzienlijke militaire macht. Deze staat in de staat vormde volgens Koning Lodewijk een bedreiging en moest beëindigd worden. Koning Lodewijk beperkte de vrijheden uit het Edict van Nantes en dwong de protestanten om ook

---

⁸⁸ Lodewijk XIII had in 1610 de troon geërfd van zijn vader Henry IV (1553-1610), maar omdat hij nog minderjarig was functioneerde zijn moeder, Maria de' Medici (1575-1642) als regentes tot 1617.

⁸⁹ Armand Jean du Plessis, vanaf 1622 Kardinaal Richelieu.

⁹⁰ James B. Collins, *The State in Early Modern France*, (Cambridge, 2009), 29, 35,38, 56-65; Voor meer informatie over hoe dit patronage netwerk eruit zag zie: David Parrot, *Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624-1642*, (Cambridge, 2001).

⁹¹ Protestanten en katholieken wordt hier gebruikt als verzamelterm voor de verschillende protestantse en katholieke stromingen in het zeventiende eeuwse Frankrijk. Het is van belang om te benadrukken dat protestanten en katholieken diversiteit kenden in hun opvattingen over het beleven van religie. Hier is het doel om de verschillen en overeenkomsten aan te geven tussen de katholieke en protestantse opvatting voor het beleven van religie. Hiervoor zijn de algemene gedeelde opvattingen die katholieken onderling en protestanten onderling deelden beschreven zodat een indruk ontstaat van de religieuze context in Frankrijk in de zeventiende eeuw.

het katholicisme toe te laten in hun steden. De val van La Rochelle in 1628 leidde tot het einde van de onafhankelijkheid van de protestanten in Frankrijk. La Rochelle was een belangrijke havenplaats, waardoor de protestanten in Frankrijk in contact stonden met de protestanten in de Republiek en Engeland. Door La Rochelle in te nemen, isoleerde Koning Lodewijk de protestanten in Frankrijk. In Frankrijk was het katholicisme dus de dominante religie, maar mochten protestanten ook hun religie in het publieke domein beoefenen. Koning Lodewijk had nooit als doel gehad om het protestantisme uit Frankrijk te verwijderen. Hij was van mening dat de manier waarop mensen religie beleefden bepaald moest worden door God en niet door een Koning.⁹²

Het katholicisme dat Pieter de la Court aanschouwde in het Frankrijk van 1642 was geworteld in de contrareformatie. Deze had vanaf de jaren 1580 in Frankrijk voet aan de grond gekregen. Het doel van deze beweging was om het protestantisme in te dammen en om de middeleeuwse katholieke kerk te doen herleven. De basis van deze contrareformatie lag in het Concilie van Trente (1539-1562) waarin de hernieuwde katholieke doctrine gepresenteerd werd. Het katholicisme had meer de nadruk liggen op de collectieve beleving van religie dan de protestanten. Ceremoniën, processies en symbolen waren belangrijk voor het religieuze leven. Grote gebeurtenissen in het leven zoals geboorten, bruiloften en overlijden gingen gepaard met deze symboliek en priesters speelden hierbij een belangrijke rol. De kerk nam dus een belangrijke plaats in met betrekking tot het beoefenen van religie. Priesters, bisschoppen en de kerk waren essentieel voor de bemiddeling tussen God en de mens. Daarbij kregen Maria en andere heiligen een belangrijker plaats toegewezen in de katholieke kerk. Deze hernieuwde katholieke doctrine van het Concilie van Trente (1539-1562) was gericht op verlossing krijgen via het geloof en goede werken. De traditionele 7 sacramenten van de katholieke kerk werden weer centraal gesteld net als de transsubstantiatie.⁹³ In plaats van de predestinatieleer als basis van de doctrine te stellen zoals protestanten deden, benadrukten de katholieken de vrije wil.⁹⁴ Om de katholieke kerk weer aantrekkelijk te maken, werd veel geïnvesteerd in het uiterlijk van de kerk. Barokke architectuur, versieringen en symboliek moesten het belang en de grootsheid van de katholieke kerk uitstralen. De katholieke

---

⁹² Collins, *The State in Early Modern France*, 1, 2, 29, 31, 35-37, 55,57.

⁹³ Deze 7 sacramenten zijn: Het Heilige Doopsel, De Heilige Eucharistie, Het Heilige Vormsel, De Huwelijksviering, De Ziekenzalving, De Biecht en De Priesterwijding; Transsubstantiatie is de term die de katholieke kerk gebruikt om het wonder van de transformatie van brood en wijn in het lichaam van Jezus aan te duiden. Bij de protestanten hadden het brood en de wijn enkel een symbolische functie, bij de katholieken veranderde het brood en de wijn dus in het lichaam en bloed van Jezus.

⁹⁴ Predestinatieleer: leer over de Goddelijke voorbeschikking. Interpretaties over deze leer verschilden.

gemeenschap in Frankrijk vormde echter geen blok. Binnen de gemeenschap bestonden verschillende opvattingen over de organisatie van de katholieke kerk. Dit ging voornamelijk over wie aan het hoofd van de kerk stond, de Paus of de Franse Koning?⁹⁵

De protestanten waren het niet eens met deze interpretatie van het religieuze leven. Zij wezen de transsubstantiatie af en benadrukten de predestinatieleer in hun doctrine, waarin minder ruimte was voor de vrije wil. De verschillende protestantse gemeenschappen verschilden wel van mening over de invulling van de predestinatieleer. Deze opvattingen liepen uiteen van een enkele predestinatieleer (God heeft vooraf bepaald wie uitverkoren is) tot een dubbele predestinatieleer (God heeft vooraf bepaald wie uitverkoren is en wie verworpen wordt). Daarnaast ontstonden er ook debatten over de mogelijke invloed van de vrije wil en de invloed van de zondeval op deze voorbeschikking. De nadruk lag bij de protestanten op de innerlijke beleving van religie en vaak waren maar twee van de zeven sacramenten, de doop en het avondmaal (in de katholieke kerk de Eucharistie) van belang. Veel protestanten wezen ook de Mariaverering en de heiligenverering af, net als de sterke nadruk op symboliek en ceremoniën. De dominante positie van de kerk als bemiddelaar tussen mens en God werd door alle protestanten afgewezen. Zij stelden dat de doctrine direct uit de Bijbel moest komen ('sola scriptura'), in plaats van dat priesters en bisschoppen vertelden hoe deze geïnterpreteerd moest worden. De mens stond in direct contact met God, bemiddeling van kerk, bisschoppen en priesters was dus niet nodig.⁹⁶

Naast deze religieuze spanningen was in 1635 ook de Spaanse Fase (1635-1659) aangebroken in de Dertigjarige Oorlog met de oorlogsverklaring van Frankrijk aan Spanje. Het huwelijk tussen Lodewijk XIII en Anne van Oostenrijk had een oorlog tussen Spanje en Frankrijk dus niet kunnen voorkomen. In het voorjaar van 1642 werd deze oorlog uitgevochten in het noorden van Frankrijk. Deze gevechten met Spanje en de acties om de vrijheden van de protestanten te beperken kostten veel geld. Om dit te kunnen financieren had Koning Lodewijk nieuwe belastingen ingesteld en andere belastingen verhoogd.⁹⁷

De bekendste belastingen waren de 'taille' en de 'gabelle'. De 'taille' vormde de belangrijkste directe belasting voor de Franse monarchie. Het was voornamelijk een belasting op land, maar ook andere belastingen zoals extra toeslagen en een militaire belasting vielen onder deze 'taille'. De 'taille' werd geïnd op basis van de collectiviteit van een parochie.

---

⁹⁵ Collins, *The State in Early Modern France*, 34, 35, 44-46; Joseph Bergin, *Church, Society and Religious Change in France, 1580-1730*, (Yale, 2009), deel III, 'A New Clergy', deel IV, 'Instruments of Religious Change', en deel V, 'Movers and Shakers'.

⁹⁶ Collins, *The State in Early Modern France*, 34, 35, 44-46; Bergin, *Church, Society and Religious Change in France*, deel III, 'A New Clergy', deel IV, 'Instruments of Religious Change', en deel V, 'Movers and Shakers'.

⁹⁷ Collins, *The State in Early Modern France*, 69-75.

Binnen deze parochie konden de bewoners zelf beslissen wie wat bijdroeg. In Noord-Frankrijk was deze bijdrage gebaseerd op de individuele status van een persoon. De adel en geestelijken waren vrijgesteld van deze belastingen, net als de burgers in vooraanstaande steden als Parijs en Lyons. Boeren draaiden dus voor het grootste deel op voor deze belasting.⁹⁸

Een andere belangrijke belasting was de ‘gabelle’. Dit was een belasting op de consumptie van zout, een belangrijk product voor het dagelijks leven. De belasting op zout kon echter per regio verschillen en doordat alle fransen beïnvloed werden door deze belasting en door de grote regionale prijsverschillen werden smokkel en illegale handel in zout gestimuleerd. Het doel was om het zout te kopen in een regio waar het goedkoop was en het vervolgens te verkopen in een regio waar het duurder was, maar nog steeds goedkoper dan de officieel vastgestelde prijs in die regio. Als ‘faux-sauniers’, zoutsmokkelaars, werden vaak vrouwen en kinderen ingezet om het zout van en naar regio’s te vervoeren. In 1640 was een wet uitgevaardigd door Jean Baptiste Colbert (1619-1683), waarin de zoutsmokkel strafbaar gesteld werd. ‘Faux-sauniers’ konden een gevangenisstraf krijgen, boetes of zelfs ter dood veroordeeld worden wanneer zij gepakt werden. De Franse adel werd gestript van haar titel wanneer zij betrapt werden op het kopen van gesmokkeld zout.⁹⁹

De oorlog met Spanje leidde tot het verhogen van onder andere deze belastingen waardoor opstanden door heel Frankrijk ontstonden die door Koning Lodewijk op harde wijze onderdrukt werden. Door de hoogte van de belastingen en de ongelijke verdeling hiervan in de samenleving gingen parochiën aan het eind van de jaren 1630 steeds vaker weigeren om de belastingen te betalen. Om de parochiën te dwingen toch te betalen, werden willekeurige boeren uit de parochie gevangen gezet of beboet tot de belasting betaald was. De constante opstanden in Frankrijk met betrekking tot de belastingen en het verlies aan inkomsten door het niet betalen van de belastingen zorgden ervoor dat de oorlog tegen Spanje moeilijker vol te houden was. Deze belastingen zouden ook een belangrijk rol spelen als aanleiding voor het uitbreken van de Fronde in 1648.¹⁰⁰

Toen Pieter de la Court in 1642 in Frankrijk was, vonden er dus gevechten plaats in het noorden als gevolg van de Dertigjarige Oorlog en vierde het contrareformatische katholicisme hoogtij. De ongelijke verdeling van de economische lasten zorgden voor

---

⁹⁸ Collins, *The State in Early Modern France*, 22-27.

⁹⁹ Collins, *The State in Early Modern France*, 26, 27; Bernard Briais, *Contrebandiers du sel: La vie des faux sauniers au temps de la gabelle*, (Parijs 1984), 84-90.

¹⁰⁰ Collins, *The State in Early Modern France*, 72, 73,90.

spanningen in de samenleving. Deze ingrediënten maken het interessant om te onderzoeken hoe het antimonarchisme, de tolerantie en het economische aspect, die Israel, Velema en Weststeijn respectievelijk onderscheiden in het vermeende republikanisme van Pieter de la Court, zich verhouden tot de notities in het reisverslag over staat, religie en economie.

§ 3.2 Pieter de la Court over Frankrijk, april 1642 – september 1642

Pieter de la Court reisde na zijn verblijf in Engeland naar Frankrijk, waar hij op 3 april 1642 in Dieppe aankwam. Wat opvalt aan zijn notities over Frankrijk in het reisverslag is dat de nadruk hiervan op religie ligt. In Dieppe verbleef Pieter de la Court twee weken, maar buiten geografische kenmerken en een opmerking over de vreemde mutsen die de boerinnen in Normandië droegen, schreef hij niets over wat hij gedaan of gezien heeft tijdens deze weken. Aangezien Dieppe zich in Noord-Frankrijk bevindt, is het opvallend dat hij niets noteerde over de gevechten tussen de Spanjaarden en de Fransen. Dat Pieter de la Court hier niets over opschreef kan ook komen doordat hij hier niet mee in contact is gekomen. Vanaf 14 april reisde Pieter de la Court verder via Rouaan, Parijs, Orléans en Tours naar Saumur, waar hij twee maanden verbleef. In Parijs vulde Pieter de la Court vier dagen met het bezoeken van onder andere Versailles, het Tuilerieënpaleis en het Louvre. Voor een volledig overzicht van de stad beklom hij de Tour de Saint Jacques.¹⁰¹ Uit nieuwsgierigheid bezocht Pieter de la Court in Parijs ook het graf van de heilige Pierre Bernard, die een jaar eerder was overleden:

‘Den 22 [april 1642] besagen wy het gasthuis charité daer het graf van Pere Bernard¹⁰² is die over een iaer gestorven, sijnde van vele voor een grote sanct die veel miraculen doet gehouden wert. Waerom bijhaest igelick sich selven geluckich reekende een weinich aerden van sijn graf op sijn borst te dragen, soo dat de doctors van de Sorbonne (dat wy den 20 besagen) genootsaeckt waren daer tegen te schryven en evenwel en hout onsinnigheit van de selve noch niet op, want sagen noch een grote menichte meest vrouwen en dochters op syn graf niet alleen knielen en bidden maer oock de aerden kussen waer voor de passanten behalven wy alleen haer hoofd ontdeckten gelyck sy voor een kruis doen, in plaats van dit hebbe

¹⁰¹ Pieter de la Court, Reisverslag, folio 11^r- 15^v, 19^r-30^v.

¹⁰² Perre Bernard: Pierre Bernard(?-1641), de Bernard familie behoorde tot een van de rijkste in de gemeenschap en zij ambieerden politieke invloed. Hiertoe tekenden de broers Jean en Pierre Bernard een petitie aan de bisschop in 1642 voor het opzetten van de ‘rosary confraternity’. De Bernards controleerden vervolgens het leiderschap van deze broederschap tot 1657; (zie voor meer informatie: Peter Matheson, *Reformation Christianity: A People's History of Christianity*, (Canada 2010, vol. 5)).

ick de vrouwpersonen sien nygen en sich cruisigen.¹⁰³

De heiligenverering in Frankrijk was tijdens het Concilie van Trente (1539-1562) vastgelegd. In dit concilie was het katholicisme nieuw leven ingeblazen door onder andere Maria en andere heiligen een belangrijke plaats te geven in het beoefenen van religie.¹⁰⁴ Pieter de la Court beschrijft hier dus vrij gedetailleerd hoe zo een heiligenverering er in de praktijk aan toe ging. De verering van de heilige Bernard lijkt voor Pieter de la Court onbegrijpelijk en enigzins komisch te zijn. Voorbijgangers zien enkel vrouwenhoofden de aarde kussen, die ook nog eens als relikwie wordt meegenomen. Met deze gebruiken kan Pieter de la Court zich niet identificeren. De kritische houding van Pieter de la Court ten opzichte van de heiligenverering in Frankrijk is ook terug te zien wanneer hij op 18 april 1642 een zwart Maria beeld tegenkomt vlak voor hij in Parijs aankomt:

‘...recht voor de kerck daer het volck penitentie sagen doen voorneemelick voor een lelik St. Maria beelt want men moet weeten dat sij gants niet over een en komen ick hebber te Parijs voor den kerck swart als een moriaen een ander voor een andere kerck als een gele moor op een ander heel wit als een sneeuw andere levendich en blosende’.¹⁰⁵

Pieter de la Court beschrijft hier dus dat Mariabeelden in allerlei kleuren voorkwamen. De waarde van de penitentie die het volk bij deze beelden aflegt wordt hierdoor ondermijnd en kan dus eigenlijk niet serieus genomen worden wanneer Maria zo verschillend wordt afgebeeld. Deze kritische houding van Pieter de la Court ten aanzien van de heiligenverering kan verklaard worden aan de hand van zijn calvinistische achtergrond. Calvinisten wezen de heiligenverering af. De verzoeken die katholieken aan heiligen richtten, werden door calvinisten beschouwd als een vorm van afgoderij.

Hoewel Pieter de la Court dus afwijzing laat zien met betrekking tot dit aspect van het katholicisme, staat hij wel open voor religieuze verscheidenheid. Dit blijkt bijvoorbeeld wanneer hij tijdens zijn reis van Parijs naar Saumur in Orléans onverwacht zijn rijtuig moet delen met twee minnebroeders:

‘...Den 25 [april 1642] [...] ‘der twee minnerbroederen in quamen daer wij op

---

¹⁰³ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 13^v.

¹⁰⁴ Collins, *The State in Early Modern France*, 34, 35, 44-46.

¹⁰⁵ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 12^r.

wech veel mede praeten. Waren goetaerdich doch gants ontwetende gesellen vertelden ons in breet van hare penitentie en wesen ons hare koordekens die sij inde mouwe droege daer sij haer mede geesselen int afscheiden seide hij mij dat het hem leet was dat hij mij om de verscheidenheit van religie niet een kleen geschenken mocht doen (ick meende dat het heiligdommen soude geweest sijn). Sij dragen altijts een doortrapt, met een slechten broeder voegen om dit naeder te ondersoecken. Hebbe ick altemets den genen die der simpelst wt sag int latijn aengesprocken maer oock bevonden dat hij het niet en verstont soo dat terstont den anderen bij mij quam voegen om mijn te antwoorden.¹⁰⁶

In eerste instantie accepteerde en waardeerde Pieter de la Court de broeders en hun aanbod van een gift. Dit is te zien aan zijn woordgebruik. In de eerste zinnen heeft Pieter de la Court het over goedaardige ‘gesellen’. Hij identificeert zich met deze broeders, die net als hij onderweg zijn, het zijn medereizigers in de reiswereld. Nadat de broeder Pieter de la Court duidelijk gemaakt heeft dat hij hem geen gift kan aanbieden, omdat zij verschillende religies hebben verandert de toon van Pieter de la Court. Het niet kunnen geven van het geschenk ligt volgens Pieter de la Court aan de samenstelling en intentie van de broeders. De broeders worden volgens Pieter de la Court namelijk altijd op pad gestuurd om mensen te bekeren in de combinatie van een slimme broeder en een domme broeder die minder goede bedoelingen heeft. Deze verklaring ondersteunt hij met het gegeven dat de dommere broeder niet eens Latijn sprak. Van identificeren met de broeders als medereizigers, worden de broeders ‘de ander’. De waardering voor de broeders die uit de eerste zinnen spreekt, verandert van toon naar minachting.

In Saumur aangekomen lijkt Pieter de la Court zich over te geven aan zijn religieuze nieuwsgierigheid. Zo beschreef hij van een bezochte gereformeerde kerkdienst op 26 juni het onderwerp van de preek van Moyse Amyrault¹⁰⁷:

‘Den 26 [...] hoorden oock Mr. Amiraut Rom. 5. 12¹⁰⁸ explicerende seide dat

---

¹⁰⁶ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 14^v; Deze broeders behoren tot de Fransicaner orde waarin de geschriften van de Heilige Fransiscus gevolgd worden. De Fransiscaanse broederschap is de grootste broederschap binnen de katholieke kerk.

¹⁰⁷ Moyse/Moses Amyrault, (1596-1664), predikant. Vanaf 1633 hoogeleraar in de theologie aan de academie van Saumur. Hij pleitte voor een gematigde predestinatieleer en verdedigde een ‘universalismus hypotheticus’ in de genadeleer. Zijn stellingen waren enigszins Arminiaans, waardoor de Zwitserse en Hollandse calvinisten hem bekritiseerden; (Frijhoff, ‘De reisnotities’, voetnoot 30).

¹⁰⁸ Rom 5.12: Daarom, gelijk door een mens de zonde in de wereld ingekomen is, en door de zonde de dood, en alzo de dood tot alle mensen doorgedaan is, in welchen allen gezondigd hebben. Want tot de wet was de zonde in de wereld; maar de zonde wordt niet toegerekend, als er geen wet is. Maar de dood heeft geheerst van Adam tot

ἁμαρτία¹⁰⁹ alleenlick peccatum orig[inale] inhaerens was non imputatum quod ex ipso contextu probabat. Deinde agrumentis sequentibus quod scripture/scriptura de eo peccato omnino sileat ibi heb. 7 explicabat 2 a non necessario [:] respectu iustitiae et misericordiae divinae manifestandae. 3 ab impossibili [:] ex ipsa natura rei. quod vadem nostrum non egisset etc.’¹¹⁰

Moyse Amyrault verwees hier dus naar zijn gematigde opvatting van de zondeval en de eigen verantwoordelijkheid die mensen hebben in het wel of niet ontvangen van God’s gratie. In de losse reisnotities verwijst Pieter de la Court nog eens naar het predestinatiedebat:

‘Jos[ué de] La Place¹¹¹ en Mons[ieur] Amirault negant peccatum Adami nobis imputari ut et justitiam Christ[i] passivam. idem quoque Cappel’.¹¹²

Josué De La Place, Louis Cappel en Moyse Amyrault behoorden tot de school in Saumur die, in tegenstelling tot wat Pieter de la Court stelt, een gematigde opvatting van de predestinatieleer voorstonden in het debat dat tussen de protestanten in Frankrijk speelde. Zij wilden de calvinistische doctrine versoepelen door algemene menselijke elementen te benadrukken. Volgens deze school was de zonde al in de mens te vinden in de natuurstaat. De mens was echter nog niet verantwoordelijk voor deze zonde, want die werd pas geactiveerd met de zondeval. Pas na de zondeval werd de zonde van Adam de verantwoordelijkheid van de mens. In plaats van de corrupte natuur van de mens te beschouwen als gevolg van de zonde van Adam, zoals de algemene calvinistische doctrine stelde, waarbij het geloof het bewijs was dat iemand uitverkoren was, volgde de toewijzing van Adams zonde op de erfelijke verdorvenheid van individuen en de gevolgen hiervan. Niet God, maar de mens zelf

---

Mozes toe, ook over degenen, die niet gezondigd hadden in de gelijkheid der overtreding van Adam, welke een voorbeeld is Desgenen, Die komen zou; Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 22^v-23^r.

¹⁰⁹ ἁμαρτία: zonde.

¹¹⁰ Vertaling: De zonde van de mens is van oorsprong aanwezig. Deze werd door de zondeval in beweging gezet. Op basis van de volgende argumenten legt hij uit dat de Schrift over die zonde geheel en al zwijgt (Heb.7) 2. Het is niet noodzakelijk met betrekking tot de goddelijke rechtvaardigheid en mildheid 3. Dat God voor ons niet, op basis van de onmogelijke natuur van deze zaak, ingestaan heeft voor ons gedrag, vertaling door Dr. Jan Waszink; Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 22^v-23^r.

¹¹¹ Josué de la Place (1596-1655/1656) was predikant in Nantes en werd in 1633 hoogleraar theologie aan de academie van Saumur. Met betrekking tot de erfzonde stelde hij dat deze mensen verderft, maar niet direct door de zonde van Adam (deze stelling werd in 1644 veroordeeld door de Synode van Charenton). De opvatting van Pieter de la Court hier is dus iets absolueter gesteld; Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 32.

¹¹² Louis Cappel (1585-1658), vanaf 1613 hoogleraar Hebreeuws en sinds 1626 hoogleraar theologie aan de academie in Saumur. De belangrijkste bijdrage van Cappel bestond uit externe tekstkritiek van het Oude Testament en dan vooral de vertaling van het Hebreeuws; Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 18; Vertaling: Jos[ué de] la Place en Mons[ieur] Amirault ontkennen de [erf]zonde van Adam en de gerechtigheid van Christus komt ons passief toe, Dit geldt ook voor Cappel vertaling door Dr. Jan Waszink; Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 51^v.

was dus verantwoordelijk voor het gedrag van de mens en op basis van dit gedrag werd de zonde van Adam aan bepaalde individuen toegeschreven. Na de zondeval heeft de mens dus een beperkte vrije wil en is de mens verantwoordelijk voor de keuzes die hij maakt, waaronder de keus om wel of niet te geloven. De gratie van God en niet het geloof op zich was in deze visie het hoogste doel.¹¹³

In deze citaten komt niet naar voren met welk standpunt Pieter de la Court het eens is. Het lijken eerder beschrijvingen van zaken die indruk op hem maken. Dat hij over het predestinatie-debat in zijn losse reisaantekeningen schrijft, wekt de indruk dat Pieter de la Court nadenkt over wat de juiste opvatting hiervan is. Pieter de la Court wijst de alternatieve opvattingen over de calvinistische predestinatieleer dus niet af, maar reflecteert hierover. De calvinistische doctrine waar hij mee is opgegroeid lijkt hier in beweging gebracht te worden door deze alternatieve school.

Naast de verdieping in het predestinatie-debat, verdiept Pieter de la Court zich in Saumur ook in het katholicisme in Frankrijk. Hij lijkt hierdoor gefascineerd te zijn. Hij beschrijft de verschillende processies zeer gedetailleerd, net als de tradities tijdens de kerkdiensten en begrafenissen die hij aandachtig gevolgd lijkt te hebben zoals te zien is in het volgende citaat:

‘20 [juli 1642] dito voor het lyck gaen eenige geestelick personen met witte hembden, al singende de voorste draegt een kruis. Stellen het voor eerste niet verre van het altaer en wordt met wy water besprenkelt. Dan gaen de geestelicken naer het koor om te singen. Dat gedaen synde soo kom een van de withemden voor de doorvan het koor met een plaetken in syn hant dat van diegeene in een schotel die beneffens den priester is. Dan neemt de priester het lyck (een kintlyck) en doet het aen taltaer raecken en gaet soo voort naer het graf. Daer wederom gesongen wert en van de vrienden met wywater besprengt. Met Mr. Amyraut confereerende soo raden hy mijn boven alle paepse schryvers Becani theologiam scholasticam aen als die geene syde die alderoprechtst het gevoelen van de roomsche kercke voorstelt.’¹¹⁴

---

¹¹³ Frijhoff, 'De reisnotities', voetnoot 30; Brian G. Armstrong, *Calvinism and the Amyraut heresy: Protestant scholasticism and humanism in seventeenth-century France*, (Madison, 1969), 142-156, 228-234, 205-217.

¹¹⁴ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio*, 21^v, 22^r.

Pieter de la Court geeft hier een gedetailleerde beschrijving van de begrafenis, maar lijkt niet te weten wat hij hier precies van moet denken, of hoe hij dit moet begrijpen. Hij overlegt met Amyrault hierover en krijgt vervolgens het advies om het boek *Theologia Scolastica* van de katholieke schrijver Becani te lezen. Deze auteur zou het best de kern van de katholieke kerk weergeven.¹¹⁵

Pieter de la Court is dus nieuwsgierig naar het katholicisme, maar ook kritisch ten opzichte van de aflatenhandel, de heiligenverering en het gedrag van priesters en papisten.¹¹⁶ Met name in de losse reisnotities van Pieter de la Court zijn meerdere aantekeningen te vinden over het gedrag van priesters en papisten en over de gewoonten met betrekking tot heilige dagen:

Papisten snorken¹¹⁷ altijd van haer miraculen. De devote luiden en ontbijten niet voor dat sij een misse gehooft hebben.¹¹⁸

[...]

Priester in onse herberge
seer licht met de dochters, dronken etc.¹¹⁹

Katholieken schepten dus graag op over de wonderen die zij verrichten en priesters gedroegen zich nogal losbandig in de herbergen, terwijl zij niet ontbeten voor zij een mis bijgewoont hadden en een teken van heiligheid op de borst droegen.¹²⁰ De beschrijving van Pieter de la Court wekt de indruk van een schijnheiligheid, of een onbegrensde legitimatie van welk gedrag dan ook onder de noemer van religie. Voor een calvinist als Pieter de la Court ging het religieuze leven vooral over de innerlijke beleving hiervan en de directe verbinding van individuen met God. Het opscheppen over wonderen, de heiligenverering en het gedrag van de priesters en papisten past hier niet in en was voor Pieter de la Court een vorm van afgoderij. Over de gewoonten met betrekking tot heiligen dagen noteerde Pieter de la Court het volgende:

‘Hebbe geobserveert dat alle de papiste heilich dagen oprechte koop
dagen sijn en datter wel driemael meer op sulck een dag verkocht wert
als anders, door dien de steeden dan altijd vol boeren sijn. want het schijnt

¹¹⁵ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio*, 21^v, 22^r.

¹¹⁶ Pieter de la Court, Reisverslag, onder andere *folio*, 21^r, 22^r, 12^r, 52Ar, 53^v, 54^r.

¹¹⁷ Snorcken: opscheppen, zwetsen (<http://www.encyclo.nl/begrip/snorcken>).

¹¹⁸ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 52A^r.

¹¹⁹ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 53^v.

¹²⁰ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 13^v, 52A^r.

alleen verboden te sijn het werck te doen niet te verkoopen'.¹²¹

Voor Pieter de la Court is het vreemd dat op heilige dagen handel gedreven mag worden. In de Republiek was het verboden om op zondagen en religieuze feestdagen te werken en om handel te drijven.¹²² In Frankrijk was het dus alleen verboden om arbeid te verrichten, maar mocht wel gehandeld worden. De kerk en de staat staan dus toe dat heilige dagen gebruikt worden om winst te maken. Wellicht was hier hetzelfde aan de hand als in Engeland.

Kardinaal Richelieu was het hoofd van de katholieke kerk in Frankrijk, maar was ook de belangrijkste adviseur van Lodewijk XIII. Kardinaal Richelieu bepaalde dus het religieuze beleid, maar had ook veel invloed op de politieke en economische omstandigheden. Koning Lodewijk XIII had geld nodig, net zoals veel andere vorsten, om zijn oorlogen te kunnen betalen. In deze periode was Frankrijk in oorlog met Spanje als onderdeel van de Dertigjarige Oorlog. Doordat de Koning meer geld nodig had voor deze oorlog, had hij belastingen verhoogd, waaronder de 'taille' en de 'gabelle' en nieuwe belastingen ingesteld. Het kan dus zijn dat de prijsstijgingen op heilige dagen als doel hadden om via de belastingen de schatkist te spekken. De gevolgen van de verhoogde belastingen beschreef Pieter de la Court ook gedeeltelijk:

'Door de groote imports¹²³ die den koninck op het sout heeft geset soo sijn der veel die in het heimelick sout verkopen, ick hebbe vrouwen gesien die der een goede partije in lange sackiens onder haer rocken gebonden hadden en dragen het op deese wijze aen de borgers van hare kennisse te kopen en geven bij naest soo veel voor eenen stuiver als des konicks officiren voor vier.'¹²⁴

[...]

'De meeste gevangenen doorgans Vranckrijck is van weegen den tol, want een dorp niet willig sijnde soo wort een boer ofte twee met sijn gans huisgesin gevangen genoomen voor het gantsche dorp gelijk ick selve wt een gevangen boer te Saumur verstaen hebbe.'¹²⁵

---

¹²¹ Pieter de la Court, Reisverslag, *folio* 52^r.

¹²² Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 38.

¹²³ Gabelle, de belasting op zout.

¹²⁴ Pieter de la Court, Reisjournaal, *folio* 52^r; Het gaat hier om de winstgevende activiteiten van de 'faux-sauniers', de zoutsmokkelaars (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 33).

¹²⁵ Pieter de la Court, Reisjournaal, *folio* 52^r-52A^r.

In deze citaten is te lezen dat de hoge belastingen en de grote regionale prijsverschillen in zout leidden tot smokkelactiviteiten waar vaak vrouwen bij betrokken waren. Ondanks dat er straffen waren ingesteld op de zoutsmokkel, verzetten mensen zich toch tegen de vanuit de monarchie opgelegde regels door het zout goedkoper te verkopen dan de officieren van de koning deden. Pieter de la Court beschrijft hier dus gevolgen van de hoge belastingen op het zout. In het tweede citaat is een andere vorm van verzet tegen de belastingen te zien, namelijk de weigeringen van verschillende dorpen om te betalen en de gevolgen hiervan. Het gaat hier hoogstwaarschijnlijk om de ‘taille’ belastingen, aangezien Pieter de la Court benoemt dat een dorp als geheel weigert om de belastingen te betalen. De ‘taille’ was de belangrijkste directe belasting voor de schatkist die op basis van het collectief van een dorp of parochie geïnd werd in het noorden van Frankrijk. Aangezien Koning Lodewijk XIII hard geld nodig had om onder andere de oorlog met Spanje te kunnen financieren, stonden ook op deze weigeringen flinke straffen.¹²⁶ Pieter de la Court beschrijft dat de boerengezinnen die als straf gevangen genomen werden voor het oog van het hele dorp dus eigenlijk als waarschuwing dienden voor de andere boeren van wat er kon gebeuren wanneer het dorp weigerde te betalen. Pieter de la Court lijkt dit laatste, het gevangen nemen van willekeurige boeren uit een dorp, bijna onvoorstelbaar te vinden. Dit blijkt uit zijn opmerking dat hij dit zelf uit eerste hand vernomen heeft. Blijkbaar vind hij het belangrijk om dit niet te vergeten of wil hij na zijn terugkeer in de Republiek het mogelijke kleine publiek van zijn reisverslag overtuigen dat dit echt de realiteit was in Frankrijk.

In deze aantekeningen van Pieter de la Court is dus de religieuze context van Frankrijk terug te zien. Pieter de la Court verwijst indirect naar het predestinatiedebat onder de calvinistische protestanten in Frankrijk, maar tegelijkertijd verdiept hij zich in het Katholicisme. Beide religies mochten in Frankrijk in het publieke domein beoefend worden, al waren de protestanten beperkt in hun macht door Koning Lodewijk XIII. Naast deze religieuze aspecten in de Franse samenleving komen ook de spanningen als gevolg van de hogere belastingen van Koning Lodewijk XIII aan het licht. In de volgende paragraaf zal onderzocht worden hoe deze analyse zich verhoudt tot de belangrijkste kenmerken van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court zoals gedefinieerd door Velema, Israel en Weststeijn.

---

¹²⁶ Collins, *The State in Early Modern France*, 22-27.

§ 3.3 Deelconclusie: Antimonarchisme, Tolerantie en Vrije handel

In Frankrijk is te zien dat Pieter de la Court zich dus voornamelijk met religieuze aangelegenheden bezig hield. Daarnaast maakte hij in zijn losse reisnotities ook aantekeningen over de gedeeltelijke gevolgen van de hoge belastingen in Frankrijk. De hier geanalyseerde citaten geven geen inzicht hoe Pieter de la Court dacht over de Franse monarchie. Met betrekking tot zijn denkbeelden over het religieuze leven in Frankrijk is een ontwikkeling te zien. In de eerste citaten, afkomstig uit het eerste deel van zijn reis door Frankrijk, is te zien dat Pieter de la Court zich in eerste instantie openstelt voor de religieuze diversiteit in Frankrijk. Hij is nieuwsgierig naar het katholicisme. Dit is te zien aan zijn bezoek aan het graf van Bernard en de gedetailleerde beschrijving die hij hiervan geeft. Zijn bereidheid om zich open te stellen voor de religieuze diversiteit komt ook naar voren in het citaat over de minnerbroeders. Hij lijkt deze alternatieve vormen van religie in eerste instantie het voordeel van de twijfel te geven door de gewoonten bij de heiligenverering te bestuderen en vervolgens open te staan voor het gesprek met de minnerbroeders. Vervolgens is in deze citaten te zien dat Pieter de la Court concludeert dat het katholicisme slechte bedoelingen en uitwerkingen kent. Deze kritische houding is te verklaren vanuit de calvinistische achtergrond van Pieter de la Court. Calvinisten waren gericht op soberheid en waren van mening dat kerk, priesters en bisschoppen niet nodig waren als bemiddelaar tussen de mens en God. Heiligenverering werd beschouwd als afgoderij.

Na deze kritische notities, komt Pieter de la Court in aanraking met het debat over de predestinatieleer. Het standpunt van Amyrault, Cappel en de La Place heeft Pieter de la Court te zwart-wit begrepen. Ondanks dit gegeven, lijken de preek en het gesprek met Amyrault ervoor te zorgen dat Pieter de la Court reflecteert op de dubbele predestinatieleer waarmee hij is opgegroeid. Opvallend is dat hij na kennisneming van dit debat in Frankrijk zich verder gaat verdiepen in het katholicisme, waarop Amyrault Pieter de la Court de tip geeft om het boek van Becani aan te schaffen. Pieter de la Court lijkt het katholicisme niet meer alleen te aanschouwen, maar hij lijkt het ook te willen begrijpen. Wellicht dankzij deze verdieping in het katholicisme merkt Pieter de la Court later op dat het gedrag van priesters en papisten te wensen over laat. Pieter de la Court wijst dus het gedrag van specifieke priesters en papisten af, net als de heiligenverering, de aflatenhandel en het maken van winst op heilige dagen. Deze aspecten bekritiseert Pieter de la Court, omdat de priesters, papisten en de kerk hun positie en prestige lijken uit te buiten ten behoeve van hun eigenbelang. Deze kritiek van Pieter de la Court is terug te vinden in de tolerantie zoals Israel deze onderscheidt in het

vermeende republikenisme van Pieter de la Court. Israel stelt dat volgens Pieter de la Court geestelijken hun macht zouden misbruiken wanneer de kerk een autonoom orgaan bleef in de staat. Geestelijken zouden dan vervallen in het vervullen van hun eigenbelang door onder meer bijgeloof en intolerante denkbeelden over andere religies te verspreiden. Dit bijgeloof is in de citaten terug te zien in de heiligenverering van Bernard, maar ook in de Mariaverering. Het misbruiken van de macht door de geestelijken is het duidelijkste terug te zien in het citaat waarin Pieter de la Court beschrijft dat de priesters in de herberg dronken waren en nogal handtastelijk met de dochters van de herbergier omgingen.

Deze beredenering was volgens Israel de motivatie achter het denkbeeld in het vermeende republikenisme van Pieter de la Court waarom de kerk ondergeschikt moest zijn aan de staat om de tolerantie te kunnen handhaven zodat de individuele vrijheid van burgers gegarandeerd en beschermd kon worden. De tolerantie zoals Israel deze heeft gedefinieerd is echter breder dan deze beredenering. Zoals in het historiografisch overzicht is te lezen, behelsde deze tolerantie ook de onderwerping van de kerk aan de staat en een bijna onbeperkte vrijheid van meningsuiting, religie, gedachten en publicatie. De interesse die Pieter de la Court toont voor de andere manieren om religie te beoefenen en de moeite die hij doet om het katholicisme te begrijpen, lijkt te impliceren dat hij ruimdenkend was. Het is ook opvallend dat hij de katholieke kerk niet in haar geheel bekritiseerde. Hij bekritiseerde enkel bepaalde aspecten, de symboliek die bijvoorbeeld bij de begrafenis werd gebruikt bekritiseerde hij niet.

Met betrekking tot de economische situatie in Frankrijk benoemt Pieter de la Court de problemen die ontstaan in de Franse samenleving doordat vanuit het hof hoge belastingen opgelegd werden, die ongelijk verdeeld waren over de bevolking. Pieter de la Court lijkt zelf verbaasd te zijn over het smokkelen van zout en de straffen die stonden op het niet betalen van belastingen. Wellicht is Pieter de la Court ook verbaasd dat een deel van de Franse bevolking zich via de illegale zouthandel verzet tegen de vanuit de monarchie opgelegde regels. Duidelijk is dat in deze citaten de nadruk ligt op dit verzet, dit kan komen doordat het verzet duidelijk zichtbaar was en het beleid vanuit het hof moeilijker toegankelijk was voor Pieter de la Court. Deze door Pieter de la Court beschreven gebeurtenissen passen in de motivatie van Pieter de la Court voor vrije handel zoals dit geïnterpreteerd is door Weststeijn. De problemen als gevolg van de hoge belastingen in Frankrijk zorgden ervoor dat verschillende Fransen zich gingen toeleggen op het smokkelen van zout. Hierdoor werd de economie geschaad, omdat inkomsten werden misgelopen door de illegale handel in zout en door de weigeringen om belastingen te betalen. Daarbij zorgde de illegale handel in zout en

het weigeren om de ‘taille’ te betalen voor onrusten wanneer mensen gearresteerd werden. De belastingen op zich, maar ook de ongelijke verdeling hiervan zorgden dus voor spanningen en onrusten in de Franse samenleving. Volgens Weststeijn pleitte Pieter de la Court in zijn oeuvre voor een Republiek waarin dit soort zaken voorkomen werden. Doordat deze republiek gebaseerd was op het ideaal van vrije handel en bestuurd zou worden door burgers die actief waren in de handel, zouden oorlogen veel minder vaak voorkomen. Oorlogen zouden namelijk de handel van de bestuurders die ook handelaar waren schaadden. Extra belastingen, octrooien en handelsbeperkingen schaadden de handel ook, omdat de bevolking dan verleid zou worden zich in de illegale handel te storten en de regels te omzeilen om hun situatie leefbaar te houden. Deze citaten over de belastingen in Frankrijk passen dus zo in de motivatie uit het oeuvre van Pieter de la Court zoals dit door Weststeijn geïnterpreteerd is.

In deze citaten wordt dus niet duidelijk hoe Pieter de la Court dacht over de Franse monarchie. Over de relatie tussen de ervaring van Pieter de la Court in Frankrijk en het antimonarchisme zoals dat door Velema beschreven is kan dus niets geconcludeerd worden. Dat Pieter de la Court zich in deze citaten niet uitlaat over de Franse monarchie wil niet zeggen dat hij over zijn hele tijd in Frankrijk niet schreef over de Franse monarchie. Een groot deel van de reisnotities over Frankrijk is in het Latijn en moet nog vertaald worden. In deze teksten zou dus nog waardevolle informatie kunnen liggen over hoe Pieter de la Court dacht over de Franse overheid in de periode dat hij hier was. De tolerantie die door Israel als belangrijkste kenmerk wordt beschouwd is dus in beperkte mate terug te zien. Vooral de argumentatie van Pieter de la Court voor de ondewerping van de kerk aan de staat en de assimilatie van de kerk met de staat is terug te lezen in de citaten. De vrije handel die volgens Weststeijn aan de basis ligt van de republiek die Pieter de la Court voorstaat is ook in beperkte mate terug te zien. Ook hier gaat het om de motivatie van Pieter de la Court, maar dan niet over de redenen waarom de kerk ondergeschikt moest zijn aan de staat, maar waarom vrije handel noodzakelijk was.

In Frankrijk lijkt Pieter de la Court dus in contact te komen met het debat dat zich centreert rond de vraag wat de juiste vorm van religie is. Pieter de la Court lijkt in Frankrijk zijn persoonlijke interesses te volgen waardoor hij kennismaat met alternatieve opvattingen over de predestinatieleer en verschillende vormen van het katholicisme. Pieter de la Court lijkt in Frankrijk dus in contact gekomen te zijn met ingrediënten die vormend geweest kunnen zijn voor zijn latere vermeende republikanisme. Ondanks dat er een relatie te zien is tussen het reisverslag en de tolerantie en vrije handel, lijkt Pieter de la Court in Frankrijk gewoon een jonge man op reis te zijn geweest die zijn eigen interesses volgde en zijn dagen

beschreef in zijn reisverslag. Pieter de la Court lijkt zich vooral open gesteld te hebben voor de verschillende samenlevingen, tradities en religies die hij tijdens zijn reis tegenkwam zonder deze in een bredere context te beoordelen.

4. Eindconclusie: Antimonarchisme, Tolerante en Vrije handel

Historici Velema, Israel en Weststeijn beschouwen Pieter de la Court op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde als een van de meest radicale denkers uit de zeventiende eeuwse Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Daarbij zijn deze historici van mening dat Pieter de la Court een grote invloed heeft gehad op het ontstaan van de moderne staat en denkbeelden over de democratie. De denkbeelden van Pieter de la Court die in dit oeuvre beschreven zijn, worden door deze drie historici in verband gebracht met het republikenisme. Velema, Israel en Weststeijn stellen alle drie een ander kenmerk centraal binnen dit vermeende republikenisme van Pieter de la Court, namelijk het antimonarchisme als totale afwijzing van de monarchie, tolerantie en vrije handel.

Doordat er door historici zoveel belang gehecht wordt aan de invloed van Pieter de la Court, onstond de vraag hoe Pieter de la Court deze denkbeelden ontwikkeld heeft. Niemand wordt als radicaal denker geboren en denkbeelden zoals die van Pieter de la Court komen ook niet zomaar uit de lucht vallen. Weststeijn veronderstelt dat de ‘Grand Tour’ van Pieter de la Court een grote rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van het vermeende republikenisme van Pieter de la Court, omdat een ‘Grand Tour’ bedoeld was als voortzetting van de persoonlijke ontwikkeling. Doordat debatten over de juiste vorm van overheid en de relatie tussen kerk en staat zich in de periode dat Pieter de la Court zijn ‘Grand Tour’ ondernam over Europa verspreidden en door de veronderstelling van Weststeijn ontstond de volgende onderzoeksvraag:

Hoe verhouden de notities uit het reisverslag van de ‘Grand Tour’ (1641-1643) van Pieter de la Court over Engeland en Frankrijk zich tot het vermeende republikenisme dat door historici aan Pieter de la Court wordt toegeschreven op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde?

Deze vraag zal hier beantwoord worden door eerst te concluderen wat Pieter de la Court schrijft over overheid, religie en economie in de periode dat hij in Engeland en Frankrijk was. Vervolgens zal geconcludeerd worden hoe deze notities zich verhouden tot de aspecten antimonarchisme, religieuze tolerantie en vrije handel zoals deze respectievelijk door Velema, Israel en Weststeijn beschreven zijn. Op basis hiervan zal tot slot de onderzoeksvraag beantwoord worden.

Engeland

Op het moment dat Pieter de la Court in Engeland aankwam kende dit land grote problemen. Koning Karel I had voor het eerst in elf jaar zijn parlement op moeten roepen om zijn financiële problemen op te kunnen lossen die voor een groot deel veroorzaakt werden door de oorlog met Schotland. Het parlement was echter verdeeld over de macht van Koning Karel. Een deel van het parlement wilde zijn arbitraire machtsgebruik stoppen door de macht van de koning in te perken en de door de koning aangestelde bisschoppen uit het parlement te verwijderen. Koning Karel ging echter niet akkoord met deze eisen uit de ‘Grand Remonstrance’, waardoor onrusten in het parlement ontstonden. Onder de bevolking kwamen ook steeds meer stemmen op om de bisschoppen uit het parlement te verwijderen, omdat de bisschoppen verantwoordelijk gesteld werden voor de problemen in het land. Tijdens de elf jaar dat Koning Karel zonder parlement had geregeerd, had hij onder andere nieuwe en hogere belastingen ingevoerd, waardoor de economie in de problemen raakte. Deze economische problemen werden nog eens versterkt door de onzekere politieke omstandigheden die handelaren en investeerders afschrikten. Protesten en onrusten waarin delen van de bevolking en het parlement zich verzetten tegen het arbitraire machtsgebruik van de koning, waren in het Londen van 1641 bijna aan de orde van de dag. In de hier geanalyseerde citaten uit het reisverslag van Pieter de la Court zijn deze problemen terug te zien. Pieter de la Court beschrijft de opstanden en de poging van Koning Karel om de parlementsleden te arresteren. Hierin is de kritische houding van Pieter de la Court terug te zien. Volgens Pieter de la Court zorgde het arbitraire machtsgebruik van Koning Karel voor onrusten en opstanden in de samenleving. Daarbij beschrijft Pieter de la Court het morele verval in de Engelse samenleving. Doordat Koning Karel en de bisschoppen teveel bezig zijn met het behouden en versterken van hun eigen positie, grijpen zij niet in wanneer er gegokt wordt op heilige dagen en wanneer deze dagen gebruikt worden om extra winst te maken. De Engelse overheid, in de vorm van de monarchie onder leiding van Koning Karel I wordt door Pieter de la Court dus verantwoordelijk gehouden voor de problemen en voor het morele verval.

Religie komt vooral naar voren in de relatie tot de overheid. Aangezien in Engeland het debat centraal stond over wat de juiste verhouding zou moeten zijn tussen overheid en kerk komt Pieter de la Court hier via de protesten waar hij getuige van was mee in aanraking. In deze protesten werd onder andere geëist dat de bisschoppen uit het parlement verwijderd

moesten worden. In de hier onderzochte citaten wordt echter niet duidelijk wat Pieter de la Court vindt van deze eis. Over de Anglicaanse kerk, William Laud of religieuze debatten in Engeland is in de hier geanalyseerde citaten niets terug te vinden. Wat wel duidelijk is, is dat Pieter de la Court het gokken en het winst maken op heilige dagen schandalig vindt. Dit is te verklaren vanuit de calvinistische achtergrond van Pieter de la Court en het verbod op het drijven van handel in de Republiek tijdens zondagen en heilige dagen.

Het hierboven beschreven morele verval dat Pieter de la Court waarnam in de Engelse samenleving kan ook verklaard worden vanuit de economische context. Koning Karel had geld nodig en belastingen waren een snelle manier om de schatkist te vullen. Hogere prijzen zorgden dus voor meer inkomsten voor de overheid en de door de koning aangestelde bisschoppen zouden hun eigen positie niet willen riskeren door tegen de koning in te gaan. Verder schrijft Pieter de la Court over de economische situatie in Engeland dat de tapijtwerkers al een jaar lang niet betaald zijn door de koning en dat bisschoppen in luxe leven. Hierin is dus te zien dat Koning Karel financiële problemen had en afhankelijk was van zijn parlement om deze problemen op te lossen, terwijl de bisschoppen in luxe en weldaad leefden. Deze wereldlijke macht van de bisschoppen wordt door Pieter de la Court afgewezen. Pieter de la Court noemt ook de slechte conditie van de weidegronden. De slechte conditie van de weidegronden kan verwijzen naar de groeiende armoede onder de bevolking, maar hier schrijft Pieter de la Court niets over. In de protesten die Pieter de la Court aanschouwde in Londen werden ook de economische problemen aangekaart, maar Pieter de la Court noemt deze niet in zijn verslag. Dit zou kunnen komen omdat deze eisen bijvoorbeeld alleen in de petitie genoemd werden, waardoor deze eisen minder openbaar waren en dus moeilijker toegankelijk waren voor Pieter de la Court.

Frankrijk

De overheid in Frankrijk krijgt eigenlijk geen aandacht van Pieter de la Court in de hier geanalyseerde citaten. Hierdoor kan ook niet geconcludeerd worden wat Pieter de la Court van de Franse overheid vond. In Frankrijk is, in tegenstelling tot Engeland, te zien dat Pieter de la Court zich onderdompelt in het religieuze leven en de religieuze diversiteit. In Frankrijk was het katholicisme de dominante religie, maar mochten ook andere religies waaronder het protestantisme beoefend worden in de publieke sfeer. De interesse van Pieter de la Court voor de religieuze diversiteit blijkt bijvoorbeeld uit zijn verdieping in het predestinatie-debat dat onder de Franse protestanten gevoerd werd. De alternatieve opvatting over de predestinatieleer van de school in Saumur lijkt Pieter de la Court te intrigeren. Pieter de la

Court was opgegroeid met het idee dat God van te voren bepaald had wie uitverkozen was en wie verworpen zou worden. Het geloof was in deze opvatting het bewijs dat iemand uitverkoren was. Amirault, De La Place en Cappel stelden echter dat het gedrag van individuen bepalend is voor de uitverkiezing. De vrije wil van de mens is bij deze opvatting dus van belang voor het wel of niet ontvangen van de uitverkiezing. Pieter de la Court verdiept zich in Frankrijk ook in het katholicisme dat hij lijkt te willen doorgronden. Het katholicisme dat Pieter de la Court aanschouwde in Frankrijk was gebaseerd op de hernieuwde doctrine die tijdens het Concilie van Trente was opgesteld. De heiligenverering nam in deze hernieuwde doctrine een belangrijke plaats in. Voor Pieter de la Court, opgegroeid als calvinist, was deze heiligenverering onbegrijpelijk en enigszins ongeloofwaardig door de verscheidenheid in Mariabeelden die tentoongesteld werden. Calvinisten waren juist gericht op soberheid en de innerlijke beleving van religie. Het vereren van heiligen en het doen van verzoeken aan heiligen werd door calvinisten beschouwd als een zonde. Ondanks deze kritische houding naar delen van het katholicisme, blijft Pieter de la Court geïnteresseerd in de religieuze diversiteit in Frankrijk. Dit blijkt ook uit het gesprek met de minnerbroeders. Uit de hier geanalyseerde citaten blijkt dus dat Pieter de la Court geïnteresseerd was en zich openstelde voor de verschillende manieren waarop religie in Frankrijk beleefd werd. De kritische houding van Pieter de la Court op verschillende aspecten van het katholicisme is vooral te verklaren uit zijn calvinistische achtergrond.

Op economisch gebied beschrijft Pieter de la Court de gevolgen van de hoge belastingen die door Koning Lodewijk XIII waren ingesteld. De Koning had verschillende belastingen verhoogd, waaronder de 'taille' en de 'gabelle' om onder andere de oorlog met Spanje te kunnen betalen. Het verzet onder de bevolking via de illegale zoutsmokken en de weigeringen om de 'taille' te betalen beschrijft Pieter de la Court. Uit de citaten komt naar voren dat hij vrouwen zout heeft zien smokkelen, die dan vervolgens verkocht werd in een deel van Frankrijk waar de zoutprijs hoger was. Ook noemt Pieter de la Court de maatregelen die genomen werden wanneer een dorp of parochie niet aan de belastingsplicht voldeed. Deze strafmaatregelen leken Pieter de la Court te shockeren. In Frankrijk beschrijft Pieter de la Court dus de problemen die onstonden doordat de belastingen te hoog waren. Hierdoor ontstond namelijk onrust in de zin van verzet en illegale handel onder de bevolking waardoor de economie juist geschaad en niet gestimuleerd werd. Door dit verzet liep de koning inkomsten mis en was het moeilijker om stand te houden tegen Spanjaarden. De Koning moest zijn aandacht en bronnen namelijk verdelen tussen het bevechten van de Spanjaarden en het onderdrukken van de onrusten en opstanden in de Franse samenlevingen.

In de hier geanalyseerde notities over Engeland uit het reisverslag van Pieter de la Court is dus te zien dat Pieter de la Court zich kritisch uit naar de overheid en dat hij zich nauwelijks bezighoudt met religie en economie. Deze aspecten komen zijdelings aan de orde in de beschrijvingen en kritiek van Pieter de la Court ten aanzien van de overheid. In Frankrijk is het tegenovergestelde te zien. Pieter de la Court uit zich in de hier geanalyseerde citaten niet over de Franse overheid en verdiept zich juist in de religieuze diversiteit van Frankrijk. Sommige aspecten van het katholicisme wijst hij af, maar er is ook te zien dat Pieter de la Court zich blijft openstellen voor de verschillende manieren waarop religie beleefd kan worden. De economische problemen in Frankrijk komen ook deels aan licht doordat Pieter de la Court noteerde dat hij de faux-sauniers aan het werk had gezien en wat de straf was wanneer een dorp of parochie weigerde om de 'taille' te betalen. Opvallend is dat Pieter de la Court in beide landen de nadruk lijkt te leggen op het verzet onder de bevolking. In Engeland lijkt dit te gebeuren doordat hij de protesten van onderaf beschrijft en geen aandacht heeft voor de argumenten van Koning Karel. In Frankrijk lijkt dit te gebeuren wanneer hij de activiteiten van de 'faux-sauniers' beschrijft en de betalingsweigeringen met betrekking tot de 'taille'. In beide landen beschrijft Pieter de la Court ook de reacties vanuit de monarchie op dit verzet. In Engeland ondernam Koning Karel I een poging om verschillende parlementsleden te arresteren, in Frankrijk werden harde maatregelen ingezet als straf op de illegale zouthandel en de betalingsweigeringen. Tegelijkertijd kan voor beide landen gesteld worden dat Pieter de la Court enkel toegang had tot de gebeurtenissen in de publieke arena en dat het dus misschien niet vreemd is dat de standpunten en argumenten van de overheid in Engeland en Frankrijk ontbreken.

Hieronder zal geconcludeerd worden hoe deze notities van Pieter de la Court over overheid, religie en economie zich verhouden tot de aspecten antimonarchisme, tolerantie en vrije handel.

Antimonarchisme

Velema beschouwt het antimonarchisme als belangrijkste kenmerk van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court. Dit antimonarchisme omschrijft Velema als de radicale en totale afwijzing van de monarchie. Volgens Velema beschouwt Pieter de la Court de monarchie niet als een juiste vorm van overheid, omdat monarchen de verleiding om hun eigenbelang te vervullen niet zouden kunnen weerstaan. Dit eigenbelang uitte zich vaak in het

vergaren van meer macht en rijkdommen. Vaak ging dit gepaard met oorlog, hogere belastingen en het verval van moreel gedrag in de samenleving. De vrijheid van de bevolking zou in een monarchie in het gedrang komen en vervangen worden met een slaafse onderwerping. Dit kwam omdat persoonlijke economische en of intellectuele ontwikkeling, winst en initiatieven in de schatkist terecht kwamen of beschouwd werden als een bedreiging voor het hof en hierdoor konden individuen zelfs hun leven verliezen. Von Friedeburg en Zagorin hebben echter opgemerkt dat dit antimonarchisme niet zo zwart-wit begrepen moet worden. Door deze kritiek mee te nemen in het onderzoek, is te zien dat het antimonarchisme in beperkte mate terug te zien is in het reisverslag tijdens van de 'Grand Tour' van Pieter de la Court in Engeland. Hier bekritiseerde Pieter de la Court de monarchie onder leiding van Koning Karel I en stelde hij deze verantwoordelijk voor het morele verval in de Engelse samenleving. Wat opvalt is dat deze waarnemingen van Pieter de la Court zo als voorbeelden kunnen dienen in zijn oeuvre uit de jaren 1660 en 1670 zoals dit door Velema geïnterpreteerd is. Zo is bijvoorbeeld te zien dat Koning Karel I en de bisschoppen hun eigen belangen behartigen, waardoor moreel verval plaatsvindt in de Engelse samenleving. Dit verval is bijvoorbeeld te zien in het citaat over de gokkers die vanaf Kerstmis tot Driekoningen spelen. Doordat de bisschoppen hun positie en prestige wilden behouden, grepen zij niet in. Het arbitraire machtsgebruik van Koning Karel I om zijn eigen positie te beschermen was onderwerp van de protesten in het parlement en onder de bredere bevolking. Het debat over de juiste vorm van overheid en over de juiste relatie tussen overheid en kerk lag dus letterlijk op straat in de periode dat Pieter de la Court zich in Engeland bevond.

Wat opvalt is dat Pieter de la Court zich dus in Engeland verdiepte in de politieke situatie, of deze op zijn minst opvallend genoeg vond om te noteren. In de periode dat Pieter de la Court in Frankrijk was, leek hij deze interesse losgelaten te hebben. In de hier geanalyseerde citaten over Frankrijk is niet op te maken hoe Pieter de la Court dacht over de Franse overheid.

Tolerantie

Israel stelde dat een verregaande, moderne vorm van tolerantie het vermeende republikanisme van Pieter de la Court domineert. Israel is van mening dat Pieter de la Court deze tolerantie beschouwde als noodzakelijk om een verregaande vorm van individuele vrijheid in stand te kunnen houden. De tolerantie vereiste volgens Israel de ontmanteling van de hiërarchische structuur in de samenleving en de assimilatie van de kerk in de staat. De problemen met de kerk en de monarchie zijn volgens Israel in het oeuvre van Pieter de la

Court gelijk. Zowel geestelijken als monarchen zouden hun macht misbruiken om hun eigen positie en prestige veilig te stellen en te versterken. Geestelijken verspreidden intolerante ideeën over andere religies, bijgeloof en mobiliseerden de massa, monarchen onderdrukten het volk via onder andere belastingen om hun eigenbelang te behartigen. Israel stelt dat volgens Pieter de la Court het vervullen van het eigenbelang door monarchen en geestelijken tot problemen, onrusten en zelfs oorlogen leidde.

In Engeland is te zien dat Pieter de la Court in aanraking komt met het debat over wat de juiste vorm van overheid is en wat de verhouding tussen kerk en staat moet zijn. Moet de kerk ondergeschikt zijn aan de staat, hier boven staan of gelijk zijn aan de staat? Deze waarnemingen van Pieter de la Court in Engeland kunnen bijgedragen hebben aan de vorming van zijn latere tolerante denkbeelden. Met name de denkbeelden over de onderwerping van de kerk aan de staat en de assimilatie van de kerk met de staat die Israel beschrijft kunnen mede gevormd zijn door de ervaringen van Pieter de la Court met de Engelse monarchie en de problemen die hij zag als gevolg van het arbitraire machtsgebruik van Koning Karel I.

In Frankrijk is te zien dat Pieter de la Court zich vooral bezighoudt met het religieuze leven hier. Hij is ruimdenkend, wat als noodzakelijke voorwaarde beschouwd kan worden voor religieuze tolerantie. Pieter de la Court verdiept zich hier eerst in het predestinatie-debat, waardoor hij oprecht in verwarring gebracht lijkt. Vervolgens probeert hij het Katholicisme te doorgronden. Hij keurt verschillende aspecten van het katholicisme af, maar lijkt het katholicisme niet in haar geheel te bekritisieren. De kritiek die Pieter de la Court uit op het katholicisme komt erg dicht bij de argumentatie zoals deze in zijn oeuvre naar voren komt en door Israel geïnterpreteerd is. Het gedrag van priesters en papisten, maar ook de versieringen met kerst en de heiligenverering zouden zo als voorbeelden kunnen dienen in de kritiek van Pieter de la Court in zijn oeuvre uit de jaren 1660 en 1670. Deze kritiek is toegespitst op het misbruiken van macht door geestelijken wanneer de kerk een autonoom orgaan zou blijven in de samenleving. Deze kritiek past binnen de argumentatie van Pieter de la Court om de kerk ondergeschikt te maken aan de staat en te laten assimileren met de staat.

Vrije handel

Volgens Weststeijn was vrije handel de motivatie voor Pieter de la Court om voor een republiek te pleiten. In de denkbeelden van Pieter de la Court over vrije handel staan volgens Weststeijn het afschaffen, of drastisch verminderen van gilden, octrooien, grenzen,

monopolies, privileges, regels en andere handelsbeperkingen centraal. De vrije handel die volgens Weststeijn de basis vormt van de Republiek waar Pieter de la Court voor pleitte ging niet samen met monarchen, regenten, stadhouders en geestelijken, omdat zij uit waren op meer macht en geld om hun eigen belangen te kunnen behartigen. Dit eigenbelang draaide vooral om het in stand houden en versterken van de eigen positie en prestige en ging vaak gepaard met oorlogen, uitbuiting, bedrog en onderdrukking. In plaats van deze heerszucht stelde Pieter de la Court volgens Velema eierzucht centraal. Burgers waarvan het eigenbelang overeenkwam met het algemeen belang, dus burgers die betrokken waren bij de handel, zouden een bestuursfunctie moeten kunnen vervullen. Deze burgers zouden minder geneigd zijn om oorlogen te voeren, aangezien hun eigen handel dan geschaad werd. Door de macht te verspreiden zou er ook minder kans zijn op tirannie en arbitrair machtsgebruik. Hierdoor zou de economie groeien doordat het eigenbelang van bestuurders overeen kwam met het algemeen belang. Bestuurders die bij de handel betrokken waren zouden dus ook minder snel handelsbeperkingen en extra belastingen instellen of belastingverhogingen invoeren. Minder oorlogen zouden ervoor zorgden dat er ook minder belastingen nodig waren. De bevolking zou dus meer geld ter beschikking hebben om te besteden, wat weer bijdroeg aan een welvarende economie en rust in de samenleving omdat de armoede minder werd. Vrije handel was dus noodzakelijk voor een groeiende economie waardoor de welvaart in de samenleving zou toenemen en de armoede en de onrusten die hiermee gepaard gingen afnamen. Vrije handel zou dus in ieders belang zijn in Weststeijn's analyse van Pieter de la Courts' oeuvre uit de jaren 1660 en 1670. De kenmerken die Velema en Israel dus als het belangrijkste beschouwen, zijn bij Weststeijn ondergeschikt aan het handelsmotief.

De economische situatie in Engeland komt in de hier geanalyseerde citaten een beetje aan het licht. Pieter de la Court noteerde dat de tapijtwerkers niet betaald werden door de koning, maar dat de bisschoppen leefden als prinses. Daarbij lijkt zijn notitie over de slechte gemene gronden te impliceren dat Pieter de la Court ongelijkheid ervaart in de verdeling van economische middelen in Engeland. Tegelijkertijd kunnen de beschrijvingen van de gemene gronden en de tapijtwerkers ook verwijzen naar de context van Pieter de la Court waarin hij opgroeide als zoon van een succesvolle textielhandelaar. Wat wel opvalt is dat Pieter de la Court van de protesten en petitie's in Engeland alleen de politieke eisen beschrijft. Zo noemt hij dat een deel van de bevolking en het parlement wilden dat de bisschoppen uit het parlement verwijderd werden en dat de stad en het parlement beschermd moesten worden tegen de koning. Hij schrijft niets over de economische problemen die aangekaart werden bij de protesten en petitie's. Pieter de la Court lijkt zich dus tijdens zijn reis door Engeland niet

echt bezig gehouden te hebben met economische aspecten in de Engelse samenleving. Denkbeelden over vrije handel, handelsbelemmeringen en belastingen zijn dus niet terug te vinden tijdens de reis van Pieter de la Court door Engeland. De voorwaarden voor vrije handel, het antimonarchisme en religieuze tolerantie, die volgens Weststeijn noodzakelijk worden geacht door Pieter de la Court in zijn oeuvre voor vrije handel, zijn wel gedeeltelijk aanwezig zoals hierboven al beschreven is.

In de citaten over Frankrijk is te zien dat Pieter de la Court meer aandacht heeft voor de economische problemen. Pieter de la Court benoemt dat hij vrouwen zout heeft zien smokkelen doordat de belasting op zout hoog was. Deze vrouwen boden dit zout vervolgens goedkoper aan dan de prijs waar de officieren van de koning het voor verkochten. Daarnaast benoemt Pieter de la Court dat willekeurige boerengezinnen uit een dorp gevangen gezet werden, wanneer het dorp weigerde om de 'taille' te betalen. Deze problemen die volgden op de hoge belastingen passen als voorbeelden in de manier waarop Weststeijn de denkbeelden van Pieter de la Court geïnterpreteerd heeft. Weststeijn stelt namelijk dat Pieter de la Court van mening is dat hoge belastingen leiden tot illegale handel en verzet, waardoor de economie geschaad werd. Dit is dus precies wat er in Frankrijk gebeurde toen Pieter de la Court hier was.

In antwoord op de onderzoeksvraag, Hoe verhouden de notities uit het reisverslag van de 'Grand Tour' (1641-1643) van Pieter de la Court over Engeland en Frankrijk zich tot het vermeende republikanisme dat door historici aan Pieter de la Court wordt toegeschreven op basis van het oeuvre dat hij in de jaren 1660 en 1670 publiceerde? kan dus geconcludeerd worden dat het vermeende republikanisme van Pieter de la Court, gedefinieert als antimonarchisme, tolerantie en vrije handel, gedeeltelijk terug te zien is in het reisverslag van de 'Grand Tour' van Pieter de la Court. Het antimonarchisme is alleen in Engeland in beperkte mate te zien. Pieter de la Court bekritiseert hier de monarchie onder Koning Karel I. De monarchie wordt door Pieter de la Court verantwoordelijk gesteld voor het morele verval in de samenleving. Deze kritiek past binnen de argumenten die Pieter de la Court in zijn oeuvre gebruikt en die door Velema als antimonarchistisch bestempeld is. Pieter de la Court lijkt de monarchie echter niet volledig af te wijzen, zoals Von Friedeburg en Zagorin stellen, maar Pieter de la Court lijkt eerder zijn kritiek en verbazing te uiten op de monarchie onder Koning Karel I. De tolerantie die Israel als centraal kenmerk beschouwd van het vermeende republikanisme van Pieter de la Court is ook gedeeltelijk terug te zien en dan met name doordat Pieter de la Court in Engeland in aanraking komt met het debat dat gaat over de juiste

verhouding tussen kerk en staat en wat de juiste vorm van overheid is. Daarbij is in Frankrijk te zien dat Pieter de la Court ruimdenkend is en openstaat voor andere religieuze opvattingen. Ook bij dit kenmerk is te zien dat de kritiek van Pieter de la Court op het katholicisme in Frankrijk past binnen de argumentatie die Pieter de la Court volgens Israel in zijn oeuvre gebruikt voor tolerantie. De waarnemingen van Pieter de la Court in Engeland en Frankrijk kunnen als voorbeelden ingeschoven worden in zijn latere vermeende republikenisme. Over de economische situatie in Engeland en Frankrijk heeft Pieter de la Court een aantal aantekeningen gemaakt die hiernaar verwijzen. In Engeland wordt bijvoorbeeld via de context duidelijk dat de koning geen geld had om zijn tapijtwerkers te betalen, maar dat de bisschoppen in luxe leefden als prinses. Wat in Engeland opvalt is dat Pieter de la Court niets schrijft over de economische eisen in de protesten in Engeland, dit kan betekenen dat hij hiermee niet in contact is gekomen, of dat hij hier geen oog voor had. In Frankrijk wordt duidelijk dat Pieter de la Court verbaasd is over het verzet van de bevolking tegen de ‘taille’ en de ‘gabelle’ en de straffen die hierop stonden. Ook deze citaten zijn via de context verhelderd en daaruit blijkt dat deze gebeurtenissen in Frankrijk als voorbeelden kunnen dienen in de motivatie van Pieter de la Court waarom vrije handel noodzakelijk was voor de rust en welvaart in een samenleving.

Hoewel de kenmerken antimonarchie, tolerantie en vrije handel dus gedeeltelijk terug te zien zijn tijdens de ‘Grand Tour’ van Pieter de la Court, lijken deze ervaringen te beperkt om echt doorslaggevend te zijn geweest om als basis te dienen voor het vermeende republikenisme van Pieter de la Court. De waarnemingen van Pieter de la Court kunnen echter wel bijgedragen hebben aan zijn argumentatie voor een republiek als beste vorm van overheid, waarin burgers die verbonden waren met de handel bestuursposities moesten kunnen vervullen. Pieter de la Court lijkt tijdens zijn ‘Grand Tour’ voornamelijk een jongeman op reis geweest te zijn, die notities maakte van zaken die hem verbaasde, intrigeerde en opvielen. Dat een deel van deze beschrijvingen precies in de belangrijkste kenmerken, zoals gedefinieerd door Velema, Israel en Weststeijn, van het vermeende republikenisme van Pieter de la Court past geeft vooral aan dat dit zaken zijn waar Pieter de la Court affiniteit mee had. Hij schreef deze notities niet met de voorkennis dat hij twintig jaar later een oeuvre zou publiceren waarin hij deze zaken kon gebruiken. Hoogstwaarschijnlijk zijn deze interesses van Pieter de la Court na zijn terugkeer in de Republiek verder uitgebreid en gestimuleerd door zijn vervolg onderwijs, zijn eigen textielhandel en de politieke situatie in de Republiek.

Door de beperkte tijd en ruimte van dit onderzoek, blijven verschillende opties nog open staan die kunnen dienen voor verder onderzoek. Een analyse van Pieter de la Courts' opleiding voor hij op 'Grand Tour' ging, een analyse van zijn tijd aan de universiteit en onderzoek naar de economische denkbeelden van Pieter de la Court als textielhandelaar zouden meer licht kunnen werpen op hoe dit vermeende republikanisme van Pieter de la Court zich ontwikkeld heeft. Daarbij zijn er altijd nog een groot aantal pagina's uit het reisverslag die hier helaas niet geanalyseerd konden worden. Hoewel het reisverslag van Pieter de la Court dus niet in zijn geheel is onderzocht hier, kan geconcludeerd worden dat de 'Grand Tour' van Pieter de la Court in beperkte mate een relatie vertoont met de belangrijkste kenmerken van zijn vermeende republikanisme zoals dit beschreven is door Velema, Israel en Weststeijn. Deze relatie komt vooral tot uiting in de argumenten die Pieter de la Court in zijn oeuvre uit de jaren 1660 en 1670 gebruikte voor een republiek. De gebeurtenissen in Engeland en Frankrijk kunnen zo als voorbeelden ingeschoven worden in het oeuvre dat Pieter de la Court twintig jaar na zijn 'Grand Tour' publiceerde.

Voor het reisverslag binnen de traditie van egodocumenten toont dit onderzoek aan dat egodocumenten ook een bron van informatie kunnen zijn binnen de ideeëngeschiedenis.

Bibliografie

Secundaire literatuur

- Armstrong, Brian G., *Calvinism and the Amyraut heresy: Protestant scholasticism and humanism in seventeenth-century France*, (Madison, 1969).
- Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, “De gevaarlijkste van alle bronnen”
Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’ in A. Baggerman en R. Dekker (eds.), *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen* (Amsterdam, 2004).
- Bal, Mieke, *Narratology: Introduction to the theory of narrative*, (Toronto 1985).
- Bergin, Joseph, *Church, Society and Religious Change in France, 1580-1730*, (Yale, 2009).
- Bloemendaal, Jan , *Spiegel van het dagelijks leven? Latijnse school en toneel in de noordelijke Nederlanden in de zestiende en de zeventiende eeuw*, (Hilversum, 2003).
- Blom, H.W. en I.W. Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685), aspecten van een veelzijdig publicist*, (Maarsen en Amsterdam, 1985):
Blom en Wildenberg, ‘Inleiding Pieter de la Court in zijn tijd’.
Frijhoff, W. ‘Pieter de la Courts reisjournaal (1641-1643) als ego-document’.
Frijhoff, W. ‘De Reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court’.
Klashorst, Gert van de, ‘Metten schijn van Monarchie getempert, de verdediging van het stadhouderschap in de partijliteratuur, 1650-1686’.
Tijn, Th. van ‘Pieter de la Court: een buitenbeen’.
- Bernard Briais, *Contrebandiers du sel: La vie des faux sauniers au temps de la gabelle*, (Parijs 1984).
- Collins, James B., *The State in Early Modern France*, (Cambridge, 2009).
- Coward, Barry, *The Stuart Age. Engeland 1603-1714*, (Essex 2003, 3e editie).
- Dekker, Rudolph M., ‘Nederlandse reisverslagen van de 16^e tot begin 19^e eeuw’, (eerder verschenen als ‘Van "grand tour" tot treur- en sukkelreis’, Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw’, *Opossum. Tijdschrift voor Historische en Kunstwetenschappen* 4 (1994)).
- Deursen, A.Th. van, ‘De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1579-1780)’, in: J.C.H. Blom, E. Lamberts *Geschiedenis Van De Nederlanden*, (Baarn, 2010).
- Fincham, Kenneth en Peter Lake, ‘The Ecclesiastical Policy of King James I’, *Journal of British Studies*, vol. 24, nr. 2, (1985).
- Friedeburg, Robert von ‘Republics and Republicanism’, in: Hamish Scott (ed.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, Volume II, (Oxford 2015).
- Frijhoff, W., ‘Pieter de la Court and Comenius’s third visit to Holland’, *Acta Comeniana* 8 (1986).
- Fulbrook, Mary en Ulinka Rublack, ‘In Relation: The ‘Social Self’ and Ego-Documents’, *German History*, Vol. 28 Nr. 3 (Oxford 2010).
- Gardiner, Samuel Rawson, *The Constitutional Documents of the Puritan Revolution, 1625-1660*, “The ‘Grand Remonstrance’” (1906).
- Gelderens, Martin van en Quentin Skinner, *Republicanism, a Shared European Heritage*, Volume 1 van 2, (Cambridge 2002):
Bödeker, Hans Erich, ‘Debating the *respublica mixta*: German and Dutch Political Discourses around 1700’.

- Gelderen, Martin van en Quentin Skinner, 'Introduction'.
- Skinner, Quentin 'Classical Liberty and the Coming of the English Civil War'.
- Velema, Wyger, 'That a Republic is better than a Monarchy'.
- Greyerz, Kaspar von, 'Ego-Documents: The Last Word?', *German History* Vol. 28 Nr. 3 (2010).
- Harms, Roeland, *Pamfletten en Publieke Opinie, Massamedia in de zeventiende eeuw*, (Amsterdam 2011).
- Hart, Marjolein 't, *Town and Country in Europe, 1300-1800*, (Cambridge 2009).
- Israel, Jonathan, 'The Intellectual Origins of Modern Democratic Republicanism (1660-1720)', *European Journal of Political Theory*, vol. 3 (2004).
- Jager, Hugo de, en Albert Louis Mok, *Grondbeginselen der sociologie: gezichtspunten en begrippen* (Utrecht 1998).
- Kahn, Victoria, *Machiavellian Rhetoric. From the Counter-Reformation to Milton*, (Princeton 1994).
- Klein, S.R.E., *Patriots Republikenisme. Politieke Cultuur in Nederland (1766-1787)*, (Amsterdam 1995).
- Leezenberg, Michiel en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*, (7^e herziene druk, Amsterdam, 2010).
- Meijer, Maaïke, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*, (Amsterdam 1996).
- Morrill, John, *The Nature of the English Revolution*, (New York 1993).
- Russel, Conrad, *The Causes of the English Civil War*, (Oxford 1990).
- Tromp, Bart, *De Wetenschap der Politiek, Verkenningen* (Amsterdam 2007).
- Verhoeven, Gerrit, *Anders reizen? Evoluties in de vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse Elites (1600-1750)*, (Hilversum 2009).
- Vroomen, Ingmar, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672*, (Rotterdam, 2012).
- Weststeijn, Arthur, *De Radicale Republiek, Johan en Pieter de la Court. Dwarse Denkers uit de Republiek*, (Amsterdam 2013).
- Weststeijn, Arthur, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age. The Political Thought of Johan & Pieter de la Court*, (Leiden en Boston 2012).
- Westrienen, Anna Frank- van, *De Grootte Tour. Tekeningen van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1983).
- Worden, Blair 'Marchamont Nedham and the Beginnings of English Republicanism, 1649, 1656', in: David Wootton (ed.), *Republicanism, Liberty, and Commercial Society, 1649-1776*, (Stanford 1994).
- Worden, Blair, *The English Civil Wars, 1640-1660* (Londen 2009).
- Zagorin, Perez, 'Republicanism', *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 11 Nr. 4, (2015).

Primaire bronnen

Pieter de la Court, Reisverslag, Regionaal Archief Leiden, Familiarchief de la Court, inv. nr. 14.

Aanbevolen literatuur

- Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution* (Harvard, 1967).
Braddick, Michael, *God's Fury, England's Fire*, (2008).
Kendall, R.T., *Calvin and English Calvinists* (1979).
Matheson, Peter, *Reformation Christianity: A People's History of Christianity*, (Canada 2010, vol. 5)
Morrill, *The Nature of the English Revolution*, (New York 1993).
Parrot, David, *Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624–1642*, (Cambridge, 2001).
Robbin, Caroline, *The Eighteenth Century Commonwealthman: Studies in the Transmission, Development, and Circumstance of English Liberal Thought from the Restoration of Charles II until the War with the Thirteen Colonies* (Harvard 1961).

Appendix I: Transcriptie van het reisverslag van Pieter de la Court

Deze transcriptie van het reisverslag van Pieter de la Court volgt de structuur en volgorde van het originele document. Alle *folio* bladen zijn door Pieter de la Court genummerd, behalve de bladen 52A^r, 58A^r en 58A^v.¹²⁷ In de voetnoten zijn aanvulling te vinden over het handschrift en de inhoud van de tekst.

fol.1^r

Memoriaal 1641 septembris

Den 25 dito den wint hem oostelick vertoonende vertrock ten 9 ueren komende ten vier ueren met ma suer¹²⁸ in den Briel. Logerende bij Mr. Burckvliet die ons vriendelick onthaelde ende den eersten muelenaer voortsette die ick ooit proefde.

26 keerde de wint naer 't westen en vernamen die dag het schip nit.

27 de wint oostelick sagen des morgens het lakenschip komen afdrijven maer door dien hoeck te naer liep bleef den ganschen dag op droge zitten.

28 des morgens de wint suidelick quam het schip voor te leggen, menende sijne rijse te vorderen maer de loots man gesproken sijnde wiert vastgetelt tot s anderen daech.

29 sijnde sondach was de wint westelick soo dat geen apparentie siende van vertreck. Des naemiddags nae Hellevoet sluis reden en daer een oostindisch schip besagen in 't wederkeren. Docht mij dat den rook naer het oosten opgingh gelijk oock thuijs komende bevonden soo dat mij tegen den 30 gereet hiel maer des morgens was den wint weer gekeert naet nortwest waerdoor geen apparenties siende van vertreck. Maseur convoyeerde naer de Rotterdamsche schuyt. October 1 quam monfreer Jacobus¹²⁹ mijn besoecken van Rotterdam die den selfen dag weer vertrock. Tegen den avont keerde de wint weer naer suytsuytwesten soo dat den 2 't seijl gingen des morgens omtrent 8 ueren maer naer enige ueren weijnde de wint ende des nachts stormde het ut den noorden. Den 3 des morgens verstonden wij ut de buysen die met menigte met enige oorlogsschepen sagen, dat niet ver van Yarmouth waren. Gelijck wij oock inkort bevonden ons ancker uitwerpene op de ree teyken doende dat de boots soude aen boort komen. 'T welck maer tegen de avont en geschiede begaf mij met monsieur Cadeau en monsieur Heijnderij¹³⁰ in deselve belovende voor vracht elck twee schellingen, maer te lant geckomen sijnde drongen ons 't samen acht schellingen af ende wint nam meer ende meer toe soodat twee engelsche kooplieden met haer geselschap vijf sterck sijnde (onleesbaar) en twintich schellingen voor een groter (onleesbaar)

---

¹²⁷ Frijhoff, 'De reisnotities', 35.

¹²⁸ Johanna de la Court (1620-1678).

¹²⁹ Jacob de la Court (1617-?)

¹³⁰ Herman Heijnderij en Meneer Cadeau lijken reisgenoten te zijn geweest van Pieter. Herman Heijnderij; het is onduidelijk wie deze man precies is. Hij vergezelde Pieter de la Court tijdens zijn reis door Engeland, maar ging waarschijnlijk niet mee naar Frankrijk, aangezien hij na het vertrek van Pieter uit Engeland niet meer in het reisverslag genoemd wordt (Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal', voetnoot 28).

fol.1^v

hadden niet en kosten te lande geraken logeerde de nacht in 't schilt van Vrankrijk in 't suyt ent bij een duit werdin. Den 4 belette de storm dat niet en kosten op Norwitz vertrecken soo dat de stat Yarmouth te degen besagen die wel een engelsche mijl groot is ende heel dicht betimmert maer meest al de huijsen syn van keijen gemaekt ic gelove niet datter 30 van backstenen gebout sijn. De stat is van weijnige sterckte, hebbende aen de lantsijde allenecliek eenen stenen muer, hier ende daer met een rondeel versien daer een stuck geschuts ofte twee op was maer heel open langst de haven die omtrent van de breete is als den Rijn buijten de witte poort tot Leijden. De schepen moeten deselvige wel een engelse mijle opvaren eer aen de stat komen maer legen dan geheel seker van de bergen beschut sijnde gelijk oock selfs sagen dat de schepen die daar met groote menichte lagen qualick eens roerden van de wint. Den 5 des nochtens omtrent 7 ueren voeren naer Norwitz de rievire op sijnde omtrent 6 mijle wel een Enl. mijle breed¹³¹ ons ontmoetende in de rievire groote menichte van swanen. Tlant aen beijde sijde was leech en vlak sijn de meest hoy may lant¹³². Te lande waert in aen de westzijde wasch een groot bosch. Naer die ses mijle wort de rievier smalder iae soo smal dat riet en kost beroeijt werden. Daer naer verbreet hij wederom, hebbende aen beijde seijde hooge bergen die op sommige plaetsen tot aen de rievier komen. Worden meest besaeijt ende de ackers met boomen afgescheijden op sommige lopen oock ossen die vrij kleender sijn als de hollantsche. Tegen den avont quamen te Norwitz rekende 30 mijl dien dach gevaren te hebben. Wierden van een engelsman die een weinich latijn verston geleyt in Sint Joris straet in de geyt bij de marckt

fol. 2^r

Den 6 sijnde sondach gingen enige kercken besien als christus kerck die van twee en dertich die wij verstonden in de stat te sijn de voornaemste was. Sijnde van tamelijck breete maer wel 187 van mijn treden langh. Aen de ene sijde is een gallerij vierkant soodat men rontomwandelen kan, aen de andere sij was een groot leegh erf. Tegen de kerck was een preeckstoel vragende aen een student waartoe dese plaets diende, seijde dat des soomers soo onder den blauwen hemel gepredikt wert. Daer naer gingen naer de duitse kerck daer een seker Michielsen van Tervere predickten. Hebbende omtrent 400 toehoorders waeronder veel rijke luijden schenen te sijn, meest al in Engelant geboren. Naer tweede predicatie leijde ons Pieter van Hove ouderling ende Jan Wittewrongel, diacon, bijde kousen lopers. Al daer de stat besien die wel een ure gaens int ronde groot is. Leggende meest op bergen soo dat dickwils moesten klimmen en dalen. Heeft en groote schoone maerckt waer op wel 25 straten eijndigen, int midden staet een ront verdeck waer het broot koorn verkocht¹³³ wort. De huijsen sijn meest van houtbalcken tusschen beijde leem ende van keyen als te Yarmouth. Gelijk oock als de kercken hebben de meestal viercante torens maer de toren van de Duytsche kerck is spits en heel hoogh waer geklommen door een ingangh die soo nauw was dat qualick mogelick sche en daar op te komen. Besagen de stat fray in t ronde ende het casteel op een hogen bergh leggen daer de gevangenis in sijn. Den 7 vertrocken van Norwitz in een karos rijdende. De derde bij buerte te peert ontmoetende ons in t eerst ontrent 18

¹³¹ Engl is boven de regel bijgeschreven.

¹³² Hoy is boven de regel bijgeschreven.

¹³³ Broot is boven de regel bijgeschreven.

mijlen lanck meest saylant lancks den wegh tot Windham, Adelburre, Tiesterfort sijn veel neijgelantier en groote menichte van braem besien. Logeerde de nacht te Tetfort in de grote Christoffel sijnde een herberge die enige honderde logeren kan. Tetfort is een groot ende fray dorp gelegenden in een heijde ontrent 22 mijlen van Norwitz

fol. 2^v

Den 8 snochtends ten halfachten vertrocken van Tetfort, rijdende door een berghachtige heijde. Hebbende op twee plaetsen gelijk als een opgeworpen wal van kalck dat de engelschen duyverlswerck noemde. Ons altemets ontmoetende een kudde schapen van 8 a negen hondert sterck sonder enigen herder, op soo mageren lant gaendde ende soo weijnich gras hebbende dat het onmogelijk scheen daer van te konen leven. Deden ons middach mael te nieu marquet in den hont. Nieuw marchet is gelegen oock in t midden van de heijde, sijnde een groot dorp daer veel winckels zijn. Hier heeft de konick een kostelick huijs tot sijn logement als hij ter iacht gaet een groote paerdestal een ander groot huijs voor sijn honden een ander weer tot een kaetsbaen ende soo voort. Reden den gantschen naermiddach door de selvige heijde behalven een mijl of twee van eer men te Nieuupoort komt daer de heijde op hout staet een intnemen groot en schoon gebou den milord Suffolck toe komende. Quamen des avonts te Nieuport hebbende voor sanderendaechs nog 34 mijlen te rijden. Den 9 reden den voorsmiddach door schone baulanden den wech tusschen de bergen op sommige plaetsen soo naeuw sijnde dat een wagen, ia een paert voorbij onse koets niet en kost passeren soodat groote heeren gemeenelick voor haer komst een ruijter voorschijnde op dat de wagens aen breder plaetsen soude silthoude. Passerende bisschop Hartfor, peijsterde te Uppins in de leeuw daer milord Hollant en milord Neuport die ons voorbij gereden oock peijsterden.¹³⁴ Daer naer passerende enoge schone huijsen quamen in een bosschagie die ontrent 12 mijlen duerde die eijndichde passeerde Stafforlin. Quamen door bisscopsgat te Londen, wordende van onse koetsman geleijt in bosscopstraet naest de Swan bij een waert die Duyts en Frans sprack. Waer oock gebleven hebbe tot den 15 dito dat in 't bijwesen van Sr. de La Porte ende Sr. Le Sage met monsieur Marij accordeerde voor kost, slapen, wassen vuer ende licht voor 8 engelsche schellingen de week.

fol. 3^r

Den 11 ende 18 en 25 hebbe ick overgescreven aen S.¹³⁵ Den 23 hebbe ick ontfangen op rekeninge van vader van Sr. Gabriel de la Porte de somme van twintich pont steerlincks ende hem den 25 een recepisse daer van gegeven. Den 18 quam Mr. James Guipart mij voor de eerste mael onderwijsen in de engelsche tael door dien over een met hem gekomen was dat daer voor des maents soude betalen 7 schellingen steerlincks den 22 st. v. gescreven.¹³⁶ Den 19 ouden stijl bij den Teems opgevaren met cosijn Busine naer Moortlock daer enige van des konicks kostelijcke tapijten besagen. Sagen deselve oock maken sommige plat leggende

---

¹³⁴ 'Peijsteren', bedoeld is hoogstwaarschijnlijk peisteren. Peisteren is oorsponkelijk het tijdens een reis stoppen om de dieren te laten rusten en grazen. In de zeventiende eeuw werd deze term ook nog gebruikt zoals Pieter hier doet. Hier krijgt peisteren de betekenis van een rustpauze in een reis in bijvoorbeeld een herberg, zie www.gtbnl.nl voor meer informatie.

¹³⁶Mr. James Guipart onderwees Pieter in de Engelse taal in de maanden oktober en november 1641.

somige staende de figure op de keten getekent sijnde ende daer of te voor schiderij waarnaar continuelick in twercken moesten sien. De werckers waren meest brabanters die ons seijden in een iaer van den konick geen gelt onfangen te hebben. Sagen int opvaren vele schone huijsen als 't parlaments huijs daer noch twee hoofden op de staken stonden van de verraders die 't selfde meijnden te doen springen. Wat hoger op aen d'ander sij te Lambert staet het huijs van den bishop van Cantelsberch dat eer een kasteel gelijckent met een groten hof. Daer bij niet verre van daer is het huijs van de bishop van Jorck oock een fray huijs. Quamen weder te voet door een dorp dat Valentown hietten daer sij ons setel wesen van diese

figuur

die boven een rievier hangt daer de kijfachtige ende quade vrouwen met gemeen advijs opgeset worden met de bloten naers ende die dan soo int water dopen. Passeerde voorts dar veel slechte berchachtige landen die voor een ijgelijck gemeen sijn om de schapen op te iagen. Den 30 ginck der nieu gekosen milord Maier naer West Minster ontrent ten half negen ureren des nochtens die op 't water van de gilden met gespele verwelkomt wiert als oock met schieten van geschut wt het schip van den prince van Jorck.

fol. 3^v

Omtrent den middach quam milord Maior wederom te paert seer kostelijck gekleet sijnde een groten brenden gouden keten om sijnde hals hebbend elck hij soo wel als al de oldermans een langen bonten swarten rock aen behalven dat aen de slincker schouder een roden lap hinck van diese figuer alte samen te paert der paerden tomen ende ander tuijg was met veel vergulde platen versien. De gilden hadden een roock als de oldermans maer waren al de companijen te voet. Waren omtrent hondert sterck dragende al een blauwen rock met een nieuwen roden platten muts als de fischayers die de walvis vangen. Dragende elck aen de slincker hant een korte spies, behalve dertich die besich waren met ses hoge standaerden te dragen, die selven hadden elck een roansen muts. Daer aen volchden een company borgers seer kostelick gekleet al de muskettiers met kolders gewapent ende bandeliers daer seer veel maten aen hingen aen lange snoeren ein opdat de selve niet en soude verwerren waren de selfer al aen koperen ringen vast. Het achterste quarties musquetiers hadde voor haer forquetstockken halve pieken int midden een krommen haeck om het musquet in te leggen onder een schapren pin om in de aerden schuins te steken ende soo tegens ruijterij te gebuijken. Den een en dertichtiste ginck het Charthuiser klooster besien daer Jacobus wt Schotlant komende de 1^e rijs logeerde. Is een groot gebouw nouw van oude soldaten ende ionge studenten bewoont, heeft fraye hoven ende wildernis en fornteijnen.

fol. 4^r

Den 1/10 november des naemiddach ten 4 ginck den milord Maior voor wien een gulden sceptum ende kroon ende kostelich sweert gedragen wort met al sijn oldemans in schaerlacken bonte tabbaerden naer Sint Paulus kerck. De kerck voor wien op verschijde plaetsen schone accoorden intvoorbij rijden gespeelt wierden naer ouder gewoonte. Den 16

heeft Mr. La Porte mij op tekeninge van vader 20 pont steelinck getelt waerop ick hem een recepisse van mijn hant gegeven hebbe. Den 11 hadde ick al van Samuel Gellibrand int koperen sepent bij St. Paulus kercke om 8 pont steerlincks 13 schell ende 1 penn gekocht soo mij docht om lagen prijs naer dat het al nieuwe boecken waren. Den 17 hebbe ick Mr. Guipart voor een maend betaelt ende hem voor sijn onderwijsinge bedankt, des naesmiddachs hebbe ick wederom van Samuel Gellibrand voor 4 pont 10 schell. en 6 pen aen boecken gekocht tot aen vervulling van verscheijde opera van autheuren die ick hadde. Den 21 ginck ick met Mr. Pierre Colier des voormiddachs in den Towr om den aertsbisschop Wiliam Laud¹³⁷ te sien soo als hij in de kerck was wartoe ick soo dicht bij hem ginck staen de gantsche predicatie dat hem wel met de hant soude hebben konen bereiken. Die mij docht wel 4 vingers korter van persoon was dan ick maer vet en dick groot van hooft lanck can aensicht en wat ingevallen bruyn van ogen hooch van wijnbrauwen gerimpelt van vel naetschlach van thoofst grijs van haer ende baert die kort en spitsachtich als oock de knevels out soot scheen omtrent 65 iaer. Op sijn hooft was een swart vellipen kapken dat oock sijn oren bedeckten waerop hij een swarte hoet hadden een kort lobbeken als de vriesen draegen niet geplaeckt maer geset, voorts hadde hij een swarten sijde grofgreijnen rock met vellip gevoert die wel een half elle te lanck was ende van sijn dienaer opgelicht ende gedragen werd.

fol. 4^v

Als hij weder wt de kerck ginck soo geleijde hem Lord Forbusher luytenant van den Towr voor haer gingen 14 of 16 hellebardiers sagen hem soo weer naerden binnen Towr gaen gelijk oock Nicolaus Heinsius¹³⁸ die ick aensprack ende mij seyde op sijn vertreck was om met den eersten versekerheijt naer Hollant te keren waerop antwoorden dat nu bequamen tijt was. Den 23 des morgens quam Mr. Jaques Bourbiende my halen om 't garen van Mr. Pennoir te sien dat s' middachs tevoren aengekomen was met wien overeen quamen aangaende 6 balen voor tpont betalende 5 schell en 5 penn contant 400 pont. Den 15 wiert den konnick wt Schotland komende heerlick te Londen ontfangen eerst van veel adel onder anderen milord Maior met sijn oldermans rijdende door moergaet door bischpsgaetstreet naer stathuijs guilthal daer hem een kostelicke maeltijt bereijt was overal waren bijnaest de huijsen met tapijten behangen aen de ene noortsijde van de straet tegen een balij waren de opperste officieren van de gilden te paert omtrent 508 naer mijn tellinge waer onder qualijck geloof dat 8 waren sonder gouden keten om den hals sij waren in verscheijden cornetten of compagnien gedeelt hebbende elcke compagnie 12 oft 14 knechts te voedt al in nieuwe ende schone livereij aen de andere suijtsijde van de straet was een sittinge gemaekt voor de minder officieren van de gilden die oock elck met haer vaendel pronckten voor aen reden omtrent

---

¹³⁷ Wiliam Laud, 1573-1645, aartsbisschop van Canterbury en religieus adviseur van Koning Karel I van Groot Britannië. Hij promoveert het *Laudianism*, dat bedoeld was om eenheid in de religie in Engeland en Wales te houden, zoals de koning verlangde. In 1645 werd hij geëxecuteerd door het *House of Commons* omdat hij de nadruk in de staatskerk op het Arminiaanisme te leggen, de harde aanpak van de puriteinen en afwijzing van het Calvinisme. (zie Barry Coward, *The Stuart Age. England 1603-1714*, (Essex 2003, 3e editie) voor meer informatie).

¹³⁸ Nicolaas Heinsius (1620-1681), zoon van Daniel Heinsius een beroemde Leidse hoogleraar. Nicolaas en Pieter raakten bevriend op de Latijnse school, (Arthur Weststeijn, *De Radicale Republiek. Johan en Pieter de la Court, Dwarse Denkers uit de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013) 20).

100 dienaers al int root schaerlaken met silveren gallen daeraen omtrent 50 van des konicks gaerde al met antijkse wambuijsen van root laken met trijp bekijt voor op de borst ende achter op de rugge een roos van gout geborduert hebbende.

fol. 5^r

De mouwen breet en kort maer seer gefronst gelijk oock de tussen ofte schooten van t wambuijs daer aen veel adels onder andere Arondel ende Digby¹³⁹ daer aen quam den prince van Walles out naer mijn gissing omtrent 13 jaer wat blanc van coluer sijnde maer swart van hayr fray te paert sittende int grauwe laken gekleet sijnde daer aen den koninck Carolus¹⁴⁰ te paert oock int grau gekleet sijnde met een swarte hoet op wat diep int hoofd getrocken een man sijnde in t fluer van sijn leven omtrent van mijnder lengte of kleender baluw van ogen de neus wat rootachtich spits van baert van een vriendelijck aensien groetende op veel plaetsen het volck als hij bij de buers quam alwaer ick stond soo keerde hij sich eens om ende lachten om graw dat twistende ende een igelijck daer van sijn best doende om den wijn soo witten als roden die men door drie loode gooten wt de fonteijne een tijt lanck liet vlieten daer aen volchde een karos waer in de koninginne die noch die noch heel ionck geleken met den Duck van York den tweede soon ende haer dochteren wat hier aen volde noch omtrent een 30 man van des konicks gurde als te voren hierop veel karossen met dames die ick niet allen sach voorbij rijden vermits de patientie niet en hadde. Den 30 kochte noch 2 balen van tot 4 en 8 pont 12 pont tarra op ijder buel korts hier naer noch van Pennoier tot 4 en 11 wegende 401 groot gewicht of voor tarra 22 pont. Den 19 december ginck Mr. Lespagnes predicatie horen op dan .9.2. die liet bliken een geleert man te sijn sag met Mr. Duck de Soubise die een swaer lyvich man is lang van statuer naer mijne gissing 56 ofte 58 iaren out een spitsen grijsen baert dragende seer met de gicht gequelt waer door gestadich sat.

fol. 5^v en fol. 6^r zijn leeg.

fol. 6^v

Den 23 december omtrent ten ueren hoorde men een harden donderslach met veel blicksem dat mij voor dees tijt jaers wonder gaf. Den 24 maekten een igelijck preparatie tegens de kersmisse met pateijen te maken dat hier een pont ossenvless dat men weijnich dagen te voren voor 18 penn ofte 2 schell kopen macht doen tot 4 schellingen betaelt moest werden als oock de huijsen met laurier, rosemarijn, palm etc te besteken ia de kercken van de Engelschen waren daer selver mede opgepronckt. Den selven dito wiert den lieutenant van den towr met een colonelschap om naer ierlant te gaen van den konnick vereert ende een met name Lonsfort in sijn plaets gestelt grote alteratie in de stat causeerde vermits den eersten soo

---

¹³⁹ George Digby (1612-1677), Earl van Bristol, engelse politicus in het *House of Commons*, vanaf 1641 in het *House of Lords*. Digby ondersteunde de Royalisten in de Engelse burgeroorlog (1641-1645 en 1648-1649), Henry Howard (1608-1652), 22^e Earl van Arundel, lid van het Parlement van Engeland uit naam van Arundel, (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/79791/George-Digby-2nd-earl-of-Bristol> en <http://www.britannica.com/search?query=henry%20howard%20arundel>).

¹⁴⁰ Karel I (1600-1649) Koning van Schotland, Engeland en Ierland. Zijn autoritaire heerschappij zorgde voor onrusten die uiteindelijk tot een burgeroorlog leidde waarin het parlement besloot tot onthoofding van de koning, (zie Coward, *The Stuart Age*, voor meer informatie).

seer bemint als den anderen om sijne quade daden gehaet was.¹⁴¹ Den selv dito protesteerde het lager huijs tegen de bisschoppen ende paepsche heren weijgerende langer met haer te willen gemeenschap houden welcke protestatie met der daet van milord Hollant en noch 23 andere heren wiert geaprobeert waer door den 27 enige beroerte bij parlement huijs ontstaende door den nieuwen lieutenant daer enige doot blecen tegen den avont de borgers in de wapenen quamen. De 28 wandelde ick naer westminster vindende grote menichte van gepeupel dat voor elcken karos die aent parlament huijs quam met groot gebaar uit riep geen bisschoppen geen papiste heren geen bisschoppen etc.¹⁴²

fol. 7^r

Den 29december 1642 ginck er weer naer toe daer wederom het selvige geschiede soo dat de bisschoppen gedrongen waren te water te komen om haer selven niet in perijckel te stellen alhoewel den konick tegen het gekrijt verscheijde proclamatiën hadde gemaect ginck oock des konicks stallen shering crosse besien negen in getal waer in deen door d'ander omtrent 20 peerden mochten sijn in fraye plaets hebbende figuer van de letter Π De tweede linie sijnde stallen de derde hoyschueren int midden is het wet twelck gestadig vloijt. Den selven was het soo cout dat het inckt in de pen ende mijn neusdoeck nevens mij op mijn kamer bevroos gelijk oock den tems heel toe gevrosen was soo dat ick selver op ijs van twee nachten mocht lopen. Den eersten jan et fut. was de koute noch felder blijckende hierwt dat selfs mijn waterpot onder de bedstee bevroos des naermiddachs ginck ick met mons. Duret en Mr. Heinderij naer Sint Jems sijnde 'sprinsen van Walles paleijs als voor Wijthall quamen sagen milord keeper wt de karos treden sijnde een man een weinich langer dan ick omtrent van 48 iaren ront van aensicht en opdrachtich van lever heel int swart vellip gekleet met langen rock wiens slip van een knecht naer gedrogen wiert gaende voor hem twee knechten den enen dragende een scepter met een croon den anderen het segel des konicks is van slechte conditie sijnde een rechtsgeleerde tot desen staet opgeklommen. Te Sint James komende sagen daer menichte van herten en hinden weijden als oock 3 a 4 Hollanders die op schaetsen reden die de prince van Walles quam sien weijnich hiernaer quam den kuervorst Palsgraef Carel die in

---

¹⁴¹ In Ierland speelde een religieuze strijd waarin Karel I de Ierse kerk naar de Engelse staatskerk wilde hervormen. Deze hervormingen waren al begonnen tijdens de heerschappij van James I. De oorlogen (*Bishop wars*) werden via een tijdelijke overeenkomst beslecht in 1639. In 1640 laaide de onrusten weer op en wilde Karel I een leger sturen, maar omdat hij het parlement had ontboden had hij hier de financiële middelen niet voor. Hij herinstalleerde het parlement (eerst het *Short Parliament* dat drie weken zat en vanaf november 1641 het *Long Parliament*). Het parlement besloot de middelen beschikbaar te stellen om een leger te sturen in ruil voor hervormingen, waar onder andere William Laud het slachtoffer van werd (zie voetnoot 14), (zie Coward, *The Stuart Age*, voor meer informatie).

¹⁴² De onrusten die Pieter de la Court hier beschrijft zijn het gevolg van de reactie van Koning Karel I op de *Grand Remonstrance*. Dit was een document waarin de tegenstanders van de koning, (waaronder Arondel en Digby, zie voetnoot 15) het economische, politieke en religieuze beleid van de koning bekritiseerden. De oppositie eiste dat de bisschoppen uit het parlement verwijderd zouden worden en dat de macht van Karel I ingeperkt zou worden. Het document werd op 1 december 1641 aan de koning overhandigd. Op 23 december 1641 maakte Karel I zijn reactie bekend: De bisschoppen zouden niet verwijderd worden, de ministers hadden volgens de koning geen misdaden begaan die deze verwijdering kon legitimeren. Ook stelde Karel dat het noodzakelijk was om zijn religieuze beleid niet aan te passen, omdat de staatskerk nodig was om religieuze splitsing en onrust te voorkomen in de samenleving. Deze uitspraken stimuleerde de onrust onder de oppositie die Pieter de la Court hier beschrijft (zie Ronald H. Fritze, William B. Robison ed., *Historical Dictionary of Stuart England, 1603-1689*, V.S 1996, 214,215 en Coward, *The Stuart Age*, voor meer informatie).

meninge was te rijden maer sijn die hij dede aantrecken te ongemackelijck bevindende soo hij segde scheidender wt.

fol. 7^v

Den 3 januari beschuldigde de konick door sijn sollocitor 6 voorneme heren van 't parlement. Den 4 sach de konick met extraordinaris gewapende suite wt het parlementshuijs comen daer geweest hadde om de voorschrevene personen te doen versekeren maer door dien niet en waren verschenen. Soo quam den konick den 5 te guilhall in Londen om de selve van de magistraet te bekomen want in de stat haer versteken hadde. Als hij sijn middachmael gedaen hadde quam ick hem tegen wiert van veel volcks gevolcht roepende no bishop no bishop.¹⁴³ Den 6 naermiddagt ginck ick om de dobbelaers te sien spelen is in een groote plaets daer wel 20 taefelen sijn moeten haer naer sekere wetten reguleren want aan de poort waren enigen hellebandiers om de moet willige te straffen spelen daer nacht en dach van korsemissie tot drie koningen als oock in meer andere plaetsen mij verwonderde seer dat sulke gotlosheijt soo door publieke autoritijt toegelaten was streckende tot schande van Engelant naer de middach wierde de beschuldigde wederom van s'konicks officieren gesocht maer 't parlement dat met vrese Westmunster verlaten hadde ende in de stat bij een quam deelde een verbod hier tegen t parlement als oock de stat wierde sterckelijck bewaeckt van de borgers durende alle dese troubelen.¹⁴⁴ Den 17 ginck ick D. Comenius¹⁴⁵ besøeken ende naer dat ick hem seer gebeden dat hij doch de begeerte van soo veel sijne goetgunstige soude willen voldoen in t wtgeven van sijne schriften ende naer dat ick verscheijde van sijn excusen beantwoort hadde soo beloofde hij mij ten lesten dat hij sijn Januam rerum ofte hier ofte in Hollant voor sijn wederkeren naer Polen soude wtgeven: maer dat hij noch 2 ofte 3

fol. 8^r

maende wilden besteeden in t verijken van de cellen t is een man omtrent een 3 vingers langer dan ick bleeck ende lang van aensicht een rossen baert niet seer dick omtrent 50 iaren out sijnde naer mijn gissinge een heel viendelijck gespraecksaeem man van mij van mijn versoeck ende dat ick hem altemets soude komen versoecken. Den 21 was ick wederom bij hem leijde mij op sijn kamer en liet sommige van sijn schriften sien ende lesen terwijl hij besich was an den brief te volijndigen. Den selven reden ick en Mons. Duret naer Teilborne alwaer recht genomen wiert van 2 Roomsche priesters omtrent 4 weken te voren had ick er te voet geweest eens te vergeefs door diende misdadige geweer secretelijck bekomen hebbende sich niet en wilde laten rechten sonder de iesuiten doenmael gingen de iesuiten vrij ende sij wierden sdaegs daeraen 18 in t getal gerecht. Den 26 ontmoeten ick de gedeputeerden van het zeevolck ende apprentissen bij Paulus kerck. Dagende elck sijn degen half uitgetrocken in de

---

¹⁴³ Het parlement probeerde de macht van Karel in te perken en beschuldigde hem als oorzaak van alle onrusten. Karel vreesde dat zijn vrouw ook beschuldigd en gestraft zou worden. Hij liet een lid van het *House of Lords* en 5 leden van het *House of Commons* arresteren voor verraad, maar de beschuldigten ontsnapten en verstopten zich in de stad. Dit directe ingrijpen in het parlement leek de laatste druppel te zijn voor het uitbreken van de Engelse burgeroorlog. Op 10 januari 1642 vluchtte de koningin naar Holland. Karel vluchtte naar het noorden van Engeland, (zie: Coward, *The Stuart Age*, voor meer informatie).

¹⁴⁴ Zie voetnoot 19-20.

¹⁴⁵ John Amos Comenius (1592-1670), tsjechische pedagoog/ filosoof en theoloog, (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/127493/John-Amos-Comenius>).

hant en aen het eijnt van de scheidde de protestatie van het parlement tegen de verbrekers van haer privilegien ofte oock op haer hoet hadden een request overgelevert antwoorde op haer voorgaende petitie ende hulp voor Ierlant versoeckende.¹⁴⁶ Den 30 hoorde ick een seer geleerde predicatie in blake friers van den ouderman Gouges op het 51 veers Luc 11.¹⁴⁷ 31 vergaderde een menichte arm volck op de moerfielt die ick korst daeraen in ordere man vrou en kindere sag naer het parlement trecken om haer petitie over te leveren ten selven eijnden als der apprentis. 1 februari quamen de twee huijsen vant parlament ten lesten overeen dat het koningrijk in postree van oorloch soude geset worden.¹⁴⁸

fol. 8^v

Den 3 FEB hoorde ick een beweechelijke predicatie van F. Sedgewick bij Kippelgaet wt Rom. 1.17 elv.¹⁴⁹ Dering wiert vandaeg oock in den Towergeset naer den middach quamen menichte wt provincie Surrey om haer petition over te leveren gelijk oock den 31 passat die van Suffolk gedaen hadden wel van 13000 geteijkent sijnde. Den 5 besloot het hooger huis met het lage dat geen geestelijcke persoonen sich met saecken van state behoorde te moeyen ende dat oversulcks de bischoppen maer tot den 15 deses in het parlement souden getolereert worden.¹⁵⁰ Den 6 hoorde ick T. Goodwijn wt 1 Cor. 1.1 een schone predicatie doen gelijk oock den 8 h. Marshall wt den psalm 37.16 naer den middach quamen omtrent 1000 mannen te paert van de provincie Kent fraey in order met haer petitie op haer hoet soo als ick se sach wedercomen. Den 21 sag ick in den beergarden de honden tegen de beeren en bullen vechten tegen de bullen was voor de honden seer gevarelick want lichtelijk op de horens in de lucht gesmeeten wierden soodater twee voor doot bleven leggen. Den 1 maert sag ick de Welsmans elck een plâloocl volgens haer oude gewoonte op haer hoet dragen soo wel mannen als vrouwen hier om werden sij van de andere Engelsche naer geropen waerover dickwils slagen vallen. Den 8 reden De Matter¹⁵¹, Heinderij¹⁵² en ick naer Hamton Court onderwege tusschen Batterzee en Kingston sagen wij een warande van den koning¹⁵³ omtrent 14 mijlen soo ons geseit wiert in t ronde met een steene muer omvangen. Van Londen tot een weinich voorbij Battersee is meestal maer van daer af tot Hamton Court steil afgaende dat genootsaectk waren van de paerden te treden. Hamton Court is een gesticht van cardinaal T. Wholesey gebout in alles soo

fol. 9^r

---

¹⁴⁶ Zie voetnoten 17-20.

¹⁴⁷ Lucas 11.51 'Van het bloed van Abel, tot het bloed van Zacharia, die gedood is tussen het altaar en het huis Gods; ja, zeg Ik u, het zal afgeeeist worden van dit geslacht'.

¹⁴⁸ Zie voetnoten 17-20.

¹⁴⁹ Romeinen 1.17: 'Want gerechtigheid Gods wordt daarin geopenbaard uit geloof tot geloof, gelijk geschreven staat: De rechtvaardige zal uit geloof leven'.

¹⁵⁰ Zie voetnoot 18, de beperking van het aantal bisschoppen was een van de hervormingsmaatregelen van het parlement.

¹⁵¹ Abraham de Matter was met Pieter de la Court in Londen, Saumur en Angers. Hij werd in 1644 predikant in Medemblik, in 1652 in Zutphen en in 1656 in Leiden waar hij stierf in 1669.

¹⁵² Herman Heinderij, zie voetnoot 6.

¹⁵³ Warande is een aan de vorst voorbehouden jachtveld of bos, <http://gtb.inl.nl/openlaszlo/my-apps/GTB/Productie/HuidigeVersie/src/inlgtb.html?owner=GTB>.

ons gesiert wiert 1500 kamers hebbende ons wierden omtrent 20 gepareerde geetoocht met kostelick tanisserien. Veel daer van over hondert iaer gemaect die nochtans haer leevendich coluers seer wel behielden, sommige oock met schilderij versien waeronder ons een van omtrent een el in het vierkant sijn cristi temptatie getoocht wiert dat 500 £ gekost haddde als oock alle de evangelische historien in peerlemoeder gesneden van den keiser Maximiliaan den eersten geschonken. De plancken sijn alle matten ofte vijgen korven stoffe heel dicht beleit soo dat de vloer niet en kan besien werden. In een van de kamers sijn de instrumenten waarmede men de schoone marbere fonteyn die op de tweede plaets staet als men in komt in de kamer kan doen springen. Van de selve kamers siet men in den hof ende op het velt daer veel herten sagen weijden als oock op het geberchte. De andere kamers sijn onbewoont een groote alleenlijck sage ick die aen die solder fraei vergult was die van de duiven bewoont wiert. Dit gebouw is al van backsteen gemetselt en hier en daer een gehouwen steen ondergemengt. Quamen tegen de avont weder scheidende bij vijven van Kingston sijnde een mijl van Hatomcourt en 10 van Londen. Kingston is een groot dorp hebbende statsrecht ende een fraeien mart in het midden. Den 13 voormiddachs ginck met Pieter Colier naer den Towr daer den bisschop van Gloucester wt den 101 psal. v. 1 hoorde prediken. Daer hij van de barmherticheit Godes ende gerechtigheit al vrij wt op sijn Arminiaans predickte. De ander tien bisschoppen meestendeel heel grijse mannen hoorden toe, doch den bisschop van Cantelberch niet.

fol. 9^v

Den 19 snochtends reeden ick en Mr. Herman Heinderij¹⁵⁴ naer Oxford namen den Tems naer Oxbridge. Sijnde al schrale hey tot 2 mijlen daer van waer een lustigen wech was door de boomen op de ackers siende. Van daer op Beconsfield al bergachtich lant en op Great Wicham sijnde een groot dorp alwaer mijn paert al wat te onvoorsichtich latende drincken mij tot over de knien nat maeckte. Van daer op Littlewicham en Stockenchurch ontmoeten ons onder anderen een seer hoogen en stejten berg van aerden gelijk mij docht daer de toebax pijpen van gemaect werden. Van daer op Tetswort onderweege oock seer enge weegen door kalckbergen sagen hier eerst en op andere plaetsen daernaer het lant met kalck misten. Quamen in Tetsworth omtrent 6 1/2 ueeren logeerden in s Konickswapen, een haen gegeten hebbende ende des anderen daegs ten half vijven opgestaen sijnde droncken elck een tueg ofte twee biers met geroost broot. Ten 6 daer van daen door landen niet seer bergachtich op Wheatly maer altemets heij en kleij gront. Daer naer quamen voorbij een groote warande¹⁵⁵ omvangen met een muur van hartsteen, wort daer omtrent wt een valeij gegraven selfs al de huizen van Wheatly oock maer seer ongeschick

fol. 10^r

niet geefent sijnde dan anen de vier hoecken van de mueren dan op een seer hoogen bergh met geboomte beplant booven vlack een half uertie daer op gereeden hebbende openbaert sich de stat in een laeg dal. Quamen ten negenen daer logeerde in het Schaeckbert gingen naer de kerck daer groote meenigte van studenten sagen al met lange swarte rocken eenige

---

¹⁵⁴ Zie voetnoot 6.

¹⁵⁵ Zie voetnoot 29.

met hoeden andere met ronde andere met vierkante mussen als oock den cancelier en veel andere doctoren. Des naemiddachs sagen alle de collegien 16 sijnder int getal in S. John Baptiste Collegie, het gene den bishop van Cantelberg Wiliam Laud¹⁵⁶ daer aengevoecht heeft onder een fraeie gallerij en om hoog den koning Carol en de koninginne in het koper gegoten. Alle de collegies sijn seer pleisierich hebbende groote hoven ende wandelplaetsen. Magdalen College is met Crists Colledge het beste. Den 21 naermiddacht scheijden wij van Oxford passeerde Steinfeld een klein dorp en beploegde bergen en daer naer hey bergaf tot Dorchester en Netelbad dan een tijt lanck tusschen bergen met boomen dicht beplant daer naer seer hoge kalckbergen. Quamen met den donkeren te Henley dan een groot en fraey dorp is alwaer wij in het hert logeerde en wel getraceerd wierden. Daegs daer aen den 22 passeerde meest calck lant tot Eaton toe, gingen hier het Casteel Winsore datter een halfuurtie gans van daen is besien, is gelegen aen den Tems op een seer hogen bergh is van veel koningen successiva gebout en vergroot. Elisabeth¹⁵⁷ heeft een seer fraeye galerije aangemaect de kamers en salen en sijn niet seer veel te beduiden en waren oock niet behangen.

fol. 10^v

Hier toonden sij ons een hooren van een eenhoorn die langer was dan ick, oock het bedde van Hend. 8. sijn sware lanteern en zijn schilt. Reeden ten 1 ½ daer weder van daen passeerden Madenhaet al vlack lant tot Londen daer wij ten 5 ueren quamen. De paerden waren soo moede dat niet meer voort wilden hadden op dese reijs weer naer wensch. Den 23 ten 9 ueren van Londen alhoewel noch van de koliek niet bevrijd en was passeerde Luson, Soudon, Fromley, Cheapston aten in de black bul hebbende meestendeel vlack lant tot Cambrits logeerde passeerde eenige hoge bergen en sommige daer steen wtgehaelt wiert en andere daer de fonteyne wt sprieten. Den 26 door Pleimul tot Rij eerst seer hoge steenbergen en daer naer veel bergachtich met geboomte beplant logeerde in de forts. Rij is slechtelick met een out muertie om ringt, sijnde een arm stedecken meest met visschen sich geneerende hoorde hier verscheide moet den Engelsche predikant die in sijn doen niet alleen teeken van een groten ijver hadde maer oock van onversichtichheit gingen hem besoecken ontfinck ons vriendelick toonde ons sijn bibliotheek. Den 29 gingen naer Wincelsay sijnde een oude vervallen stat door het stoppen van sijn haven 2 mijlen van Rij hadden acht dagen aen een geroten soo dat genootsaect waren daer te blijven alhoewel het kostelick was door de groote compagni. Verkeerde in acht dagen 20 schellingen en 20 tot Rij toe. Den 2 april continueerde de harde wint noch maer door dien N west was soo bereiden wij ons om savonts te gaen leverde ons passedel weder over daer 6 penn. voor gegeven moet werden lieten ons goet besoecken en moesten den chercher een schelling voor zijn moeite gegeven. Gingen ten 10 keren tsee eerst met een tamelick koelte daer naer noch met voorspoedigen maer seer harden wint soodat alle de passagiers seesieck werde, ick selfs braeckte oock dickwils als wij onderlant waren wieren wij van een schip vervolcht maer kon ons soo dra niet achterhalen. Quamen den 3 april aen

---

¹⁵⁶ Zie voetnoot 13.

¹⁵⁷ Elizabeth (1522-1603), koningin van Engeland vanaf 1558,
(<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/184810/Elizabeth-I>).

betaelden den schipper 13 schell 4 pen gelijk als met hem te Rij over een gekomen waren want de prijs niet seker en is en daer om nemen sij soo veel als sij krijgen konen.¹⁵⁸

fol. 11^r

Eer wij aen lant traden quamen ons een boot aen boort omdat anders over een anders souden hebben moeten gaen dat een stap ofte 2 van ons lag. Als wij der in waren dwongen sij elck 20 stuivers af de maior stelde dat haer maer 10 stuivers toe quam hier wert het goet oock gevisiteert offer geen koopmanschap in de maten en is. Diepen is een fraay doch kleine stat met brede straten half in de ronte gebout met de vlackte naer de see op welkers stwaag geen sant maer wel baluwe kegelties gesien werde. Aen het oost einde is de haven die oock bij laeg water tamelijk diep is, over de haven leit een stercke schans aan de lant sijde met een hogen dicken muer van vierstenen omsingelt de kalckbergen dient die der vast aen leggen hebben dit werck licht gemaect gingen onder de bergen soo lang als wij sien konden. Aen de west sijde van de stat legt het casteel op een seer hogen berg en vijf of ses steenworpen daer van daen de kerck der gereformeerde die in een dal legt met een buitenmuer omringt, is tamelick groot doordien wel het 1/3 van de stat gereformeert is. De gemeente wort van 3 predicamenten bedient. Het vremste gewaet der vrouwen is haer manmuts van de boerinnen in Normandien die een lange slip op de rugge heeft. Den 14 stil. gr. ten 9 ueren scheiden wij van Diepen en wachten soo lange op malkander dat 30 sterck wierden gaven elck 2 soulx aen een guide door vrese van de stropende soldaten¹⁵⁹ passeerden eerst over eenige bergen daer naer meest door vlacke landen. Halfwegen deden wij ons middachmael waer sij ons het eerste cidre taptten bij Rouanen sijn weer veel kalckbergen ende andere seer plaisirige landen. Sagen onderwegen veel kalck in het midden van een acker wt diepe putten op winden om denselven daermede te misten. Langs een rivierte aen de rechter hant veel papier muelens hier sagen dan extraordinaire slechte dorpen. Quamen ten 6 ueren te Rouaen logeerde in La rue st Eloy in stat Antwerpen bij duit. volck. Den 15 sagen wij het kasteel dat aen de suit sijde van de Seine met witte gehouwe steen hoof opgetrocken is wt welke rivier een gracht om het kasteel gedolven is boven op de hoge toorens waren veel stucken geschuts

fol. 11^v

die over de gantsche stat domineren. Van daer gingen wij naer le palais sagen daer la chambre dore daer het parlement vergadert. Hier moet men sijn sporen af doen als sij pleiten tensij men wil dat het een ander doet. Van daer naer l'eglise N.Dame alwaer de grote klok den spitsen toorn etc. te sien is, int wttreden van de kerck komt de koster bij mijn en vraegt of ick le tresoor de l'eglise sien wilde ick seide ia maer sonder enige reverentie te bewijsen hij was tevreden liet ons alle de kostelicke altaer en misgwaet sien met goud silver ende perlen bestickt en schone beelden versiert een kostelicken onixsteen vrij groter dan de palm van mijn hant daer een schone tronij opgeschreven was de bishops miter al met peerlen saphiren ende robijnen bedeckt het gulde crucifix als hij dit ons toonde soo ontdekten hij met sijn soon hoofd en mommelde hare gebedekens. Oock een silver vergulde kerck daer het melck ende hair van St. Maria in besloten was en enige andere reliquien van St. Laurens. Den 17 ten

¹⁵⁸ Boottocht naar Diepe, Frankrijk waar Pieter de la Court 3-4-1642 aankwam.

¹⁵⁹ De Spaanse Fase was inmiddels aangebroken in de 30-jarige oorlog. Er vonden veldslagen plaats in het noorden van Frankrijk, (zie: Geoffrey Parker, 'The thirty Years' War, (2006 Londen, 2^e ed.)).

5 uren gigen wij naer den bergh Sint Catherinen, een half uertie van de stat langs de Seine leggende verwachtten hier de koets daer men sich daegs te voren vroeg aen besteden moet voor 5 gulden en ondertussen sagen de overblijfselen van de begravinge van H. Legrand doen hij roan belegerde en oock seer bequamelick hoe dat de stat sich als een schapen schour in een leege valeije wtstreckt, sij wort de pispot van France genoemt twelck wij soo bevonden want de vele nachten die wij daer waren regende het seer en hadden des daegs schoon weder. Op desen hoogen en vlacken berg reden wij vier mijlen lang al scheen kooren lant met vrucht-boomen. Onderscheiden seer weinich bewoont dan het dorp Flury aen een beeckien en le cote de Fluri die seer steil en moeilick was om op te klimmen dan een boschagie van wilde rosebomen en haselaers

fol. 12^r

dan weer schoon korenlant als vooren oock weinich bewoont tot Escoier alwaer wij aten (truiten voor de eerste mael) voor 21 st. te man in de witte roos. Hier weer schone baer een weinich hier naer sagen wij de eerste wijnbergen, heel anders mij voorkomende als wel gemeent hadde want vertoonde van verre (1000 treden) sich niet anders als een boomstroncken op een acker ia sijn veel niet hoger dan een span en worden aen stocken omtrent een vadum lang gebonden. Dese stocken leggen des winters als bij hoopen en voort bergen tot margin sijnde een lang stedecken als waer wij sliepen. Den 18 sijnde goede vrijdach scheiden wij van Margin en hadden al schoon korenlant als vooren tot Pont oise welck in drie stedekens afgedeelt is leggende in een seer plaisirich lant, soo wel vruchtbaer in koren als wijn. De huisen sijn al van witte arduin steenen gebout, namen ons middachmael in het schilt van Vrankrijk, recht voor de kerck daer het volck penitentie sagen doen voorneemelick voor een lelik St. Maria beelt want men moet weeten dat sij gants niet over een en komen ick hebber te Parijs voor den kerck swart als een moriaen een ander voor een andere kerck als een gele moor op een ander heel wit als een sneeuw andere levendich en blosende. Van daer tot st. Denis veel wijngaerden met kerse bomen beplant dat in dees tyt om de bloesel seer vermaekelick was mosten hier den voerman 20 stuivers geven dat 10 meer is als ordinaer, soude ons anders langer getraineert hebben. Quamen omtrent des seven te Parijs logerde in 2 mooren in la rue trouch vache bij la rue St. Martij.

fol. 12^v

Den 19 leidde Crispijn Desormeux ons op den toren van St. Jacops kerck om de gantsche stat te besien dat seer bequamelick kan gedaen werden door dien seer hooch is en in het midden van de stat staet. Weder van den toren afkomende sagen wij verscheijden biechten. Is oock aen te mercken dat op elcke kerck die ick gesien hebbe indulgentie voor langen tyt van den paus geplackt staen, ia in een straet bij de Seine niet verre van Pont Nuef hong een schildery van Maria en Jesus op haer schoot mit desen in hout: pardon perpetuel. Dit hing neffens de kerckduer de kerck om het aenstaende paeschen bykans altijd vol volcks sijnde. Deselve Crispijns huisvrouw was maer 6 dagen geleden van een kint verlost en was niettemin heel kloeck alsof het haer niet gedeert hadde, niet alleen over het huis haer affairen doende maer oock op straet seide dat het daer niet vreemt was en dat veele soo lange niet en wachten maer veeltyts den derden dach wt gingen. Daer naer besagen wij de Louvre die wel een $\frac{1}{4}$ uer gaens int ronde is eerst een groote kamer daer de 14 laets overledene koningen met haer

koninginnen raetsheeren en raetsvrouwen seer deftich aen de rechterhant aen een fraeyen hof gaert wtsiende. Daer naer La chambre des antiqualles daer verscheidene gesneden beelden sijn en andere een moor wt een porphier steen, de oogen natuerelich wit, de sandalen root, sij swachtel om het midden, grau en alles nochtans eenen steen sijnde. Daer naer de lange gallerij daer koninck Henry III den spaenschen ambassadeur moe maecte. Baud. induc. belli belgici.

fol. 13^r

Oock de magnifijke niwe timmeragie van desen koninck als oock de plaets daer Marischal d'Ancre ternedergeschoten wiert van daer de munte hoe sij de staven smeden dan dun maken met een rosmolen ront perssen en de stempel drucken en daer naer de vuilicheit doorsacken om het gout datterin is te vinden daer naer Le Pont Nuef ende de magnificke statue van Henry III. Den 20 paesdach hoorden wij des voormiddachs D. van Os in des ambassadeurs Oosterwijks kamer in de presentie van omtrent 200 personen een predicatie doen des naermiddachs hoorden wij een pape van Iperen sijnde een Augustijner monnick in het diets predicken hadde oprechte comedians gesten. Om te proberen dat Christus eer aen sijn moeder verschenen was dan aen sijn discipulen soo gaf hij dese reden om dat de son eerst op de hoge bergen sijn schijnsel geeft etc. als hij de name Jesus het lichaem en bloet Christi Maria het sacrament des altars noemde soo verschoof hij sijn muts een weinich en alde manspers. wtgenomen wij ontdekten hare hoofden als de predicatie gedoen was soo ginck hij terstont naer de herberge naer sijn gewoonte al er maer slechts imant is die hem vrij houden wil. Daer naer sagen wij den hof Lutsenborg een stuijver moet elck van incomen geven door de seer hoog springende fonteijnen de palm naer de konst gesneden als vermakelick ambulacron heiningen bosies boomgaerden blomtuinen etc seer vermakelick als oock daer het gras mede in verscheijde figueren gesneden. Den 21 sagen wij den hof van les tuilleries die oock seer vermakelick is door fonteijnen etc en bisondere heiningen van palm wel 2 mans lengte hooch

fol. 13^v

Boven wt de heijninge staken de cipressen hoorden hier niet alleen veel nachtegalen singen maer sagen die oock selfs op de tackies sitten. Daer naer besagen wy het kostelick huis van den cardinael Richelieu¹⁶⁰, achter heeft het een fraeyen hoof en een groten fonteyn daer naer la place daer Lod. XIII int koper gegoten op een groot koper paert naer romeijnsche manier rijt. Hier naer het huis van Luxenborg twee kamers sijn in dit groote gebouw alleen siens waerdich in de eene is de gansche historie van La Roine Mere konstich van Rubens geschildert die soo men segt dagelicks 100 gulden voor loon kreech in de tweede sijn verscheide remarkable historien van de Medices geschildert de soldering daer men op gaet is hier met silver ingeleit. Den 22 besagen wy het gasthuis charité daer het graf van Pere

---

¹⁶⁰ Armand-Jean du Plessis (1585-december 1642), bekend als Kardinaal-Duc Richelieu, was bisschop in Frankrijk vanaf 1608 en vanaf 1616 staatssecretaris en in 1624 eerste minister onder Koning Lodewijk XIII in Frankrijk. Zijn doelen waren om de macht van Lodewijk XIII te vergroten en te versterken door centralisatie van de politieke macht. Zijn buitenlandse beleid was gericht op het inperken van de macht van de Habsburgers en het behartigen van de Franse belangen in de 30-jarige oorlog, (zie voor meer informatie: David Parrot, *Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624-1642*, (Cambridge 2004)).

Bernard¹⁶¹ is die over een iaer gestorven sijnde van vele voor een grote sanct die veel miraculen doet gehouden wert. Waerom bijhaest igelick sich selven geluckich reekende een weinich aerden van sijn graf op sijn borst te dragen soo dat de doctors van de Sorbonne (dat wy den 20 besagen) genootsaecht waren daer tegen te schryven en evenwel en hout onsinnigheit van de selve noch niet op, want sagen noch een grote menichte meest vrouwen en dochters op syn graf niet alleen knielen en bidden maer oock de aerden kussen waer voor de passanten behalven wy alleen haer hoofd ontdeckten gelyck sy voor een kruis doen in plaats van dit hebbe ick de vrouwpersonen sien nygen en sich cruysigen.

fol. 14^r

hebbe te Parys en op andere plaatsen de priesters wtgeprint gesien die ick twee maanden te vooren bij Londen hadde sien hangen huer door wiert logens besongen opdat het rechte martelaers soude sijn. Den 23 scheiden wij van Parijs des messagier sijn ordinaris loon elf gulden betaelt hebbende daer wij seer wel onderwegen tot Orleans toe voor getracteert wierden passeerden eerst wat bergachtich lant aen beide sijde wijngaert en koren ackers tot Bour la Roine een klein stedeken met een slechten steenen wal omsingelt gelijk als alle andere tot Orleans toe. Het lant noch al eenparich tot Longimeau en de Mont le Heri daer wij dineerden daer naer chartres hier hadden wij hoge steenbergen en steenen van wtnemende groote sliepe te Estampes. 24 ten 5 ueren reden wij door Estampes sijnde in drie stedekens gedeelt hier weer hoge bergen passeerde door eenige andere kleine stedekens en doorgaens korenlant. Dineerde te Thouri daer naer weer meest saeilant 4 mijlen van Orleans een boschagie daer naer seer vermakelick lant met wijngaert en kersebomen beplant tot Orleans toe. Op deese weg ontmoeten wij seer veel karren met wijn geladen die meneenelick van de koeien met haer horens voortgetrocken werden insgelijcks oock de paerden en esels met haer hoofd en boven die beneden een seel gedaen sijnde op de selste manier ploegen oock de koeien. Logeerde te Orleans in het witte cruys hier maeckte de knecht van herberge ons moeite door dien wij een schippers gast aengesproken hadden en niet hem om onse bousietten te dragen. Wij ontmoeten bij naers op alle straten processien doordien het een heiligen dach was.

fol. 14^v

Den 25 van Orleans een cabane alleen voor ons om 9 gulden besproken hebbende alhoewel der twee minnerbroederen in quamen daer wij op wech veel mede praeten. Waren goetaerdich doch gants ontwetende gesellen vertelden ons in breet van hare penitentie en wesen ons hare koordekens die sij inde mouwe droege daer sij haer mede geesselen int afscheiden seide hij mij dat het hem leet was dat hij mij om de verscheidentheit van religie niet een kleen geschenken mocht doen (ick meende dat het heiligdommen soude geweest sijn). Sij dragen altijts een doortrapten, met een slechten broeder voegen om dit naeder te

---

¹⁶¹ Perre Bernard: Pierre Bernard(?-1641), de Bernard familie behoorde tot een van de rijkste in de gemeenschap en zij ambieerden politieke invloed. Hiertoe tekenden de broers Jean en Pierre Bernard een petitie aan de bisschop in 1642 voor het opzetten van de *rosary confraternity*. De Bernards controleerden vervolgens het leiderschap van deze broederschap tot 1657. De broederschap was erg populair in het dorp. (zie voor meer informatie: Peter Matheson, *Reformation Christianity: A People's History of Christianity*, (Canada 2010, vol. 5)).

ondersoecken. Hebbe ick altemets den genen die der simpelst wt sag int latijn aengesprocken maer oock bevonden dat hij het niet en verstont soo dat terstont den anderen bij mij quam voegen om mijn te antwoorden. Orleans is een schone stat en heeft veel marckt plaetsen. quamen des avonts laet te Blois den Loire doorgaens soo breet vindende als den Tems voor Londen maer seer ondiep doordien het laet was logeerde wij in de witte swan (hadden anders gemeente in de 3 koopluiden te logeeren) in de voorstat wierden seer qualicken getraceert en evenwel op 36 stuivers een maeltijt sonder ontbijt gerekent soo dat andere goet vonden naer de magistraet te gaen die sijde ons dat 25 genoeg was in de presentie van de waerdinne sij thuis gekomen sijnde en wasser evenwel niet mede te vrede soo dat ick seide (want most altijt het woort voeren) dat sij sien soude het selve met geweld te krijgen want het van selfs niet geven souden telden ons gelt op den tafel en gingen met sack en pack ten huise wt want niemant van de knechts ons dorste aenraecken.

fol. 15^r

Den 26 door dit belet soo vertrock onse cabane daer wij met ons 6 ons mede versprooken hadden voor een gulden de man gevende een gulden op de hant soo dat genootsaecht waren een anderen expressen voor ons alleen af te hueren (want dagelickse waren gemeenlick omtrent den 9 des nochtens af) en beloofden 9 gulden op conditie dat wij den selfden avont te Tours soude sijn. Besagen eerst de stat en het schoon kasteel dat monsieur daer laet bouwen en vertrocken ten 12 ueren. Ons ontmoeten eerst heuvelachtig lant daer naer hoge bergen aen de linker hant als oock Chaumont een fraey kasteel en andere eylandekens in de Loire soo dat het hier seer vermackelick is. Hier naer seer hoge bergen maer weinich wyngaert en daer naer Autboise hier sagen wij eerst de luiden in de rotsen wonen. Dese huisen hebbe ick sommige gesien die 2 á 3 stegie hoog waren en boven op de huisen saeide men moes weiden de schapen en weer wat verder van de rivier was weer het selven ia dat meer is by Saumur is een vervallen casteel daer in een stal vyf krebbens vor de paerden en aen de andere sij van de stal de bedsteden wt de rotsen gesneden zijn etc. Bij Tours bleven wij een tijt lang op het drogen tot dat met grooten ons selven daer af stooten soo dat wij int donckeren aenquamen twelck soo haest niet en geschieden ofte dragers quamen als rovers in het schip gesprongen om onse bousieten te dragen of wy wilden of niet soo dat wij met hoge woorden en dreigementen meesters van onse bousieten bleven. Logeerden te Tours in St. Marthe setten ons een staert van een snoeck soo groot als van een salm voor daer wij met ons sessen genug aen te eeten hadden. Den 27 synde sondach reegende het seer soo dat ons den gantschen voormiddach binnenshuis hielden.

fol. 15^v

Tours is een wel bewoonde en volckcrycke stat sich meest met sye waren geneerende alhoewel de practijke van sijwormen te voeden daer niet meer in gebrueck is soo als wij verstonden want waren begeerich hetselven te sien. Heeft schone straten en fonteynen leyt wel in sijn wallen en buite wercken die meest al met moeskruiden besaeit sijn want word daer gelijk als te Leiden geteelt. Den 28 10 ueren scheiden wij van Tours met de ornideare vrachtschuit gevende een gulde voor vracht. Hadden oock 2 cordeliers in het schip een heel simpel schynende maer den anderen gawer daer garen mede gepraet soude hebben maer om de meenigte van het gesleschap ende voornemelick vrouwen soo en vont het niet geraden. Passeerde seer schoone eylandekens in de Loire ende doorgaens aen de eene sijde ofte de

andere bergen. Quamen savont te Saumur logeerde au conr de cerf ende den 29 accordeerde ick en Mr. de May¹⁶² voor het verblyf bij Haupilet apotheker maendelicks 25 gulden door toedoen van Mr. Benoit grecae lingue profess. med. d. door dien noch Mr. Ludov Cappel¹⁶³ noch La Place gene gelegenheit voor ons en hadden.

fol. 16^r en 16^v zijn leeg.

fol. 17^r

het aertrijck van Engellant (soo veel als ick gesien hebbe) is meest berchachtich meest kleijachtich, van coluer hebbende als den herten, coluer de cerf, behalven dat op niet weijnich plaetsen t selvige met grauwe heijen soo vervult is dat het onmogelijck schijnt het selvige te konen ploegen. Alsem ende negelantier groeijt met menichten int wilde maer, oock naer myn oordeel cardus mariae,¹⁶⁴ maer de rosemarijn hebbe ick te Jarmuijen¹⁶⁵ langst de muer fraeij geleijt gelijk een wijgaert wel twee mans lengte hooch gesien. Soo oock den laurier maer van veel grooter lengte. Soethout hebbe ick te Londen met grote bundels sien brengen soo als het vers wt de aerden getrocken was. Ossen sijn ontrent Jarmuij seer kleijn maer ontrent Londen groter waer van veel sulcke groote hoornen hebben als de schoemakers in Hollant op de veijnsters setten. Schapen hebben dicker hoofd, korter hals en wol als in Hollant, lange steerten die tot op de aerde slepen.¹⁶⁶ Varckens: sijn die van Hollant gelijk maer het slachten is verscheijden want werpen die gekeelt sijnde hol over bol in een ronde tobbe en scrobbe die dan op een banck, kout geworden sijnde soon wederom het selve.

De vleeshouwers wonen gemeenelick in groot getal bij een.

Voor 3 penn kan men in een ordinaris een pint bier *halfe pennick loaf porrich*¹⁶⁷ en een stuck vlees hebben.

De printers vegen gemeenelick de straet.

Een vrou heeft geen macht testament te maken sonder toelatinge van haer man.

Daer geschieden veel houwelicken intheimelick soo dat de kinderen altemets een iaer ofte twee getrouwt sijn geweest eer dat het de ouders ter oorden komt.

Als sij het nacht mael doen sluiten sij de dueren van de kercke toe en brengen het broot en wijn een ygelijkcken wie dat het oock weesen was.

Ijder huis van een parochie is getaxeert hoeveel dat het tot onderhoud van haer predicant selve oock de *strangers* alhoewel sij geen engels en verstaen en litmaten sijn van een anderen kerck.

---

¹⁶² Jan de Meij (1617-1618), was de zoon van een korenverkoper in Middelburg. Na zijn theologiestudie was hij predikant in Ovezande en Baarland. In 1641 voegde hij zich bij Pieter de la Court in Londen. Hij wordt beschouwd als cartesiaan en voorloper van Balthasar Bekker. Pieter de la Court en Jan de Meij verbleven samen bij de apotheker Haupilet in Saumur. Vervolgens reizen zij samen naar Geneve en keert Jan de Meij eind 1642-begin 1643 terug naar Zeeland. (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 26).

¹⁶³ Louis Cappel (1585-1658), vanaf 1613 hoogleraar hebreuws en sinds 1626 hoogleraar theologie aan de academie in Saumur. De belangrijkste bijdrage van Cappel bestond uit externe tekstkritiek van het Oude Testament en dan vooral de vertaling van het Hebreeuws, (Frijhoff, 'De Reisnotities (1641-1643) van Pieter de la Court', voetnoot 18).

¹⁶⁴ oock...mariae tussen de regels geschreven (Frijhoff 'De reisnotities').

¹⁶⁵ Yarmouth, de haven aan de Engelsche oostkust (Frijhoff 'De reisnotities').

¹⁶⁶ Lange..slepen tussen de regels geschreven.

¹⁶⁷ Boven de regel geschreven.

fol. 17^v

oock hoeveel sij jaerlicks tot onderhoud van den armen geven moeten. Maer de churchwardens spenderen het selven meest met banquetten &c.

De Engelschen en voorneemelijck de vrouwen zijn seer tot sueticheit genegen en tot spaenschen wijn.

Hebben veel perijkeleuse exercitien die sij op feest en sondagen in het velt doen als worstelen, schermen, naer de voet bal te lopen en malckanderen den knie tegen de buick te stooten, naer den ballon of blaes te schoppen in het velt te schieten.

Een ijder heeff in de de kerck sijn huisien soo dater maer seer weinich plaets voor vremde toehoorders gelaeten wort.

De predication worden veel opgeschreven

Binnen Londen zijn 122 kercken en voor het minste 400 predicanten,

Soo lange als ick in Engelant geweest hebbe soo heeft het wel den helft van den tyt mistich, reegenactich en winderich weeder geweest.

Den Tems en vloeit niet hooger dan Kingston.

Wort in Engelant seer gesont gefonden der morgens in steede van te ontbijten geroost broot in het bier geweelt te eten en het bier daer op te drincken.

Men siet gemeenelick teegen den avont buiten de stat Londen sijnde een seer roock op gaen die des nachts het gantsche aertrijck valt soo dat men het einden des wenters niet bleicken en kan want valt neer gelijk als swarte wolcken.

De luche is te Londen seer ongesont soo dat veel leuden genoetsaeket sijn op het lant te gaen wonen.

De teering regeert te Londen seer want ijder weeck omtrent 50 van die sieckte gestorven begraven werden.

De dienstmaechden die niet wercken en willen worden in *Bridwel* geleit.¹⁶⁸

fol. 18^r

In Anglia non incivile habeteur vel ad ipsam mensam eructare.¹⁶⁹

Alsmen een swarte kat in het doncker langs de rugge vvrijff soo gaender voncken van deselve op.

Daer sijn veel sparwers ende raven hebbe ick op den rugge van de verckens sien picken sonder dat sich daerom ontstelden.

Nota. Tabulata humilia picturus append(onleesbaar) inepta.

Singen in Engelant op de eijgste uere de vespers als de papisten en sijn eveneens toegemaect.

In Nothingamshier heeft men de lieden alleenelick omdat sij vlees in de vasten gegeten hadde veel maenden gevange gehouden; des vrijdags en saterdags gemeenelick al vlees, oock in de collegies.

Wt een swarte kat kan men voncken vier doen gaen.

---

¹⁶⁸ *Bridwell* was de naam van een voormalig koninklijk paleis dat vanaf 1555 als tuchthuis gebruikt werd (Frijhoff 'De reisnotities', voetnoot 6).

¹⁶⁹ In engeland wordt het niet goed gevonden om aan de eettafel te braken.

Als wij int midden waren van de see tusschen Engellant en Hollant, quam een mos op het schip rusten die soo moede was dat sich selven van het bootsvolck liet vangen.

Een goet ruitter kan in Engellant meer dan hondert mijlen op een dag rijden.

fol. 18^v is leeg.

fol. 19^r

Den 12 may sagen wy de kerck N. Dame een ¼ mijl van Saumur in het inkoomen sagen wij aen beijde seijde van het portael veel krucken wagens etc op malkanderen gestapelt van de gebreckelicke achtergelaten door het aen roepen van Maria wiens beelt alhier gestelt is. Sijnde een swart steenen poppeken met een stercken steenen traly gesloten twelck men segt in de rivire Loire in de jurisdictie van Angiers van een Salmuriense gevonden te syn en al daer gebracht het welke proces veroorsaect. Of al dit waer is en weet ick niet maer dit is seker dat sy de geestelicken aldaer geen kleen profyt aangebracht heeft soo dat tot haerder eeren een kostelicken nieuwen kerck gebout is. Van binnen met kostelicke schilderyen verciert van die geschenken die seggen van haer geholpen te syn en daer en boven toonen sy oock aen die geene die daer de beevaert komen doen (als wy der waren waren sy omtrent 12 int getal) twee groote kassen met veelderhande kostelickheit van gesteente gout en silver een grooten agaet veel silvere beelden van edelen etc. Dit sagen wy oock met een maer omdat sy al te samen haer hoofd ontdekten wtgenomen wy soo en was ick niet sonder vrese soo dat het sekerst is den religieus die het toont selver aen te spreken om in het particulier te sien sal het wel toelaten alhoewel ghy versoeckt sonde eenige reverentie het selven te sien. Gelyck de Matter¹⁷⁰ eenige dagen naer ons geschieden. Den 17 was het Backersfeest, de selven droegen voorby onse door een groote koeck met vaenties besteken en daer achter veel speelders op fleuiten hullepypen etc brachten het in de kerck setten het voor een beelt droegen het

fol. 19^v

naer de priester voor aen ginck een vrou met een waskaers in de hant aen de welcken een stuck gelts geplackt was. De priester quam tot haer en hielt het plaetken dat gemeenelick op den kelck gedaen wert voor haer aensicht en sy kusten het daer naer ontnam hy haer de kaers brack een toptien wt de koeck mommelde eenige woorden en besprengde de koeck met wywater die dan weer voor haer sanct gebracht wiert. Hier naer quamen de geestelicke persoonen in witte hemden en kusten oock het plaetken, daer naer de backers en oock haer vrouwen maer die mosten elck in een becken dat van een geestelick persoon gehouden wiert een penninck wercken en hier voor wiert haer daer elck een koeck gegeven ende voor het lesten de misse. Den 18 reden wij nar Douai passeerde eerst vlack lant daer naer een wech die door de rotsen gemaect is. Hebbende ontrent een mijl van Samur aen elcke syde een groote kelder onder de aerden. Wy gingen er in maer niet verde doodien wy trorts noch kaers en hadden daer naer noch als steen sijnde met weinich aerden overdeekt en evenwel is het seer vruchtbaer van koren en wyn. Douai is een boerestat doch tamelick groot in de voorstat is het amphiteatrum dat voor een ofte 2 stuivers getoont wert en is teenemaal wt de rotsen gehouwen. Hebbende 21 trappen in het rond ende Arena 30 van myn treden breet in het

---

¹⁷⁰ Zie voetnoot 27.

midden sijn de luicken waerdoor men onder de aerden gaet naer de kamers die rontom onder het amphiteatrum gehouwen syn aen de ene syde van het arena was gelyck als een back tot wat einde en weet ick niet sagen hier veel eydissen.

fol. 20^f

Den selven dito ontfingh ick van Mr. Savary door le messagier ordinaire dertich Louis en gevende 5 gulden voor port te Parys van hem ontvangen 15 makende te samen 450 franc. Den 2 jul. wandelde des snochtens ten 5 ueren met Mr. Cappel¹⁷¹ naer een kleine boschagie by Saumur, sagen int passant een gebou van 30 van myn treden lanck en 10 treden breed allenlick wt 13 steenen bestaande. Den 5 wandelde wy naer la grotte de Theophile¹⁷² den vermaerden¹⁷³ franschen poeet daer hy sijn boschagie velden duinen gallerie van boomen als pyn castanien en eycken boomen gemaect heeft en dit en alles in het klein om de princen naer te botsen. Sagen hier maegden palm in wilde groeien wiens bladeren 2 vingers breed waren als oock een hagedis anderhals span langs wynde heel groen van coluer anderszins teenemael een krokodil soo als hij op ons stont en keeck in het gras nam de Matter sijn stockjen en sloech hem met de eerste slach de staert af die seer lang ende hooch spartelde (hiervan komt misschien het praetjen) en met de tweede slach wiert hem de buick open geslagen soo dat eenige eieren daar wt vielen. Waren omtrent de helft kleiner als musschen eyeren en 10 int getal. Den 6 besagen wij het kasteel dat nu noch van de soldaten bewaert werd sou noch passelicke resistentie konen doen alhoewel men het seer gebruieneert heeft en noch dagelicks laer vervallen in het midden van het kasteel is een diepen bornput en een seer grooten kelder is wel van geschut en andere krychsinstrumenten versien.

fol. 20^v

Een tyt te vooren hadden wij naer het medicinael water een half uer van Saumur gegaen de doctoren seggen dat het tegen de steen seer goet is als oock om te purgeren. Het vloeit van 5 ueren des avonts tot 10 uren des nochtens. Den 7 alsoock den achtsten quamen der by duisende pellegrims om N. Dame advillers te groeten vermits het een pinsterfeest was. Nam dien dach myn tweede purgatie om de blics af te setten doordien vermerckte dat de selve niet genoeg met de feces afschoot. De selve deede krachtich syn operatie en wiert wtnemende veel galle quyt. Den 9 sag ick onder menichte van pellegrims in de kerck van N. Dame in veel plaetsen te gelyck de mis doen en onder anderen vier te gelyck deselfste mis sag oock hoe het volck met grooten yver haer paternosters aen een religieus persoon die by het beeld

---

¹⁷¹ Zie voetnoot 39.

¹⁷² Théophile de Viau (1590-1626), Franse dichter. Théophile kwam uit een adellijke, streng orthodox protestantse familie. In 1621 bekeerde hij tot het katholicisme, omdat dit hem beter uitkwam. In Parijs werd hij al snel beschouwd als leider van de liberteinen. Zijn belangrijkste werk is een tragedie, *Pyrame et Thisbé*, 1623. Hij was een beschermeling van Louis XIII en schreef aan zijn hof. Aan zijn succes kwam een eind toen een bundel pornografisch materiaal verscheen dat de naam van Théophile droeg, zonder dat hij hier verantwoordelijk voor was. Hij werd beschuldigd als staatsgevaarlijk en schadelijk persoon en ter dood veroordeeld. Volgens de jezuïeten, zijn vervolgers, was hij een atheïst, die de natuur en vrouwen beschreef als een genot. Théophile vluchtte en in zijn plaats werd een pop publiekelijk terechtgesteld. Hij hield zich schuil in een grot waar hij uiteindelijk door de gendarmerie gevonden werd. Tijdens het twee jaar durende proces zat hij in de gevangenis. Hij werd vrijgesproken, maar stierf korte tijd later. (Martinus Nijhoff, *Kritisch en verhalend proza*, (Amsterdam 1982, verzameld werk II v.a 471)).

¹⁷³ Vermaerden: bekend, beroemd, berucht, (<http://gtb.inl.nl/openlaszlo/my-apps/GTB/Productie/HuidigeVersie/src/inlgtb.html?owner=GTB>).

van V. Mariaes roock doende raken soude in de hant en al momelende van de priester die haer het was kaersien ontnemt en segent oock al momelende de absolutie krygen en in het afscheiden vyf ofte 6 doubles geven en 9 á 10 stuvers. Tandere sagen oock meenichte van processien met schellen etc vooraen is er een met wywater die de voorbygaende bequispelt. 15 Sondags was Trinite feest op welcken dag alle de kleermakers te paerde door de stat braveerde hebbende elck een tack in haer hant voor aen reden drie trompetters daer aen de kapitein en dan een standeart met een wit cruys die tackies wierden naer de middag in een open velt aen de iuge overgegeven

fol. 21^r

die met syn officieren met eenige paerden daer gekoomen om den schuldigen plicht van de nieuw getrouden af te vorderen die hier in bestaet dat een yder vrou moet den Juge een ruikeren vereeren en van den selven gekust werden soo them gelieft. Soo de man ofte vrou dat niet naer en komt ofte dat de man in drie malen de lancie niet en breeckt soo is hy gehouden drie gulden te betalen. Omtrent desen tyt begost men die van de religie moyelicker te vallen haer papalio naerroepende een kruis voor te houden en van haer te begeren dat sy het souden aenbidden en haer by de mantel te trecken begeerende dat sy mede te misse soude gaen. Gelick Lud. Cappel¹⁷⁴ theol. prasess gebuerde misschien door oorsaecke dat syn soon nievelicks afgevallen was. Den 18 reet den jongsten soon van den overt mareschal Deffiat door de stat Saumur in een kostelicke Karosse 6 paerden met tamelick gevolg hy selver een iongemans synde van 20 iaer en abt van een rycke abdye sdaegs te voren deede een assesseur in de crimineele saecken (wiens vrouwe overleeden synde en hy sich hebbende laten conacreeren al hoewel hy kinderen hadde en sijn plaets niet en quitteerde) de misse. Dito soo wiert door last van de senechal afgekondicht dat alle die van de religie gehouden souden syn haer huisen met kleederen te behangen als het selven op hare kosten soude doen waer van de gedeputeerde van die van de religie tersont aen den konick appeleerden.

fol. 21^v

Den 19 sijnde feste Dieu soo wiert het sacrament omgedragen in deese ordere eerst van al soo wieden drie ofte vier machinae van was gedragen. Synde historien van triomphe konstelick en kostelick gemaect naer de macht van gildens wiens kaersen het waren. Daer naer de slechtste ambachts luisen eerst elck met een lange was toors in de hant alsoock koopluiden etc. Daer naer de advocaten met hare lange rocken en vierkante mutsen hierop de kapucunen dan de recollecten en soo de cordeliers (die hierin van malkanderen konen onderkent werden dat de kapucynen een seer lange spits aen haer kap hebben de recollecten een korter en de kordeliers gansch geen) hier naer de musici die lustich wtsongen en dan den parochpaepen¹⁷⁵ recht voor het sacrament dat van twee papen gedragen wiert. Gaende onder een heemel die van vier andere paepen wiert gedragen. Dit voorbij gaende soo viel een yder op sun knien soo dat wu met vreese door de glasen mosten sien. Voor het lest quamen de rechters en tot besluit het gemeen gepeupelt de Novity. Die gaen oock by hare ordere met witte hembden en 4

---

¹⁷⁴ Zie voetnoot 39.

¹⁷⁵ Papen: geordende priesters (<http://gtb.inl.nl/openlaszlo/my-apps/GTB/Productie/HuidigeVersie/src/inlgtb.html?owner=GTB>).

kanten mutsen. De korderliers¹⁷⁶ en dragen geen mantelken over haer rock gelijk de andere doen. By het kasteel koomende soo gaven de soldaten lustich vier met hare musketten. 20 dito voor het lyck gaen eenige geestelick personen met witte hembden al singende de voorste draegt een kruis stellen het voor eerste niet verre van het altaer en wordt met wy water besprenkelt dan gaen de geestelicken naer het koor om te singen.

fol. 22^r

Dat gedaen synde soo kom een van de withemden voor de doorvan het koor met een plaetken in syn hant dat van diegeene in een schotel die benefens den priester is. Dan neemt de priester het lyck (een kintlyck) en doet het aen taltaer raecken en gaet soo voort naer het graf. daer wederom gesongen wert en van de vrienden met wywater besprengt. Met Mr. Amyraut¹⁷⁷ confereerende soo raden hy mijn boven alle paepse schryvers Becani theologiam scholasticam aen als die geene syde die alderoprechtst het gevoelen van de roomsche kercke voorstelt. Sagen oock van dagen een seer lanck en dick vroumensch van 19 iaeren synde effen soo hoog als ick met het opperste van myn vinger kost gereycken. Is aen te mercken dat sij van gemeene ouders geboren was ontrent Lions, de vader niet langer synde dan ick, dat sy acht iaren out synde eerst gebost boven anderen wt te steeken dat noch gantsch geen borsten en hadde maer voor heel plat was item dat klein van verstant en seer loom en laf van lichaem was, de pols was seer klein was begeerig om te trouwen. Den 22 sagen wij een man ende een vrou in het velt wel 2 musketschooten van de kerck N.Dame op haer knien haere gebeden spreeken sich naer de selve kercke gekeert hebbende. Ick verstont van anderen dat hetselve veel gedaen wiert. Den 23 wiert in t begraven van een groot mens van qualiteit geobserveert datter eenige met groote was kaersen voor gingen daer aen 2 crucifixen de cordeliers andere geestelicken dan het lyck dat van vier cordeliers wiert gedragen. Als men bynaest een half uer gesonge hadde soo wiert yder geestelycke een waskaers

fol. 22^v

haer in de hant gegeven en gingen al voort met singen. Een weinich daer naer soo wiert het lyck bij het graf gebracht: een priester las wat wt een boeck en besprengt de aerden ende het graf met wywater. Het lyck in het graf gelaten synde soo quam den selven priester nam een spatel endde een kruis in de aerde welcke hy op het lyck schopten tot viermael toe. Hier naer noch veel gesange en op het lesten pater noster overluit de rest binnensmont tot ne nos inducas in tentationem en dan antwoorden de anderen amen. Voor het lest soo quamen de vrienden van het lyck wt het choor naer het graef om op het selven hare gebeden te spreken. Des avonts wierden op de kruisweegen veel vieren aengesteken ter eeren van den volgenden 24 dag juni synde Sint Jan. Sagen wy veel dienstmaechden naer gewoonten op de markt met haer moeders sich ten dienste vertoonen en hier toe toeyen sy sich fraeities op hare gadingers verwachtende als wy met menichte sagen en ondertussen werter lustich met de lullepypen gespeelt ende gedanst. Den 26 wiert de hostie die over acht dagen omgedragen was wederom

---

¹⁷⁶ Kordelier: Fransiscaner monikken.

¹⁷⁷ Moyse Amyraut (1596-1664), predikant. Vanaf 1633 hoogeleraar in de theologie aan de academie van Saumur. Hij pleitte voor een gematigde predestinatieleer en verdedigde een 'universalismus hypotheticus' in de genadeleer. Zijn stellingen waren enigzins Arminiaans, waardoor de Zwitserse en Hollandse calvinisten hem bekritiseerden. (Frijhoff, 'De reisnotities', voetnoot 30) \

in processie omgeleit ende een ander tegen het toekomende iaer geconsacreert en en hebbe dit noch in het omdragen aengemerckt dat aen beide siden van de hostie een boeck gedragen wert als oock een kaers en achter een lampe. hoorden oock Mr. Amiraut Rom. 5. 12¹⁷⁸ explicerende seide dat ἀμαρτία alleenlick peccatum orig[inale] inhaerens was non imputatum quod ex ipso contextu probabat.

fol. 23^r

Deinde agrumentis sequentibus quod scripture/scriptura de eo peccato omnino sileat ibi heb. 7 explicabat 2 a non necessario [:] respectu iustitiae et misericordiae divinae manifestandae. 3 ab impossibili [:] ex ipsa natura rei. quod vadem nostrum non egisset etc. Des avonts sag ick eenige vers luisants syn graewachtich van coluer by naest als rispen een pinck breet lanck onder den buick near de staert toe is het gene dat het licht van hen geeft soo dat wel van vyftich treden verre koonen gesien werden syn in Gasconien in groote menichten. Den 27 wandelde de wech naer la Fleche sagen een slang 3 ½ voet lang op den wech doot leggen het hoofd vertreden synde, sagen oock hoe dat de haver al geoogst was in sekere velden. Selver als wy te Tours waren sagen wij dat het kooren syn volle lengte hadde de puelen aertiesocken beginnen met mey platte boonen midden juni. Den 30 vertrocken naer Angiers van Sr. Jan Benoit en Ludovic Cappel¹⁷⁹ brieven van recommandatie op verscheide plaetsen gekregen hebbende. Den 29 leende ick aen Jan de Mey dertig guld. Als oock dertich aen Andreas Demetrius¹⁸⁰ waer van sy my elck een recepisse gegeven hebben. 29 dito telde aen Abraham de Matter om op reeckeninge van Jan van Bruggen te stellen de somme van hondert tnegentich gulden door dien op de reys met mij niet en dost vertrouwen. Den 30 vertrocken van Saumur in de schuit was een vrou van Nantes die haer soonken an Madame des averillers hadde opgeoffert en soo een kint van 5 iaren hadde doen beloven alle deese maen kouwer weeder als gemeenelick in Hollant.

fol. 23^v

Saegen aen de suitsyde doorgens het geberchte quamen te Ponsis aen gaven 8 stuivers voor vracht loogeerde in het ancker. Den 1 juli daer van daen onderweege een beeldenhuisken waerin St. Maria was en aen de eene syde (naer ick sien konde) het beelt van Berengarius¹⁸¹ waer onder tot tot spyt van alle de kettters Breng. Calvin etc. Soo sullen de beelden in eeren blyven. In de voorstat loogeerende in het groen kruis. Den 2 sagen een processie voorby

---

¹⁷⁸ **Rom 5.12** Daarom, gelijk door een mens de zonde in de wereld ingekomen is, en door de zonde de dood; en alzo de dood tot alle mensen doorgegaan is, in welchen allen gezondigd hebben. Want tot de wet was de zonde in de wereld; maar de zonde wordt niet toegerekend, als er geen wet is. Maar de dood heeft geheerst van Adam tot Mozes toe, ook over degenen, die niet gezondigd hadden in de gelijkheid der overtreding van Adam, welke een voorbeeld is Desgenen, Die komen zou (zie: <http://www.online-bijbel.nl/bijbelboek/Romeinen/5/12-21>).

¹⁷⁹ Zie voetnoot 39.

¹⁸⁰ Andreas Demetrius of De Meester kwam uit een Antwerpse predikanten familie. In augustus 1636 werd hij ingeschreven in Leiden in de wijsbegeerte. Frijhoff verondersteld dat hij een studiegenoot was van Pieter de la Court. Hij reisde samen met Pieter van Angers tot Marseille. In Orange kreeg hij een boete voor dronkenschap (Frijhoff, 'egodocument,' voetnoot 27).

¹⁸¹ Berengarius (ca.999-1088), Franse theoloog en aartsdeken van Angers. Hij leidde de kathedraalschool van chartres waarin gediscussieerd werd over de leiding van de kerk in de doctrine van transsubstantie en eucharisatie (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/61597/Berengar-Of-Tours>).

gaen, hadden twee hoopen vlas aen stocken gebonden met kroonties en bloemen besteecken daer aen het volck etc. De stat Angiers is door een rievier die naer Loire loop in twee deelen gedeelt, is rontom met een oude wal, die meest op blawe rost gefondeert is, omcingelt. De huisen syn slecht als oock de straten en als wy der waren oock seer beslyckt, heeft aen de rivier een out kasteel daer soldaten op leggen. St. Maurice is de voornaemste kerck hier in wert aengemerckt dat se gene pylaren heeft alhoewel tamelyk breed, ten tweeden de capelle aen de lincker hant int inkommen die nieu verciert, ten derden het groot silveren crucifix. Den 3 divertimus au Buf couronne die ons niet wel tracteerde want reekende ons voor een mootie gesouten rog vyftien stuivers. Sagen recht spreekten 3 rechters met vierkante mutsen 3 met fluwele hoeden den president in het midden, de advocaten pleiten seer confuis en syn rechte rabulae. Den 5 door dien den waert als gesejt is en ons niet wel gelegen quam te veranderen beslooten een dach ofte twee

fol. 24^r

op het lant te gaen wandelen, gingen door Serge daer de gereformeerde haer kerck hebben, sagen onder weegen veel steekende palm gigante bagungene, sliepen daar om den reegen en tempeest 2 nachten wierden seer wel voor weinich gelt getracteert, aten met 2 monnicken van trinitie fraey int praten maer in theologie niet ervaren. Den 7 quam ten lesten den koffer aen kosten my tien gulden van vracht.

fol. 24^v tot 28^v zijn leeg.

fol. 29^r

Den 5 scheiden van Lions doch hadden weer moeiten met den waert in het betalen most water in syn wyn doen eer wy vertrocken. Wandelde dien selven dag door de stat vienne hier is een schone kerck maer slechte gebouwen. Den 6 quamen te Valientien hadden dese twee dagen soo groote hitte op het water dat hemt en wambuis doorgesweet wiert. Den 8 wiert de Mey¹⁸² doctor medicine gepromoveert, 2 aporismi en 2 questiones wtgeleit ende verdedigt hebbende tegens de professors, men moet eet sweeren van gehoorsaemheit aen den cancelier en sullende openbaren tgeen de academie soude mogen syn ubique semper, discoureerde van de transubstantie met den pater provensael van de augustynen en syn metgesel waren seer beleeft. Den 10 van Valencon geslapan te Mork Limar een fraey stedeken, doorgaens veel moerbesien boomen voor de syde wormen die door gants Dauphine en Provence veel gevoet werden, oock veel amandelboomen, veel lavender. Den 11 van daer noch al goet lant, voor het gesnoeide sagen paerden, esels, ossen dorschen. Ontmoeten 9 a 10 soldaten die een muletier syn muil en een ander syn mantel ontnomen hadden, soo ons van die luiden gesejt wiert maer spraken on niet aen.

fol. 29^v

Den 12 quamen wy te Orangen, heeft tamelick goet saey lant veel olyven en enige granaten maer meest moetbiesen boomen en veel crocus, want hier door het volck veel aen de kost

---

¹⁸² Zie voetnoot 38.

geraeckt, oock lavendel en tym, heeft een seer sterck casteel op een hogen berg gebout doch soo dat den gantschen berg in de fotificatie begrepen is. Synde voorts al een groote laechte en vlack lant ofte staf, deftige hoge bolwercken met steene mueren en buitenwerck. Den 13 sagen arcum triumphalem 170 soldat. Marii, de veltslagen, schilden, swaerden, pylen daer in gehouwen syn meest vergaen doch Cato en Mario kan noch gelesen werden. De stat Orangen is tamelick sterck, heeft fraeye bolwercken de gracht tamelick breed en vol water, oock ettelick halve manen. multa in etrium constituta. eo quod sui oblitus fuerat Demetrius inter pocula. Den 14 notandum Demetry spectrum de nocte viri militaris. quamen tsavonts te Avignon. Ons wiert niet gevraecht of rooms gesint waren. Den 15 den dag N.D. de Sept douleur dAvignon sagen veel processien als oock de synagoge der Joden die al geele hoeden dragen. Den 16 spectrum aliud. scheiden van Avignon onderwegen sagen veel rosemaryn to Marsilien toe wort van de geyten opgeknapt, die op de rotsen

fol. 30^r

aerdich weten te loopen en te springen, oock doorgaens veel olyven. Den 18 scheiden van Selon reeden te paerde tot Marsilien, Demetry melankolye, neemt toe. Den 19 wiert noch qualicker, sprack van synentwegen aen de Solicoffers, bespreken een kamer voor hem, maer den apotheker sonder ons aen te spreken brengt hem in een herberge daer noch vry arger met hem ginck door veel wyn drincken, maken bespreeck met patroon Simeon op Genua, besagen oock de galeyen aten doen de eerste meloenen. Den 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 was ick onder medicyns handen, die my wacker op de pees setten slap synde door een buickloop die twee dagen duerde, deede my ader openen, setten daer naer een klistery, wederom opende sy een ader in de andere arm, gaven my een purgatie, myn dagelicksen dranck ondertusschen was niet dan raew fonteyn water met achte ofte 10 droppelen van citroen syroop vermengt, at met weinich appetyt meest vlees doordien van haer gerechten met oly toegemaect door gebreck van booter, dronk in seer groote menichte water door raet van den medicyn, Mr. De Mey¹⁸³ rade my dat haer raet daer in niet volgen en soude doordien seyde hy sy de hitte van de lever willende temperen lichtelick u maeg soo sullen verkouwen dat ghy in u leven tot geen verhael en sult konen geraken.

fol. 30^v

Den 31 betaelt aan den apotheker 22 gulden 8 stuiver sagen oock de processie van het hoofd van Sant Lasari, daer gingen wel 400 religieusen voor, en veel musyk speelder en singers. Resolveerden onsen wech naer Geneven te nemen, want de Mey en wilde te Marsilien soo lang niet blyven dat het derde schip soude gereet syn, en alleen was my ongeraden daer te blyven. Den 1 September ontfangen van St. Maerten en Wedw Rues de somme van 147 gulden voor 150, scheiden van Marsilien te paert tot Aix en een weinich verder veel wyngaert. Den 2 al rotsen veel met wolkcken bedeckt was hier al soock den 3 en 4 soo kout, dat door de bergen en noordenwint dat den middagson my niet en kost verwarmen, daer te Marsilien oock in de schaduwe het sweten niet ontgaen en kost. Den 5 quamen te Grenoble, hier is een groote gemeente van de religie ende de kerck in de stat, het parlement bestaet de

---

¹⁸³ Zie voetnoot 38.

helft van het roomsche en Half (onleesbaar) gereform. Hadde hier een seer goede waerdinne is hier goedkoop leven verteerden niet meer dan 16 stuyvers daags en waren wel getraceert. Den 9 daer van daen te voet een guide die myn rock en packie droeg gehuert hebbende, logeerden te Barrois frontier van Dauphine daer een seer sterck fort is op een berg gelegen.

fol. 31^r

Den 10 dieneerden te Chamberix hoofstat van Savoyen doch is evenwel niet veel te beduiden, sliepen te Aix, hier syn baden. Den 11 a la Combex, den 12 te Lusse, Den 13 te Geneve, stil vet seq. Den 17 accordeerde met Mr. Jan de la Chana dat voor tafel, kamer, wassen, licht etc. dertich guldens des maents soude betalen. Den 27 begost Mr. G.B. Coico my te onderwysen wilde geen prys maken. Betaelt aan M. De la Fosse myn medicyn tien gulden, hadde my wel gecureert eerst gepurgeert, daer naer aposemata, en dagelicks wat opiata refrigerans et roborans, voort less noch een purgatie, als het acces op den middach tegen 10 quam soo nam myn middachmael ten 6 ueren nochtens en avontmael ten 6 ueren savonts. Den 10/12 etc. verscheide mael in de vindemie. Den 20 wederom M. La Fosse om de crawaye aengesprooken, oordeelde geen beter remedie te zijn dan te baden, om datter niet aen wilde, een purgatie, daer naer besmeerstsel, en corcenten met andere purgerende ingred. twee leepels een uer voor het mael, dit duerende tot den 11 november toe.

fol. 31^v

Den 6 November des sondags naer de predicatie vergaderen al de burgers in de kerck om officiers te kiezen die syn secretaris (daer waren er 3) in het oor luysteren op dat hy de selve een schreef geven, dat gedaen synde passeren daer naer worden de schreven van de 4 Sindicis geconfereert en die de meeste heeft wort voor officier verclaert. Eer men kiest wort een ooratie van een predicant gedaen, van het gene vereischt wert tot een wettelick verkiesen, daer naer wordt den eet voorgelesen en gesworen van te kiezen sonder affect, en niet door giften, de dindic de lieutenant, de auditeurs. Den 26 quam Mr. Tridon¹⁸⁴ my de eerste mael onderwysen in het francois. Den 30 duae reae confessio primum deinde and then the coadammation, the string broken, but first of all asking pardon. Den 14 December received from Mr. de la Chana et Mt. Revillot three hundred and vyfthy livers of wich ei gave hem two certofocates of the seame conteneue. Payed to master rubatti for his phisick 8.85 The 1 of ianuwari, a cutpors beaten with rads upon the marquet she running very fast, The 27 Januwari a aich was prisoned and tortured but did confesse nothing at genef. The 8 Febr seene a bird taken in the lac of Iverdun hath a long snob and a sack onder the same waer found about three pount fishes.

fol. 32^r

13 febr. Gravedo hebdomadam duravit 27 feb: een alarm sonder oorsake. De paschatis preperatione omnes convocantur in aedes precipuas uniuscuiusque vicinia verum (echter) precipuae/uis, pueri et ancillae ubi a ministro ecclesiae de precipuis fidei capitibus examinantur. Den 25 mart verscheiden donderslagen. (jongens en meisjes worden

---

¹⁸⁴ Tridon was de leraar Frans van Pieter in Genève vanaf november 1642.

samengeroepen in de hoofdkerk van Ieder waar ze dan door de predicant van de kerk over de voornaamste artikelen van het geloof worden ondervraagd). Den 27 (waren opnieuw enorme donderslagen en bliksems. twee verdiepen zijn door het geweld daarvan verwoest, twee zilver(legering van zilver en lood) loden kandelaars zijn gesmolten hierdoor hoewel er echter toch geen sporen zichtbaar zijn van de inslag van die bliksem in het huis/gebouw. *ingentia denuo tonitrua ut, et fulmina. Duo tabulata vi eius perempta in ponte et candelabra stanea duo liquefacta, cum tamen vestigia nulla apparerent introitus sui in domum.* Den 2 April, *craditiem duorum Joachimicorum gelavit.* Den 4 ita calebat circa meridiem ut ambulare quis sine sudore non posset. Den 5 betaelt aen monsieur Croppet 116 florijns de Geneve voor de stoffen van myn somerkleet, cost in alles 42 fr. Den 20 *lupus in lacu genev captus librarum geneven 35 continetque libra unica uncias 18 in lancibus vidi.* Den 21 een obligatie gemaect noch van 200 franken May den 14 [...] *magis accutans, mortem exoptabat paupertate et exilio pressa, doloribus obruta in carcere obiit nec comedens nec bibens, creduli diabolicum quid de eo suspicabantur, alij qui etiam sagas existere credebant, de criminibus eius iudicare noluerunt ubi audiverant. sub idem tempus lupi pecore relicto puerulos aliquot devorabant non ita longe ab urbe tempestas extraordinaria, frigidior et humidior solito.* Den 7 juni van Geneven gescheiden 3 ½ pistoolen voer den postillon, passeerden door Versoy in het bailleage de sei en door Coppet tot Rolle geslaperen. Den 8 Morges tot Lausanne gedineert. Hier syn 6 Professoren 20 a 25 studenten maer wel 1000 schoolkinderen, is 12 mylen van Geneven. De stat is niet dan berg en dal, van daer door het gebergte een passage en een vierwacht op een hogen berg siende op het lack, lancks het welke tot noch toe gereden hadden. Veel bosschage van pynboomen, te Moudon geslaperen.

fol. 32^v

Den 9 tot hiertoe van Coppet al Bern, maer daer een myl of twee Fryburgerlant en dan weer Barn, goet lant weinich bergen, koren en graslant, door Barné een klein stedeke water spuiten om het vier wt te blusschen een vos in het wilden die wonderlicke sprongen deede, een wolf die gevangen was en door, een van onse paerden verhit synde door het ryden, openden sich een ader met syn tanden. Door Aventium een slechte stat doch kleinste van Switserland en langs het lack van Murat een kornikel huysken, *cum tali inscriptione: Carolus burgondiorum dux murabunen obsidens illustre hoc tui monumentum reliquit 1476.* Door Murat een klein plaetsken hadden hier regen en donder, onsen postillon een geloofwaardich getuichde my hier gesien te hebben een vergaderinge van oyevaren, en een als mis- dadig in het midden waer op sy ten lesten hebbende lang over en weer gegaen van deen hoop naer dandere alte samen vielen en door pickten. Door het dorp Fol, vraegt hoe het dorp hiet sy antwoorden Passafol, spreken tot hier toe Roinan. Den 10 van (onleesbaar) een slecht dorpkken door Arnburg omringt van de rivier d'Arn tot Bueren gegeten een klein steetien aen d'Arn goet lant en bos. Den 11 van Witlisbach Berna door twee passagie die met sluisen onder water konden geset worden. In Soloturnerlant goet doch weinich wyn. Soloturn is een huijs stedecken den Arn loopter midden door. Den 12 weer door Barnerlant en dan op Baserlant hier een passage geen twee stappen breed.

fol. 33^r

Monsieur Lulier de Chalandor cons[eiller]¹⁸⁵ du Parlement, de Paris a eu en vision deux anges qui luy apportoient un tableau avec cette inscription:

Festinat propero cursu iam temporis ordo
Quo locus et Franci maiestas prisca senatus
Papa, sacerdotes, missae simnlacra, deque
Fictibus atque omnis superis exosa potestas
Iudicio domini iusto collapsa peribunt.

Mons[ieur] de Chal[andor] estant evaillé y a adiousté:

Fallor an ista mihi subiecit versibus iisdem
Angelus, ipse Deum testor geniosque polorum
Vel vidisse aliquem vel me vidisse putare
Ista ostentantem tabula depicta fideli
Cum matutino premeret me tempore somnus.

NB. Ce conseiller a quitté incontinent aprez l'Eglise Romaine.

In poematibus Petri Lotichii¹⁸⁶ secundi Solitariensis editis Lipsiae anno 1580.

Cum prefatione Joachimi Camerarii ad Chistianum Lotichium facta anno 1563.

Elegiarum libro secundo, elegia tertia, haec extant.

Ad Joachimum Camerarium Papenburgensem de obsidione urbis Magdenburgensis.

fol. 33^v

Si vacat arcanis aures prebere querelis,
Nec data perlevas omina sperms aves:
Aecipe qua primmis joachime cadentibus astris
Accipe que vidi cum foret orta dies
Nox erat et placidos spargebant sidera somnos
Quos levis aeria devehit aura via
Plaustraq; manaliae dumcustos flecteret ursae
Somnia sunt curas hau innitata mees
Flumen erat dulbito fuerit num Rhemus an ister,
Spumiter aut albis, sed reor albis erat.
Stabat arenoso vetus urbs in margine ripa,
Omne cruentato milite cincta latus.
Castrag; spectabat virgo de mamibus altis,
Faltor an in lava sarta fuere manu
Flebat, et invitis miscebat fletibus iram
Turrugero longas vertice scissa camas
Ergo fremens, quis me manet exitus inquit an altra
Sors mea quo' tandem progrediatur habet
En ego, quam fovi tot secula fortiter arbem,

¹⁸⁵ Monsieur Lulier de Chalandor raadsheer in het Parijse gerechtshof (Frijhoff, 'De reisnotities', voetnoot 8).

¹⁸⁶ Petrus Lotchius secundus (1528-1560) was een beroemd neo-Latijns dichter, hoogleraar in de geneeskunde in Heidelberg. Hij en zijn broer Christianus, diaken, waren de neven van Petrus Lotichius de oude (1502-1567), hervormingsgezind abt van Schlüchteren. (Frijhoff, 'De reisnotities', voetnoot 9).

Nobile cui de me nomen habere dedi.
 Efferus ex imis evertere sedibas hostis
 Nititur et ernia ius inperesse negat.
 Hic pietatis honos ea libertatis amatae
 Gratia quid fieret si scelus ansa forem
 Proset at excuset quod sum misu conscia recti
 Et caput in pabria nulla quod armatuli.
 Sed prodesse parum est: Labe shine prima malorum,
 Hoc miserae (verum si profitetur) obest.
 Ma'mia debueram Natalia prodere, texi:
 Fida nec innocuis civibus esse, fui.
 At decus hinc nostra quondam/quondam meruere/mernere puella,
 Ad quas et populi summa relata sui:
 Gratis vindictus iam nulla rependitur armis,
 Cum tulerint alia premia, plector ego.

fol. 34^r

Quid taciā qua spe mitar quo lunmina tlectam vnde petam fessis perdita rebus opem
 Non meaconnubiis operator in arbe inventus, pace bona castigandē amoris opus
 Squalida vastatis apparent frngibus arva hostis ab Agricola non sinit arma coli.
 Ne lego purpuceos in sertarecentia flores, Non misri flos pratis mallibus ullus hiat
 Funera bis vidi campis indigna meoram, Damna bis adverso tritia marte tali.
 Hei mihi quails erit (quod abominor) exitus artis, Concidet hostile si reserata manu.
 Quis tenerum pavide latus haurietense puella, virginitas cuius praeda latronis erit
 Haer oculi quaemque vident cinis omnia dient, vtraq; dicet flebile ripa solum.
 Irgo dies verniet, qua maemia/maernia nulle tuebor, parva que restabit nominis ombra mei.
 Quaque fuit muerus terram proscindet avater, vrbg; subsuis, sicut collobus alta suit.
 Quid gravius/gravins victore geta miseranda tulistem, casare quam magno bella gerente fero.
 Atw; utinam soi potius mea viscera traces.trackses, persaq; et extremus dilaceraret strabs.
 Hoi tameri infelix casus solarer acerbos: vultera coonata sunt graviota manus.
 Maioirum-tumulos sacrosq(i) tuistonis umbras testoret haectacito sidera fixa polo,
 Me servasse fidem: simentier ultima nunquam, Qua patior tantishora sit ulla malis.
 Et tame nut farus in Surgut atrocibus hostis: si libet cineres savait ille meos.
 Herbisfera valles, gelidiq; in vallibus amnes, Quiquid et in terries lulec relinque vale:

fol. 34^v

Este mei memores ripa, nymphaq; forores, longa mea in vestris regna fuere locis
 Ptura quarebatur, nostro sea protinus ommis. Copore desluxit sommus, et orta dies.
 Martus, et obscura turbatus imagine noctis
 Sub matutini lumina solis cram.
 Montus inaccesti radicibus adiacit inirs
 Lucus ubi varia consoci antur aves.
 Est saces arbustis vastisque recestibus horri per medium ranca volvitur amnis a Hie trepida
 speciem repitens in valle qui ergo quod, aietam, smmoa pondus habe.

Cur nimium meminis versiq; simillima languidus aurora curoriente fuidum qheror et varijs turbabas obambulo.

Mobilis arboreas impulit/imsrulit aura comas, Ecce quatit rapidis Joois armiger aëra penis. Albus et in curvus ungnibus/unguibus haret olor.

Nulla fuga est capto: spectaneq; silent; volueres, apera dum falva praperis arma timent.

At vigil, autotam qui cantibus evorat, ales audit ab aërijs obvius ire imgos.

Tum volucer savas exercitus uniqspugnans suscitatur, alatum plausibus anta fremunt.

Anterea removent subeuntia mublia solem, presagiq; micat ful mini signe polus: terrore et vanos reor hac quaque fingere somnes sed patula vigilans ilice mixus cram.

Moc pauea redeumt, et ovantes sole reductor, paulatim molli pace fruuntur aves.

Est nive candidio, veluti iam fata vocarent, Fundit olor dulces ad vada nota lonos.

fol. 35^r

Protinus exdamo, superi mea visa seandent: Inq; Notos, quidquid triste minantur, eat.

Nec minus indige nis voveo sua munera nymptus.

Et palmis haustas libo daatus aquas.

Hac tibi, cui fas est casus aperire futuros,

Carmimibus volui non retieere meis.

Plura quidem vidised qua calanda putavi,

Valle sub arcana caetera quercus habet.

fol. 35^v is leeg.

fol. 36^r

Gegeten in (lege plek) een kein stedecken sagen hier een bruit in haer pompe men brengt den bruidegom een kop wyns en drinckt aen de bruit met een broot. s' avonts te Basel in den wilden man voor twe dagen 6 Hollansche guldens. De boeren dragen noch doorgaens haer padse de vrouwen laeten haer vlechten hair hangen, bedecken haer mont en ogen en lange slepen op den ruggen en op de buick enne tusse de armen. Den 14 bij Mr. Toussain. De 7 Jullet passionis colicae initia quadem. Den 18 reliquiae passionis colicae. Toto hoc mense pluit plus satis nec calcuit valde imo minus quam in Hollandia nihilominus multa promittunt missisque uberrima fuit. Den 11 ontfangen van Matthys Schryvers tien pistolen¹⁸⁷. Den 16 Dm Buxtortius bibliothecam mihi ostendit multi sunt manuscripti patres et scholasti pauci recentiores et admodum pauci imo nulli historici. Den 17 paspoort van de accademie voor 30 stuivers. Den 19 ten 10 ueren van Basel een myl bebout lant dan bos tot Otmarsen gegeten voor 13 batsen van daer tot Brisak voor de eerste brugge een halve schants voor de tweede een redout met een graff de stat leggende op een heuvel commandeerd het land aen de lantseyde wel gefortificeerd voor avontmaal en ontbyt 25 batsen voor een paspoort 6 batsen. Van daer door Mont Benfeld een welgefortificeerd stedeken voor een middagmaal 13 batsen s' avont te Straasborg in de rore 21 ryksdalers voor het paart van Basel af al vlak lant rondom bergen

---

¹⁸⁷ De Pistole was een goudstuk en een rekenmunt. Waarde: 10 *livres tournois* (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 24).

fol. 36^v

al verwoest onbebout land. De dorpen die veel geweest zyn al verbrant tot Benfeld toe, daar bebout land en geen rivieren over te ryden. Den 21 gesien dorf Lukky antiquiteits kamer bestaande in veel oude medaliën. Cleopatra [...] Anthon.. prdendum muliebra a dania regina Excus. Lutherani inter precantem orientem versus respiciunt caput nom aperiunt inter canendum. 23 was ick op t Munsters tooren synde heel hoog dog naar d'oude slag. 25 vertrocken met veel regens 4 mylen te lant gegaan om de schiltwagt t'axt te myden verby Aue Germersheim klein stedeken weinig gefortificeerd als oock het kasteel, reegen en wint waarom niet verder gevaren. 27 tot Phillipsburg 2 uren gewagt om t' paspoort te laten sien verby Spier al waar de schipbrugge en te R. Kents de lotteringse brandende de huizen in ons aansien dog raakte vermits de duisterheid wel door

fol. 37^r

en de nagt over in de open schuit voor Manheim. 28 te Worms groot lelik en vuil hier te paaer vermits de lotteringse vindende onse schuit te Gerlitz in Hessen met een groot perykel te schuit tot Oppenheim ten 11 uren savonds. 29 tot Ments tot hier toe veel regens en moeylikke muggen. 15 te Hannow welgefortificeert in twee steden verdeelt de niwe legt tegen de oude stat open de vaders des huisgesins kiezen wt dubbel getal haar voorgestelt van de consistory de diaconen en ouderlingen het volk stelt den raad vier persoonen voor die er twee wtkiest ende den graaf voorsteld ende die kiester een in de plaats van een afgestorven bogermeesterd. 17 van Hanow met het maktschip. 18 van Francfort van F. De Neuvre terre 45 ryksd. ontfangen hebbende en Pieter Thiriet voor 17 dagen 13 ryksdalers getelt met Jonas Martin geslapen tot Walt twee myl beneden Ments en 12 myl Bingen ten wedersyde Ryns schone steene heuvelen met wyngaart beplant hier is den muisen toorn

fol. 37^v

als oock t' casteeltien Palts int midden van den Ryn waer op Catznellebogen alwaer een quaden draay soo dat ses ia agt roeiers heel qualik onse schuit voor stroom kosten doen gaan dan Siegensweert alwaer de ceremonie is van verhensen en aan een halsbant geset werd en gedoopt ten sy men het met gelt afkoopt. Ik deed met een ryksdaler andere gaven meer te weeten een ducaat. Verby Wilnig Barbaert Longenstein en Hermerstein leggende op een heuvel hard aan den Ryn een platte form schietende op Coblantz Roedersy en dan verby Andernach Laters Hamerstein oock inaccessibel aan den ryn op een heuvel van steen Seersieg Brisig Lintsch en Bergerpen Koningsw(?) Duitsdorf Bon in all dese stedekens geweest hier houden de steene heuvelen op verby Papenmuts synde de eerste weert die men tegenkomt. Op 200 schreden van ons sagen wy een man plonderen synde een ¼ myl van Collen

fol. 38^r

Den 4 October n. St. ontfangen van Michael Gatzwyler 14 ryksdalers gesien hebbende het wapenhuis, pylen, bogen muurbrekers, ende de kerke van de Jesuiten waar in te aanmerken de schone marmere beelden van de Apostels de schildeyen. In den dom de drie koningen sint Ursule de kruick en 7000 maagden in de bieghthuisies syn gemeenlick schilderytiens drie

mylen daar van daan gerust maar aan een tafel sonder te konnen leggen. Den 5 verby Erkelens tot 12 mylen van Collen verwoest lant en slegt getracteert. Den 6 schoon lant wel bebout een party hessen hielt ons wat op van Wassenberg door Roormonde daar den Gouverneur myn paspoort questioneerde maar de Heer de rooy raat van staten de Brussel hielp my door t' voor spreken van le Conte de Hennin goeverneur van Gelderlant die my ontsloeg over de Maas al hey tot Leent. Den 8 daar van daan door Weert ende andere slegte dorpen tot Turnhout 9 myle al hey om de dorpen weinig bebout.

fol. 38^v

Den 9 door Westmaal ende andere dorpen deden ons middagmaal om ses stuivers al slegt lant tot een myl van Antwerpen myn paspoort gegeven en 4 guldens aan den Corporaal. Den 10 besien de schone wallen, de werf ende het bierhoofd, de L. Vrouwe kerk, de Jesuiter en Carmeliter kerk, alle seer schoon maar boven al de Jesuiter vermits haar italiaanse vloer marmer pylaren en een galery kostlike schildery het verwulf vergult schone cappel ende antaar ook gesien de heerlike boekdrukkery van Moretus en het kasteel van buiten. De stat is vol deftige huizen het volk niet seer bigot maar pragtig, de ioden portugeysen heimelick ioden. Het oosterhuis wert heel verdorven een hont trekt hier wel 400 pont voort, treffelike huizen in meenigte, en regte straten. Den 12 van Francois Macquereel 15 franse kroonen t'Antwerpen is aansiens waardig het stathuis een vleeshal een schoone Capel by de Carmeliten armen en beenen van silver de altaren de schoone wallen

fol. 39^r

op een oort 7 reeken boomen. Den 13 van Antwerpen ten 12 uren, ten 3 uren kleine redonten langs den Scheld, Ruppelmonde, Willebroek, langs het water is veel weylant tot Mechelen. s'avonts wiert de poort geopent, heeft veel schoone straten niet veel schoone gebouwen en seer doots maar veel kerken, kruissen en plaatsen en niet sterk. Den 14 in den helm betaalt 7 gulden voor 4 maaltyden vertrokken naar Brussel dat niet sterk is. Synde gecommandeerd van naarbij gelegene heuvels, hier is een schone warande de grotte, vyvers, en fonteinen en het voorhof, de kerken niet te vergelyken by die van Antwerpen, de straten slikkerig, het volk spreekt veel wals. Gelogeert in de keter by goet volk den 15 van Brussel tot Aalst al klimmen en daalen door seer goet land van daar tot Gent vlak land. Den 16 aldaar besien het casteel ende een vrouwenklooster dat getimmerd wierd wel geaccomodeerd en twee beguinhofiens in het kleinste wel 300 beguinen ook gesien de groote abdie voor 15 fraters.

fol. 39^v

Den 17 van Gent door schoon sayland en Aalst een fraay stedeken niet sterk, te Cortryke reguliere bolwerken, schone markt waar den priester met syn God ons deede lopen. 18 van Cortryke door Meenen kleine stat dan verby Lincelle en Bondue door een seer schone straat tot Ryssel welk niet soo groot is als Leiden noge soo wel bebout of bewoont, vuil van straten, de stat wel versien van bolwerken ende mueren, spaniaart overal seer gehaat. Den 19 de stat nog al bewandeld. Den 20 door schone en wel beplante wegen en saayland door Warneton een vlek hier siet men den kemelen berg mont Taca en mont Cassel tot Iperen. Den 21 de stat doorwandeld is niet groot werd wtgeleid. 22 op de niwe vaart door het Sas schoone weylanden als in Holland, tot Knocke hier gearresteerd tot Veurne. 23 langs het Canal tot

Duinkerken een klein vuil nest, dog wel bewoont en werd vergroot, de haven geen steenworp breed heeft een horen werk tegen

fol. 40^r

het strant aan werd gecommandeerd van de duinen, Mardyk een myl van de stat, de niwe huizen werden sierlik gebout daar waeren veel niwe genomen prysen in de haven. Van daar te Winoxbergen een klein schoon stedeken wel bebout niet sterk. Den 24 weder te Duinkerken het gevangenhuis besien. Den 25 het strant langs de duinen niet hoog tot Nieupoort oude mueren en fortificatie maar bolwerken er buiten aangemaakt. De stat int ront ende de haven niet breed drie redouten op de duinen langst het strant by Oostende lage ende smaalle duinen. 26 Oostende besien de straten op een lyn gehaalt slegte kleine huizen dog wel gefortificeert en seer wel onderhouden. Drie bolwerken werden met hoog water van de see bespoelt de niwe haven is goet werd verbeterd met een hoofd en loopt langs en agter de stat de oude haven is onbruikbaar door het sant.

fol. 40^v

Den 27 door Plassendale het canaal op dat verdiept wierd tot Brugge, een groot ronde stat niet seer bewoont, groote huisinge verscheide graften door de stat met bolwerken versterckt. Den 28 ons paspoort onderteekend door Carloo Guasco 13 stuivers aan de knegt gegeven alsoo vertrokken. Verby Male een party soldaten, meest saayland tot Middelburg heel verdestruerd. Den 29 in een schuitien door het Capschuerse gat verby de crabbeschans en sint Donaas al verdronken land tot Sluis daar ons pacedeltien getoogt en twee ducaten wereerd. Den 30 door de marollepot door Vlissingen tot Middelburg daar in een schip op Rotterdam des nagts vlogen veel vierige vonken nevens het schip wt baren.

fol. 41^r tot en met 42^v zijn leeg.

fol. 43^r

Haec observet is qui amabilem se reddere vult.

1. Plotselik in iemants geselschap te komen, of weg te gaan, al is het maar van sijns gelijke sonder een complementie te gebruiken is enkel boertheit.
2. Men moet sorge dragen van met goude maniere begaaft te sijn.
3. Moet men niemant aanspreken sonder sijn toenaam te noemen, en niet alleen mijn heer of mijn ioffrou.
4. Als iemant greeet staat om eenige verhalinge te doen, schoon sy u bekend sijn, wil het dadleik niet laten blijken, maar ontveins het een ogenblik.
5. Men moet sich selven nooit regtdraats tegen imant kanten.
6. Tis aangenaam waneer men de verdading dergener die sich niet wel konnen reddan aantreckt en verantwoord, te meer indien men daarnaer vergifnis bid dat men sijn vrient een deel van de glori die hij ingeleit soude hebben int verdedinge ontrooft heeft met het verantwoorden.
7. Moet int geselschap van vrouspersoone sich van vuile woorden en ongeschickte gesten wachten.

fol. 43^v-47^r zijn leeg.

47^v-49^v kopieën van brieven van Pieter de la Court aan Adriaan Hereboort, vooral over het contact dat Pieter had met Comenius in Londen. Deze brieven zijn getranscribeerd door Willem Frijhoff in zijn artikel 'Pieter de la Court en Comenius' third visis to Holland'.

fol. 50^r

Annotanda

Gall [ici] gebrueicken unica veste op heilige dagen ende profestis.

Op het middachmael eet men altyts vooreerst soppen¹⁸⁸ met groene koolbladeren ofte suiringen en latouw, daernaer schapen, ossen, vercken, hoender vleis in eenen pot gesoden, en het sop over de soppen gegoten. Daer naer callebote¹⁸⁹, room als een vis tusschen biessen gemaect en andere room, des avonts salaet, soppen en gebraden vlees, ders vrijdags en saterdags stock vis of struif¹⁹⁰ in gratiam pontifici[s].

Een glas ofte roomer boven op de hant met een vinger int ronde gedraeit doet het water daer in niet alleen oock omdraeien maer oock daer wtspringen.

Hospes¹⁹¹ vidit sal. Een man kost wt sijn mont brandewijn, aqua vitae, rosewater &c. wtspougen maer iste aen te mercken dat geen water wtgenomen aqua vitae de smaeck en hadde maer alleen de verwe als oock dat men hem wel aqua vitae hadde sien drinkcen een weinich te vooren eer hij het wtspooch

In het midden van mej vroom het drie nachten naer een soo dat de ionggeplante wijngaerden verdorven wierden.

Dat op koren velden de wingaerden op hoge klimmen en wel dragen.

De kluchtige manier om mollen te vangen.

Dat de angieren¹⁹² gelijk als muerblommen tusschen de spleten van de mueren oock seer weelderich groeien

Frutillarien, accoleien, klavers met een tonneken groeien met grote menichte in de velden oock sijn de kooren velden met bloemen van veelderhande kolueren soo doorsaeit dat men op een tapijt schijnt te sien, twelck seer vermaeckelick is.

fol. 50^v

Den 2 jul met Mr. Lod. Cappel¹⁹³ wandelende verstant ick van hem dat Villapandas een jesuit te Roomen omtrent 40 iaren geleden de beschijvinge van Salomons tempel en de afbeeltselen heeft laten wtgaen als oock het kort begriip en annotatien die Mr. Cappel daer op gemaect heeft, als oock dat seder 60 iaren gedueriglick in de Biblioteke Vaticana te Romen eenige

---

¹⁸⁸ Soppen is een gerecht dat bestaat uit een jus achtige vloeistof op basis van vlees waarin brood werd gedoopt (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 11).

¹⁸⁹ Caillebotte is gestremde melk (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 12).

¹⁹⁰ Vergelijkbaar met een omelet (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 13).

¹⁹¹ Pieter de la Court woonde in Saumur in bij Apotheker Haupilet vanaf 19 april, folio 15^v (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 14).

¹⁹² Oude vorm van anjers (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 15).

¹⁹³ Zie voetnoot 39.

Jesuiten besich zijn om de oude boecken op parkement naer te schrijven en naer haer manier te fatsoeneeren om die hiernaer voor oude monumenten wt te geven.

Noch meer dat Fr. Junius autheur was van de Francfoortse editie Lxx interpretum

De cantharides¹⁹⁴ sitten met groote menichte op esschen boomen en geven grooten stanck van haer.

De sondags staen alle de backerswinckels, vleeshallen, en herbergen open, des avonts danst men.

De doctoren hebben voor elcke visitatie gemenelix een halve pistool¹⁹⁵ ofte een quart naer dat de patient rijck is.

Bij Blois wort in een berch groote menichte van terra lenmia seu sigillata¹⁹⁶ gevonden. Een besartseen¹⁹⁷ soo groet en ront als een deuts knicker wiert van onsen hospes op 300 gulden geacht.

Oock seide Ludv. Cappel dat de Chaldeen diepe putten plechten te hebben daer sij des avonts haer slaven in deden dalen op dat sij niet en souden ontlopen ofte oproerich zijn en des nochtens wiert haer een leer gebrocht waermede sij weder naerbooven klauteren.

Locus Zachar.¹⁹⁸ Puteus in quo non est aqua kan heer mede verlicht werden.¹⁹⁹

fol. 51^r

Observa moream scind[...] pau[...] korte preces, item dat de Franschen gemeelick maer een kleet hebben dat sij soo wel des sondachs als des weekendags dragen.

Linthea lanant. Het linden wort in groote wijn pijpen gedaen daer door een kleen gaetken het water wtspertelt en in een cetel die op het vier staet valt in welke ketel gemene haert assche is; hier wort het water dan weer wt geput en op een nieu door een seeve op dat de assche in de seve blijven soude gegoten. Dit geschiet soo een gantsschen dag en dan worden de kledenen naer de reviere gebrocht en daer wel terdegen gebrueckt (hiervan komt het dat sij oock nieuwe hemden in korte tijt aen stucken schueren en verderven) gespoelt en in de sonne gedroocht.

De Fransoisen sijn seer tot kaertspelen, tictacken en andere oneerlicke speelen genegen.

Te Dantzick soo als van Bronchoven²⁰⁰ verstanden worden de proponenten aengenomen eer dat den decessor doot is en hebben sedert dien tijt 1200 gulden des iaers en haer wort binnen dien tijt toegelaten het lant te besien. De predicanten hebben 2000 gulden des iaers en noch wort haer inkomen vergroot, door het trouwen, doopen, voor litmaat

---

¹⁹⁴ Spaanse vlieg. (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 23).

¹⁹⁵ Zie voetnoot 60.

¹⁹⁶ Witte of bruin/rode aarde dat als medicijn kon dienen bij brandwonden, de pest, etcetera (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 25).

¹⁹⁷ Bezoarsteen: steenachtig middel uit het spijsverteringskanaal van hetkauwers, werd beschouwd als geneesmiddel en werd veel gezocht. (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 26).

¹⁹⁸ Zacharia 9,11: 'Wat u betreft, om het bloed van uw verbond laat ik uw gevangenen vrij uit de put zonder water'.

¹⁹⁹ 'Puteus in quo non est aqua'; goed zonder water.

²⁰⁰ Wellicht is dit de ook uit Leiden afkomstige Jacob van Brouhoven (1577-1642) die burgemeester van Leiden was. Brouhoven was contra-remonstrant en een van de rechters van Oldebarnevelt (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 29).

aengenomen te worden, comunieren, ia selfs als voor imant gebeden wort soo steeckt gemeenelick een ricksdaelder in het briefken, wel meer doch nooit minder.

fol. 51^v

Verstont van mr Amiraut²⁰¹ dat hij van opinie was dat precatio dominica alleenlijck tot het gebrueck sijner discipulen was ingestelt. Is aen te mercken als men in de Roomsche kercken wel op vijf offe 6 plaetsen de mis daer hier al singende daer al mompelende en dat den eenen soo haest niet gedaen heeft ofte mee komt daer komt een ander in sijn plaets, maer dit is alleenelick te verstaen op feestdagen.

Ten 12 ueren middags en ten 7 ueren savonts geeft de klock een slach en dan spreken de rooms gesinde oock op het midden van de straet gelijk als ick gesien hebbe een kort gebet en pardoen van haer sonden te vercr[ijgen].

De Loire wort altemets van den slachregen seer troubel en rootachtich ut vidim[us] 11 Jun, twelck sich 3 ad vier ueren te vooren niet en laet sien. En blijff aen de andere sijde klaer ut vidi.²⁰²

Omtrent mej solet admodum intumescere Ligeris²⁰³ quidam ut nautae abietibus desudantibus alij vero nivium rebolutioni adscribunt.

Te Saumur en worden geen heilige dagen geobserveert selfs oock niet kersmis, pincksteren nochte en kiezen geen text naer de dag. Van die van de religie²⁰⁴

Instrumenta per penem in vesicam immitti posse ad calculos attrahendos, relat. Joh. Maij.

Sanguis e naribus fluens kan gestelpt werden met een strooijken achter het oor te leggen ut saepius probatum dicunt.

Jos. La Place²⁰⁵ en Mons. Amirault negant peccatum Adami nobis imputari ut et justitiam Christ[i] passivam. idem quoque Cappel.²⁰⁶

Caro vervicina 4 stuivers het pont

fol. 52^r

Door de groote imports²⁰⁷ die den koninck op het sout heeft geset soo sijn der veel die in het heimelick sout verkopen, ick hebbe vrouwen gesien die der een goede partije in lange sackiens onder haer rocken gebonden hadden en dragen het op deese wijze aen de borgers van hare kennisse te kopen en geven bij naest soo veel voor eenen stuiver als des konicks officiren voor vier.²⁰⁸

---

²⁰¹ Moysse Amyraut (1596-1664), zie voetnoot 52.

²⁰² 'en blijff... ut vidi' toegevoegd aan de zijkant van de pagina.

²⁰³ De Loire (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 31).

²⁰⁴ 'van...religie' in een andere kleur inkt toegevoegd.

²⁰⁵ Josué de la Place (1596-1655/1656) was predikant in Nantes en werd in 1633 hoogleraar theologie aan de academie van Saumur. Met betrekking tot de erfzonde stelde hij dat deze mensen verderft, maar niet direct door de zonde van Adam (deze stelling werd in 1644 veroordeeld door de Synode van Charenton). De opvatting van Pieter de la Court hier is dus iets absolueter gesteld volgens Frijhoff (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 32).

²⁰⁶ 'Idem...Cappel' in een andere kleur inkt geschreven.

²⁰⁷ Gabelle, de belasting op zout.

²⁰⁸ Het gaat hier om de winstgevendende activiteiten van de *Faux-saumiers*, de zoutsmokkelaars (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 33).

Sij hebben hier bij naest het heele iaer door een soeste van latuwe die roomsche latuwe geheten wert, deselve gebonden sijnde wort wit gelyck als de endivie en is bovenmaten smakelick

Artiesocken die boven stomp sijn

Nota filiabus in convivijs non dispertiuntur iuvenes vixque earum rationem habent, acetaria quisque e patina cibi imponit. Stenckence anoulier.

Iurisconsulti parum recte ut plurimum lat. loq.

Als het dondert ofte enich groot onweeder is soo doen de priesters de klokken luiden om het selven te verdrijven, gelijk als ick den 18 iunij²⁰⁹ gehoort hebbe

Imant sijnde die sijn schulden niet en kan betalen soo wort hem boven andere straffen oock opegeleit sijn leefdagen met een groene mutse te gaen.

Hebbe geobserveert dat alle de papiste heilich dagen oprechte koop dagen sijn en datter wel driemael meer op sulck een dag verkocht wert als anders, door dien de steeden dan altijt vol boeren sijn. want het schijnt alleen verboden te sijn het werck te doen niet te verkoopen.²¹⁰

Met de roock van een waskaars swart men de schoe[nen].

Morbi uterini in Gallia admodum frequentes.

Clisteres immitti solent frequentissime.

fol. 52^v

L'abbaije de Sint Florent²¹¹ een half mijle buiten Saumur heeft een kerck waer in wel 25 altaers sijn soo als ick selver gesien hebbe.

De monnicken gaen gemeenelick op den middag bedelen. Hebben groote leere flessen met een trechter in haer sack. te Angiers sag ick er een int swart gekleet bedelen die een doos met een spleet hadde waer in gelt gesteeken wiert. Item een man aen wiens nueseinde een ander ront gewas was welck beweechde als den persoon sich verroerde en te Saumur een die 4 nuesgaten hadde twee in den tip van de nues.

De soppen²¹² en boulin dueren noch maer voor descent.

kersen, framboise, aertbesien.

Angiers.

Monnicken van Trinitie²¹³ meenden dat de assumptio mariae in de actes des apostres beschreven was tot dat haer anders betoonden.

Hebbe aen gemerckt dat de minime²¹⁴ de vesperen niet in haer kerck maer in haer binnenkamer songen soo dat het geluit effen van het volck in de kerck kost gehoort werden, hiden eerst de kaers onsteeken.

---

²⁰⁹ 18 juni 1642 was Pieter in Saumur.

²¹⁰ Arbeid en handelsactiviteiten werden in Noord-Nederland, voor de Reformatie, op zondagen en feestdagen verboden (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 38).

²¹¹ *Saint-Florent*, een abdij van de orde van Sint-Benedictus in Saint-Hilaire-Saint-Florent (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 39).

²¹² Zie voetnoot 61.

²¹³ La Trinité, abdij in de stad Angers (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 42).

²¹⁴ Miniemen, een kloosterorde die in 1453 door de helige Fransiscus van Paula is gesticht (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 44).

De steen mijnen bij Angiers is aen te mercken dat veel water van onder door het terra op komt quere hoe. worden met beijtels heele sarcken wt de beogen gehouwen, die worden wtgespleeten en kleender gemaect soo dat men se op den ruggen naer om hoogen dragen kan daer sij dan tot de dunste en kleenste van leijen gespeleeten werden.
De meeste gevangenen doorgans Vranckrijck is van weegen den tol, want een dorp niet willig sijnde soo wort een boer ofte twee met sijn gans huisgesin gevangen

fol. 52A^r

genoomen voor het gantsche dorp gelijk ick selve wt een gevangen boer te Saumur verstaen hebbe.

De gemeente te Angiers is niet booven 400 litmaten sterck, ouderlingen en diaconen is een. Pudendum equa past. ferreis circulis obseratum.

De winckels zijn heel open gaen sonder veinsters.

Mueren die nogtans seer vast staen van op gehoopte blawe steenen sonder aerde of kalck.

Gesmolten gout en maect geen blaren, quere.

Butirum liquescens stridet, liquatum aliquantum non. Quere cur.

Flexionem baculi et ad rectitudinem cur redeat quere.

Mieren driemael grooter aks de onse bijten niet in de palm maer wel op de ruggen van de hant.

Den 6 jul. Een reegen booch ten 6 ueren s'avonts die men alsoo helder beneden de bergen sag soo dat of subiectum nubes en was ofte het geschieden reflexionem want sagen een weinich daer naer dat een der gedeelte van den reegen booch van een wolck bedeckt wiert.

Papisten snorcken²¹⁵ altyts van haer miraculen. Sijn meest tot de Spaensichen genegen en verblijden sich over de nederlage van haeren koninck.²¹⁶

Priesters des 30 jun deede sijn service in de schuit op sijn phariseeus.

De dochters te Tours hebben meest alle de tanden verdorven, men segt door haer fontein water dat te kout is

De devoote luiden en ontbijten niet voor dat sij een misse gehoord hebben.

De dochters van sententie over een gevluchte misdadiger kan seer lichtelick verkregen werden als hij doot is

---

²¹⁵ Snorcken: opscheppen, zwetsen (<http://www.encyclo.nl/begrip/snorcken>).

²¹⁶ Verwijzing naar de oorlog tussen Spanje (Olivares) en Frankrijk (Richelieu), dat de opstand van de Portugezen en Catalanen steunde. (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 45).

L'abbaye de saint flourens de la valt n'este baptesme l'an
 mille sept cent dix sept en l'annee 75 glesse, l'ep
 soo als ick selve gheschiede.

De monniken gaen ghemindelick op den wint
 bedes, sijn groote ledend selde met d'ont
 ter in gaderen. Id angidit sag ick den
 swart ghesel bedes die een was met des
 speldt gade waer in gdet ghesel
 itom des man aduwinde nuid d'and den ang
 der wut gdwab was ider d'and
 des p'doeren l'ij d'and. In de laund
 die 4 m'igatz gade hode in de tij van
 de wut.

De toppe de ballion d'and nuid made
 d'and d'and ad'and.

ancers.
 monniken van trinitit mede dat de assun
 tco maria in de wies les apotres b'and
 was tot dat g'and d'and.

sijn angidit dat de minne de d'and
 nuid in g'and d'and made in g'and
 laund s'and soo dat s'and d'and van s'and
 wut in de d'and l'et g'and d'and g'and
 d'and d'and d'and d'and.

De d'and nuid by angidit is alre d'and
 dat vde w'and van onder door s'and
 g'and g'and god. w'and met d'and s'and
 s'and tot de d'and g'and d'and w'and
 g'and d'and de d'and d'and soo d'and
 de d'and nuid naer om g'and d'and
 kan d'and d'and tot de d'and d'and
 van l'and g'and d'and.

De mede d'and d'and door g'and d'and
 nuid is van w'and d'and tot w'and d'and
 nuid w'and s'and soo w'and d'and
 hode met s'and g'and d'and.

Scan van folio 52v, Reisverslag Pieter de la Court.

fol. 53^v

Ende een andere honorabele inde plaets al is het soo klaar als den dag dat se vals is.
In het beginsel van julij 1641 soo vros het omtrent Lions twelck de wijngaerden seer beschadichen.

Fijgen ongedroogen puer gegeten sijn seer maelsoet en laf van smaeck.

Op den Rhosne varende aenmerckte dat wij snelder voort gingen alseen hart dravent paert alhoewel de wint ons niet en hielp.

De wijngaerden groeien in veel provincien seer wel op de rotsen alhoewel de aerde geen palm hoog de rotsen bedeckt

Vlieden bleeten omtrent Valentien datter het bloet naer voegde, hoctato aqua[ru]m eijciebat[ur].

De Rosne welt op als een siedende ketel.

Veel gedroncken inde groote hitte doch mengden door gaens de helft meer water in den (wijn als de Fransoisen).

Roosen van Jericho²¹⁷ bloeit kersnacht so men seit.

Aten den 8 augusti te valentien rijpe druiven.

Priester in onse herberge seer licht met de dochters, dronken etc.

De roomschgesinde dragen gemeenelick eenige heilicheit op haer bost, als panis consecrtus, t corpus domini, heilich olij &c. soo dat in heet weeder imant het wambuis open doende daeraen kan bekent werden.

De Italiaensche dochters mogen maer in de kerck terwijl den godtsdienst gepleecht wert van vrijers aengesproken werden.

fol. 54^r

Canes. An mas cum mare coeat quere, item quae copulationis causa.

De krielken singen seer luit interstitio corporis moto ut manife[ste] vidimus quo etiam alie atteruntur.

Poma reperimus in aboribus vermibus repletas.

Sagen een koorde danser met emmers met water gevult als oock een iongen op sijn hals hebbende dansen, op een planck

Les venis de bise wajen soo sterck omtrent Orangien dat sijn een mens van den aerden oplichten

Orangien meest van de gereformeerde religien Courteson omtrent half, de papisten hebben een kerck en klooster te Orangien.

De processien der penitenten die met elck linnen kleet haer gants lichaem als oock het aensicht bedecken makende 2 gaten voor de oogen sijn aenmerkenswaardich, hebse gesien int blaw, int wit, int swart. t Avignon schoten de constapels recht naer den hemel als de penitenten weder wt de kerck quamen, in honorem Dei ut conijcio.

Hier geschiet veel afgoderij, self op de straten is veel heilichheit daer de luiden op haer knien leggen, soo dat het als wij der waren ons seer moeijelick viel de stat te besien.

---

²¹⁷ Pieter de la Court verwacht hier wellicht de roos van Jericho, die als toverroos beschouwd werd met de kerstroos die in december-februari bloeit (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 49).

fol. 54^v

De warmte vermindert dadelick in Provençen &c. indien dat van ½ augusti af een reegen valt. Den 27 augusti ten 12 ueren maecte een voet maer een ½ voet schaduwe te Marsilien.

Rijs, roosematijn, stoppelden %c. wert op hoopen verbrant om het lant te mesten ofte vruchtbaer te maken in Provençen.

Kinderen van drie maenden worden te Marsilien gelaten.

Mijne medicus te Marsilien hadde hout van het kruis op sijn borst hangen twelck hem voor verscheiden curen van een covenant geschoncken was, was in het vier geprobiteert soo als 20 monnocken getuigden.

Te Mars[ilien] veel toninen langer als een salm en veel dicker, is vaste en goede vis; oock orsijns sijn van buiten met haer steckels even als een castanie sonder hoofd of mont of staert, veroeren de stekels naer haer wil.

T' en sneeut daer niet bij menschen gedenken.

In Provençen geen melck ofte boter, maken boter van schapen melck is scricklick dick.

Camelijten heel int swart anders als capucijnen.

Savojen is al vol rotsen maer heeft veel vruchtbare valeijen en isser seer dier leven, een pont broot vier stuivers du Roi, een pot wijns 10 en 12 stuivers vanwegen d'imposten.

Olevianus²¹⁸ primus monuit Besam²¹⁹ ut sententiam suam de iustificatione caute deferendat.

Besa non tantum in sententia sua per-

fol. 55^r

mansit verum eam ubicunque potuit proposuit et ita per totam Galliam divulgavit et a plerisque recepta est.

Olevianum secutus est Rollocus,²²⁰ illu[m] Piscator²²¹, cum quo multis in locis, licet etiam in aliquibus contrarium videatur asserere, consensit Calvinus, d[ixit] Cappel.²²²

D.Pschal on. d. heeft een tractate gereet om te drucken tegen Socinum²²³ de unigenito, item expositio cap. 1. Johannis.

Omtrent Geneven sneeut het dickwils op de bergen en in de dalen valt maer regen.

Vele baersen soo lang als een gemeenen schelvis.

---

²¹⁸ Caspar Olevianus (1536-1578) was reformator van de Palts en werkzaam op de redactie van de catechismus in Heidelberg. Vanaf 1585 hoogleraar in de theologie in Herborn. Hij wordt beschouwt als representator van de Verbondstheologie (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 60).

²¹⁹ Théodore de Bèze (Beza) (1519-1605), was hoogleraar Grieks aan de academie in Lausanne. Hij was vanaf 1558 predikant en hoogleraar theologie in Genève. Ook was hij de opvolger van Calvijn als hoofd van de kerk in Genève vanaf 1564 (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 61).

²²⁰ Robert Rollock (1555-1599) was hoogleraar in de wijsbegeerte en theologie aan het King James College in Edinburgh (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 62).

²²¹ Johannes Piscator (1546-1625) was exegeet en gereformeerd theoloog in Straatsburg en vanaf 1548 hoogleraar in Herborn. Hij was van mening dat alleen de passieve gehoorzaamheid aan Christus een rechtvaardige werking had (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 63).

²²² Zie voetnoot 39. Olevianus First warned Besa not only remained true to his opinion, it could be set anywhere, and so spread throughout France and is accepted by most people.

Olevianus followed Rollocus, the fisherman, with whom, in many places, although it may seem to assert that in some countries, to agree with Calvin, he said to Cappel

²²³ Faustus Socinus (Sozzini, 1539-1604), uit Sienna. Was secretaries van groothertog Cosimi I van Florence en bekeerde tot het antitrinitarische geloof. Zijn belangrijkste werk is *De Jesu Christo Servatore* (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 65).

Furtum nocturnum ibi capitale ut et adulterium, leges latae adversus luxum in vestitis, convivij &c.

De vino.²²⁴ plucken, in een back stoten, naer de wagen en in een pijp gieten daerut in een cuip gegoten, vandaer in een ander, naer een weijnich tijt de wijn afgetapt naer de oxhoofden gedragen, de druiven resterende onder de pers gestapelt en geperst en dan den druif wechgeworpen.

Een joden die sich christen veinsde en tot predicat beropen was levendich verbrant te Geneven.

Item een atheïst en bespottter van de schriftuer gecondemneert het hoofd te verliesen
De kinderen werden seer bequamelick gecatechiseert van 12 tot een ueren.

fol. 55^v

Het lack van geneven ebt ende vloeijt also meest voornamelick in regenachtich weder verscheide male in een dach. Item is des winters laegst en des soomers dieps, het water seer klaer waer door men meer dat twee mans lengte in de gront kan sien.

Maken hier torren van rint twelck gebruijct is geweest.

De Turcken sweeren eeden tot bevesting &c. bij haer hoofd, bij haer vrou &c.

Noch 12 kercken der Waldensen in Piemont in de valleie d'Angrone.

Captio iucunda. Calvitis unitis excavatur aleisque repletis capsulaque opertis.

Papisten tot dertich toe tellende seggen *Dieu en soit benit* in memoriam 30 nummorum pretium Christi.

Butijrum confit optimum e lacte mulierum. Salmur[ii] probatum.

Een sijtwijnmolen wiert van een vrouwe al spinnende voort gedout hadde twe recken haspelen onder en boven

In Latio etianinum in multis pagis Latina vernacula est. G.B. Coico.²²⁵

Inquire diligenter an non 1 Cor. 15, v. 45, 46, 46, 48, 49, 50 unius Adami diversi status respectus mentio fiat.²²⁶

fol. 56^r

Genevae et multis in locis apud Gallos filiabus dona donantur filij vero heredes testamento declarare solent.

Captio iucunda. Regis &c. Quadro, trifolio &c. imponatur, aliud et ita exhibeatur postea vertatur quotacto clanculum inter retendum impositum absterge, aliud ultima chartarum videatur, deinde post tegum positus semper duae manu teneantur, altera in mensam reijcienda altera vero cognoscenda clanculum, convexoque manus tegenda alius quo qui lantknecht.

---

²²⁴ De vino is in de zijlijn toegevoegd.

²²⁵ G.B. Coico was Pieter de la Court's leraar in Genève vanaf 27-9-1642 (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 67).

²²⁶ 1 Kor. 15, 45-50: 'In deze zin staat er geschreven: "De mens werd een levend wezen". De laatste Adam werd een levendmakende Geest. Maar het geestelijke komt niet eerst; het natuurlijke gaat vooraf, daarna komt het geestelijke. De eerste mens, uit de aarde genomen, is aards: de tweede is uit de hemel. Zoals die eerste mens van aarde zijn alle aardse mensen, zoals de hemelse mens zullen alle hemelsen zijn. En gelijk wij het beeld van de aardse hebben gedragen, zo zullen wij ook het beeld dragen van de hemelse mens. Ik bedoel dit, broeders: vlees en bloed kunnen niet delen in het koninkrijk van God en het vergankelijke heeft geen aandeel in de onvergankelijkheid'.

ludunt alijs imponunt in ordinem repositis chartis secundum numerum lusorum, misceantur semper repetito ictu.

Galli allusionibus facitis ambiguitatque in loquendo dediti ad anum exhilarandum.

Genevenses clam e medio tollere solent eos qui Genevensibus infesti sunt, in Sabaudia²²⁷, Gallia &c. ut ita bellum evitent nec tamen minus civibus suis consulant.

Caro vitulina valde recens carcinomati applicatur ad incrementum eius evitandum.

In montibus saepe coelum serenum cum apud nos nebulae densissimae.

Trutae libra saepissime 2 aureis divenditur. Pluris adhuc fit umbra albarno nostro persimilis non vero in gustu.

Captio. Quae candela e pomo aut raphano fabricate instituitur.

fol. 56^v

Gen[e]v[ae]. Foeminae quibus foetus vi eximendus, solent sterilitatem sibi inducere ut hoc pacto et dolorem et foetum necandi causas effugiant.

An foetus necandus matrem ut servimus dubitatur, tu inquire.

Quaere an sacramenta duntaxat repress[ent]ant, non vero exhibeant.

Infundibula, camini &c. si dilatando non arctando conficiantur, humores, fumum facile admittere dicuntur. Sed dubito.

Trutae internum non ascendant natando flumen, verum delitescunt.

Qui professoris munus ambiunt, perorando alijsque exercitijs publice probantur.

Prope Genevam *au pais des vaux* ²²⁸multi magi esse dicuntur, multosque cremarunt. Imo ipsos ecclesiae ministros. Horrendum.

Ge[ne]v[enses] aromatis salique admodum dediti, hisque pisces in vino elixo duos admodum reddunt.

Diebus festis religioso lucro suo invigilare solent, hortando tam intrantes quam egredientes ad largam eleemosinam.

In Helvetia multis in locis adulterium exigua admodum mulcta mulctatur.

Inquire an furtum, rapture &c. morte puniri potest. Item an plures ob homicidium, et an is qui iubet occidi, tanquam homicida plecti possit. Item an et quousque apud papistad simulare licet cum templa ingredimur.

fol. 57^r

inquire item an non canticum canticorum prophetia sit ut vult Brigmanus.²²⁹

Cerae non ita foetent ut sebaceae luce[s] quos in usu meo commodum esset.

Quare num lusus aleae permissus sit.

Item quinam heretici dicendi sunt et consequenter quinam sunt articuli fundamentales quos unumquemque credere necessum est si salvari velit.

Item an duration divinae seu aeternitati non conveniat presens, preteritum, futurum.

---

²²⁷ Savoioie; het hertogdom Piemont (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 70).

²²⁸ Heksenjachten in *Pays de Vaud* (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 71).

²²⁹ Thomas Brightman (1562-1607), presbyteriaanse auteur had de hier aangehaalde stelling in *Scholia in Canticum cantocorem* verdedigd. Pieter de la Court kan deze uitgave Bazel 1614 gekend hebben (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 72).

Item cui conveniat electio²³⁰, utrum toti esslesiae, an vero tantum magistratui, an vero ecclesiastico consistorio.

Fenestrae chartaceae hiemi accomodatissimae.

In Italia viri item foeminae gibellinae a guelphis pieleum inclinando aut vitt[is] ornand[o] disting[uuntur].

Aquae ductus, e montibus longinquis per medios fluvios duci possunt, ut Lugundi tentatum est.

Camunus vento vehementer agitates qui flecti possit absque dissolution continui, quere.

Inquirendum item diligentius de pav[ulorum] bap[tismo] et an non tutius sit immergendo quam aspergendo baptisare. Item perscrutandum quantum fieri potest material de potential diabolorum in hominem.

Lo stato della Chiesa, tanquam finis dogmatum pontificiorum in corpus doctrinae per epitomum redigendum.

Italus quidam a Genensibus in novissimo bello quod cum Sabauda gesserunt²³¹ captus, cum se occisum iri crederet, parcite mihi exclamavit, et in diabolum credam ut vos.

fol. 57^v

Alius vasa quaedam arg[enta] ecclesiast[ica] quae furatus erat religionem reform[atam] simulans ostendit, verum imprudentiae suae capite penas luit.

Inquirenda veritas astrologiae divinatricis.

Chamierus²³² in obsidione Monalbanj²³³ globo ictus perijt, fortiter exhortando.

Cur sonus ab aure trahi percussae applicatae longe exauditur quam facillime quere.

An non frigus, et siccitas, privations?

An non anima rationalis a Deo infunditur formato iam foetu et proinde plures in corpore animae sunt siquidem illos spiritus in plantis efficaces animas vocare velimus?

The sone of the first syndic La Rue²³⁴ being sicke of melancholij as after was fond out was estimed to be a prophet speeking much out the apocalips of St. Jhon. in his sicknes.

In the month of may are the citicens meeting to gether in a field for to shiet and who shiet most reight is king of the soliers et because of this is he free of all taxation, the crown is affixed an his hat and walketh soo usually a hol ieer thorrow the cittij.

The frensch man sais that ther many are in ower country infected with lasarij.²³⁵

An eunuch at Genef plays maighthily with the maids and ther taeck much plaesir to play with him as with an other but last not so lang.

The ministers of Genef have a acquaintance with the divines of Venetien as P. Paul Diodati²³⁶ with Is. Fulgentio.²³⁷

---

²³⁰ Bedoeld mogelijk de beroeping van een predikant (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 73).

²³¹ Het katholieke Savoie (Piedmont) was in de eerst ehelft van de 17e eeuw bijna constant in oorlog met de calvinistische Republiek Genève (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 74).

²³² Daniel Chamier (1565-1621), beroemde polemist. Was eerst predikant in Montélimar, daarna hoogleraar aan de academie in Montauban (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 75).

²³³ Montauban (Tar-et-Garonne) was een protestantse vesting die door Koning Lodewijk XIII in 1621 werd ingenomen tijdens zijn strijd tegen autonome tendensen in de protestantse regio's die door het Edict van Nantes beschermd waren. Chamier overleed tijdens deze gebeurtenis (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 76).

²³⁴ In Genève was een uit Vlaanderen afkomstige familie (De La Rue) van zijdelakenkooplieden gevestigd. Mogelijk wordt hier een van de leden van deze familie bedoeld (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 77).

²³⁵ Melaatsheid; ongevoeligheid, vrekkerigheid, gierigheid (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 87).

a Spanish²³⁸ monck or frief not lang a go koming at Genef ded confesse that he hath killed his pater but a citisen told him that hi shold be henged.

fol. 58^r

At Genef they have no holy days except the lordsday and the day of the escalade the shorst day of the jeare.²³⁹ Every church hath his ministers.

Pisorum tijmpano in fercis posito motitatione equites advenientes vel e miliari integro percipiuntur.

Forceps e fune pendens cuius extremitates auritus applicantur impulsus mirum in modum sonat.

An co[n]silij virgula auri²⁴⁰ venae deprehendunt[ur] quere.

The oyle of olyf burnt doet not smel bad in a little chamber.

Itali blasphem[ando] dediti in hec nonnunquam prorumpunt: potta della Madonna, putano di dio; Galli: malgre dieu, teste dieu²⁴¹, mordieu; Ang[li]: pox an iou!

Mr Tridon²⁴² deed tel me that there was an hoost at Parijs who deceiveth meni, speaking hard bij iou conterfaiting the voice of the soule of som buried, and deed the earle of Soysons²⁴³ pray half an ouwr at the tabel in precence of the king²⁴⁴ and deed that a solier paieth his debt.

A blasé with pease bound at the tail of a kat doeth run him soo meightlij that he sterfs.

Qua proprie material est alimenti vegetabilium?

A non brutis, iudicium et tatiocinatio tribuenda cana manifeste docilia sint quamvis in inferiori gradu.

Genev[ae] prope curiam sub porticum, locus in pavimento ceteris depressior etiamsi sepius exaltetur, an non ob materiam feculentam fieri hoc posset?

A shoat of a pistol betwixt the hils coveredth with snow doeth the seame fall down and covered the travellers, and also a great sound.

If the magistrate ded know it, he answered, i will be protestant as they.

Turino venerate, but the syndic doed sent hum away.²⁴⁵

---

²³⁶ Jean Diodatie (1576-1649), was vanaf 1608 predikant in Genève en hoogleraar theologie vanaf 1609. Hij was een van de twee Geneefse afgevaardigden naar de Dordtse Synode (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 79).

²³⁷ Op voorstel van Mornay –zie voetnoot 145- startte Diodati in Venetië relaties met de katholieke ordesgeestelijken fra Paolo Sarpi (1552-1623), serviet en met pater Fulgenzio die een strijd voerde tegen de Jezuïeten en de paus. Mornay en Diodati hoopten op deze manier de reformatie in Venetië en de rest van Italië door te kunnen voeren, maar dit mislukte (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 80).

²³⁸ Spanisch is doorgestreept.

²³⁹ Het feest van Escalade werd ieder jaar gevierd in de nacht van 11 op 12 december. Het was een herdenking aan de mislukte inval van Genève door de hertog van Savoie. Het is dus niet letterlijk de kortste dag van het jaar (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 81).

²⁴⁰ 'auri' is boven de regel toegevoegd.

²⁴¹ 'teste dieu' is boven de regel geschreven.

²⁴² Zie voetnoot 59.

²⁴³ Deze Earl is of Charles de Bourbon, de graaf van Soissons (1566-1612). Hij was de zoon van Condé die zich aansloot bij koning Hendrik IV, maar later Maria de Medicis bestreed. Het kan hier ook om de zoon van Louis de Bourbon gaan. Dit was de graaf van Soissons (1604-1641) en een tegenstander van Richelieu, die omkwam toen hij voor het Spaanse leger diende (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 83).

²⁴⁴ Dit betreft waarschijnlijk koning Hendrik IV (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 84).

²⁴⁵ Een episode in de strijd tussen Savoie, waar Turijn de hoofdstad van was en de Republiek Genève (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 85).

fol. 58^v

The devil was he ever seene?

A combe of load maecks the hair black.

A haire of the taile of a horse thorouw a parchemin in a pot stirred maecketh a fearfully sound.

The privi houses at Marsilien aer all upon the toich of the houses and the raine doeth cast it away.

The water being without colour is greene or bleu when she is most deep, it may be seene in the bay of Geneve.

The white of an egge put in a glas with water maketh many figures.

The hol of a musquet touched with the sap of an onion or lieck doeth deceive the soulier.

Nimius ardour diuturnus ex osculando aut amicam suaviando semen exsudare faciens quo per consequens homo in actu ipso impotens redditur an non ligulae loco haberi potest?

The papists in their disputations with the protestants at this time ask a formally probation of ouwer doctrines owt the scripture as i deed perceiv in a Barnabit²⁴⁶ at Genef.

Cicada ovi testae inclusa circumgirare eam potest et hoc pacto spectrum aliquod representare.

The capucins are prone to the sinne of Sodom²⁴⁷ the daughter of a merchant at Genef was 2 impregnated of a capucin and she deed everij time accuse one of the citisens.

Observavit anatomicus quidam Ticinensis²⁴⁸ venas quas lacteas dicit in menseaterio sang[u]inem ad membra deferent.

A glas shal surely breake cleansing the seame with water if befor it was ointed wit the sap of onions.

fol. 58A^r

Ecclesiae nostrae catholicae quia articuli earum positive fundamentales a omnibus christianis omni tempore recepti fuerunt, etiam iam a papistis, reformation articulos novos non introduxit, novos eiecit, hic esse, corpus Christi constat, quomodo sit queritur scripturas, Paul[um] inspiciamus. Gaillard, proselite.²⁴⁹

The larckes fangen at night are never fet, and they are agein waxen fet betwixt 2 or 3 houwers.

A Franse soulier dedth many time adiure the thivel but he deed never compare. The lifthenant at Trambley.²⁵⁰

In the hot countreys of France in the somer are many mad sounds.

---

²⁴⁶ *Barnabiet*; een lid van een Italiaanse congregatie van reguliere clerici gesticht in 1530 door de heilige Antonius Maria Zaccaria (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 87).

²⁴⁷ Gen. 19, 4-11 (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 88).

²⁴⁸ Ticinum; uit Pavia in Lombardije. Hier bevond zich een van de bekendste middeleeuwse universiteiten. (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 89).

²⁴⁹ Gilles Gaillard, heer van La Motte-Lussan, een afstammeling van bekeerde hugenoten die zelf in 1630 weer protestants was geworden (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 90).

²⁵⁰ In Frankrijk liggen verschillende plaatsen met de naam Trambley/Trembley (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 91).

An huisband moet give againe the dot of his women and adde the half for her defloration if she is decedeth without heirs. At Genef.

14 ronden elcken nacht te Genef. De sergeant maior 2, de twe hondert 4, de soldaten ronde 6 de patrouille binnen tweemalen, en de patrouille buiten.

Meloenen worden veel a la coupe gekocht, te nemen of te laten mits betalende het bedongen. Te Lyons.

Muli clitellati, toto die incedunt, sine ulla quiete, ardentis tamen adeo vidi ut equis insilirent, ipsis clitellis onusti.

Lignum abietinum vinum sapore suo non inficit ut quercinum.

6 ultimi martij et 3 sequentes aprilis turbulentiores dicuntur Genevae experientia edocti: les iours de merde.

A carkasse is not kept longer at Genef. Then 24 houwers.

Basilienses concives suos exterorum causa in ius non vocant aut raro adm[odum], quo fit ut exteri etiam e longinquo eo se conferre debeant si litigare velint.

Dictionarium italiano anglicum, del florio est prestantissimum, in Anglia excusum.²⁵¹

Pruinae nocturnae hyemi, future pluvie certissimum indicium apud Genevenses.

Ancillis nubentibus dona offeruntur ab herorum amicis quo fit ut nonnunquam ampliorem nanciscantur dotem quam ipsae filiae familias.

fol.58A^v

Pluviam subsequi solet aquilo et tres aut novem durare dies. Genevae. 1/3 rabaeuwen²⁵², 1/3 honich, 1/3 water: de rabaeuwen geschilt en in de ketel gedaen moet men geduerich schuimen, en geduerich goet vier maken, wel een goede uer lanck, tot dat het syrop tusschen de vingeren maelt, dan in aerden potten doen maer de selven niet toedecken voor dat sij kout sijn. Citroenschillen, appelen van orangen &c. Worden met syroop geconfijt, om droge confitueren te maken.

Mulis ab intertritione levis saepe color crinis mactatus ut manifeste videre est clitellae figurans alijs pilis repres[entans]. Et quidem color albus.

Nullus Genevae mense maio uxorem ducit, eo quod cum asinis uxorem inire nolint. Mr. Bullet t'Yverdun²⁵³ heeft sijn ampt nedergelegd om niet te veroordelen die men van toverij beschuldigen, siende de grote ongerechtigheit die der geschiedens, et a lachrimis vix se temperare potest cum de ijs mentio fit.

Araneam vidi duabus chelidibus, ut scorpius caudo solummodo dempta.

Muscas vidi, circa versperam, seu potius culices, lineam aliquam pependicularem a terra in caelum facientes multitudine sua, aciemque oculi altitudine effugientes. 29. Maij.²⁵⁴

Silex albus candens in vino extinctus idque haustum tormina mitigare colicamque sedare dicitur.

²⁵¹ John Florio (1553?-1625) uit Florence was leraar Italiaans in Londen, kwam te werken aan het hof en werd uiteindelijk geadeld. Hij schreef een Italiaans-Engels woordenboek dat succesvol was (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 92).

²⁵² Rennet achtige appel (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 93).

²⁵³ Yverdun (kanton Vaud), de laatste zin lijkt te impliceren dat Pieter deze predicant heeft ontmoet (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 94).

²⁵⁴ Pieter was op 29 mei 1643 in Genève.

Plataginis radices, 7 aut 8 venas in folio habens²⁵⁵, in mediato vini cantharo horas viginti quatuor iniectie, tribusque subsequentibus diebus vitrum faustum, febrim tertianam quartanamque abigit.

Basileae, tonitrua et fulgetra creberrima circa vesperam cum dies precessit calidor.

Fontes habent quamplurimas, urbsque tot in collibus varijs sita, prospectus egregious in theatro in Reni ripa.

Basileantes a sex mensibus hostias, et altaria semoverunt eiusque in locum, mensas et panem cibarium quem in actione frangut, surrogarunt. Tigurim²⁵⁶ vero adhuc retinent magnas suas hostias, quas frangendo²⁵⁷ per totum templum distribuunt per studiosos unicuique particulam, ut et poculum, verum studiosi de institutione sacramenti non loquuntur.

fol. 59^r

Scioppius comes Clarevallensis²⁵⁸ in statu Veneto degens auto rest tractatus Alph[onsi] de Vergas stratagem. Jesuitic.²⁵⁹ Ut in litteris ad Tossanum²⁶⁰ ab eo scriptis vidi ut et multorum aliorum adversus papam liborum. Nostrae fuit religionis et honeste admodum de nostris loquitur. Feminae Basile[enses] maritos suos Myn Herr vocant. Vitrum oris augusti aqua plenum in aliud vino plenum effusum, eodem impletur vino.

Buxtorfius²⁶¹ quod Basileae circumcisioni astiterit, 200 florenis mulctatus.

Concistorium de matrimonialibus Basileae pastore unico ministro unico consul[ibus] duobus et duobus ex 300, reliqui vero promiscue, mulcta in adulteros, scortatores pecuniaria distribuitur in consistorii membra.

Unumquodque templum pastorem suum habet qui in consistorio semper presidet ampliorique stipendio donator, reliqui ministry vocantur vulgo diakonen.

Wijn die over 10 iaer 3 gulden gelt wert nu 40 en meer verkocht. Par calceorum 2 imperiales ½.

Unicuique ecclesiae membro vita defuncto concio funebris habetur solentque nisi pauperes sint ministro ob id munus aliquod offerre.

Le pourcelet St. Anthoine²⁶² tout vif appliqué sur les agacins iusques a ce qu'il soit mort, est un certain remede.

---

²⁵⁵ '7..... habens' tussen de regels ingevoegd.

²⁵⁶ Te Zürich.

²⁵⁷ 'frangendo' is doorgestreept.

²⁵⁸ Kaspar Schopp (1576-1649) was in 1598 katholiek geworden en tot 1607 werkzaam voor de Curie, daarna reizend diplomaat in dienst van de paus. Hij was een tegenstander van de Jezuïeten die hij in pamfletten aanviel. Hierdoor moest hij zich in 1635 terug trekken in Padua (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 97).

²⁵⁹ Alphonsus de Vargas, pseudoniem van Kaspar Schopp, *Relatio ad reges et principes christianos de stratagematis et sophismatis politicis Societatis Jesu ad monarchiam orbis terrarum sibi conficiendam*, 1636 (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 98).

²⁶⁰ Daniel Toussaint uit Montbéliard (1590-1655), was predikant in Frankenthal in Palts, vervolgens leraar aan de Latijnse school in Bazel. Vanaf 1649 prefect van het Collegium Sapientiae in Heidelberg. Pieter bezocht hem in Bazel op 14 juni 1643 (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 99).

²⁶¹ Johann Buxtorf (1599-1664), hoogleraar Hebreeuws vanaf 1630 en exegese van het Oude Testament vanaf 1654 (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 100).

²⁶² Het varken was een attribuut van de heilige Antonius abt, de beschermheilige tegen ziekte van het vee. De Sint-Antoniusvarkens mochten met een bel om de hals vrij weiden als compensatie voor het aandeel van de Antonietenorde/Antoniusgilden in de armenzorg (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 101).

Election ministrotum Basileae non a solo fit consistorio verum praeceptores parochiae et alij patres familias honesti convocantur ad numerum 60 plus aut minus, duoque deputati ex consulibus adsunt pluralitateque suffragiorum res peragitur.

Frankenthali²⁶³ in ecclesia gallica ministry election fit ab omnibus patribus familias, seniors vero suffragia unusquisque in suo district colligit.

Coena etiamsi in mensa fiat in summon temple nihilominus consules altare ob elegantiam structurae non voluerunt destructum, baptisterium etiam extat in quo baptisant.

Basileenses non admodum affabiles nec exterorum amantes, cursors habent per universam Helvetiam peditos quam celerrimos in unoquoque pago, ab alijs excipiuntur qui iter continuant.

fol. 59^v

Scriptsit Johan Arnt²⁶⁴, quatuor libros van het waren Christendom vere aureos qui e germanico in belgicum idioma translati.

Mulierum Basiliensium vanitas tanta est ut sepe unica 100 indusia intacta in arca sua servet, linum vero seu potius lintea carbasa syndon[...] globo maiori polire solent, et lectos amylo oblinere.

fol. 60^r-62^r zijn leeg.

fol. 62^v

Name van sommige tulipen

La vefve , bruin en licht purper, met schone witte vlammen. lepalto de leijden, vroeg geel en root van leij[den]. Le pasport de geele croon.

fol. 63^r

Extrat des ordonnances ecclesiastiques de Geneve.²⁶⁵

Tout les paroisses dependantes de Geneve sont une fois visités en trois ans d'un minister et un conseilier pour s'informer tant de la doctrine et meurs du minister, que du comportement des membres.

On interroge devant pasque les serviteurs, chambrieres, nourrices et les gens estrangers, estans venus d'ailleurs pour y habiter, sommairement les points principaux.

Que nul ne demeure trois iours entiers gisant au lict sans le faire scavoit au minister, afin qu'ils puissent ester consolez en temps.

Que les prisonniers soyent visitez une fois chaque sepmaine par un minister et un conseilier.

Le petit conseil ayant oui les ministers, choisissent pour anciens, deux de petit conseil, et dix du conseil des 200, et les presentment en après aux 200, pour en avoir l'approbation, et

---

²⁶³ In Frankenthal (Rijnland-Palts) hadden veel Zuid-Nederlandse gereformeerde zich gevestigd, zodat er een belangrijke Waalse gemeente was (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 102).

²⁶⁴ Johan Arndt (1555-1621) was kerkelijk superintendent van Lüneburg en wordt beschouwd als voorloper van het piëtisme. Zijn voornaamste werk is, *Vier Bücher vom wahren Christentumb* (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 103).

²⁶⁵ Dit zijn de bekende ordonnaties van Calvijn (November 1541) (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 104).

puis aprez proclamez en l'eglise a mesme fin. On ne les décharge pas sans cause. Ils appellent pour comparoistre devant leur assemblée avec les ministers qui que ce soit par un officier.

Qui s'abstient volontairement de la cene, ou par inimitié, aprez l'avoir exhorté, s'il demeure encore un demi an sans demander la cene qu'il soit banni de la ville pour un an.

fol. 63^v

Que les promesses de mariage se fassent en la presence de deux temoings, et sans condition: autrement le tout sera nul.

Pour diacres, 4 procureurs, et hospitalier. Eliguntur ut seniores.

Que les ministers et les professeurs eslisent gens pour enseigner en chacune classe, et les presente au conseil.

fol. 64^r

Pedro de la Court Laus Deo ady 26 de abril 1644 en Sevilla²⁶⁶

Eersamen voorsieningen ende goeden vrient salut denvl. Van 8 february is ons op sijnen tijt wel behandigt daar mede gesien da ul goede patije wolle iaarlijse door ons geven soud ingekose hebben daer op voor antwoord leggen dat wij goeden commoditeit hebben om die te koopen van de eerste hand in Essaga daer de Labaderos sijn maar wij mogen ul hier inne niet dienen tensy met consditic dat ul van Antwerpen aan ons tot den in Cogo doet remitteren of wel ul soude ons moeten tot Antwerpen bewijzen eenen vasten man die ons sijne obligatie soude moeten geven dat hij onse brieven voor ul rekeninge soude accepteren en betalen per advis op Londen, parijs Roan, Amsterdam, is hier geen wissel alleen maar op Antwerpen hier is het hele iaar door goede occasie om de wol balen te senden op Dover, Amsterdam, Hamborg met vrij Engelsche en de Hamborgsche schepen en iaarlix werd van hier groote menigte op Amsterdam gesonden en hier sijn altijd differente vrij schepen aan de ladinge de segooische wollen leverden hier ook meest ingekost want hier den stapel van de wolle is wij connendie doen af laden in st. Lucar, Cadiz en Malaga, volgens daar de beste schepen sijn maar wij en mogen

fol. 64^v

ul hierin niet dienen ten sij ul ons versekeringe geeft dat onse brieven in Antwerpen, puntual sullen betaalt werden en als ul aan ons schrijft gelieft de brieven te stellen al oft in hanbork geschreven waren want hier memant met die van Hollant mag negotieren perden naasten sullen ul senden de prijsen van yder sorte wol so die nu verk ofte werd hier mede niet ander offcesserende weest naar Cordiale groere misse God al magtig in sijne genade bevolen.

Somos adij 21 de mayo 1644 @

Het bovenstaande is copie van onsen lesten daar ons aan refereren sedert gene van ul bekoomen dat desen cortheit sal causeren en dienen om te advijsiren de prijsen van de wollen soo die present verkost werden te weten de Andalusise wollen werden verkoste tot 24:25 realen inic per de arobe een arobe is 25 pint en eenen reaal is Coper is 4 stuivers en dan

---

²⁶⁶ Dit zijn kopieën van handelsbrieven van Adriaen Borrekens en Hendrik Govers sevilla 26 april en 24-26 mei 1644.

bedraagt de vrugt $\frac{1}{2}$ real per arpbe om naar Sevilla te brengen. de wollen van Sirena 25 a 26 realen per arobe en de vrugt om naar Sevilla te brengen $3\frac{1}{4}$ a $3\frac{1}{2}$

Real per arbobe, dese wollen werden hier tot dese prijse ingelost en sullen dese somer gewassen werden en werden geleverd gelijk die van de schapen komen, en gewassen sijnde komt daar van 2 balen prima 2 balen saguna en de een baal

fol. 65^r

ter sera ende in het wassen verlast men aan het gestigt meer als de helft om segovise en molinse wollen in te koopen hebben ook goede commoditeit dese wollen werden gekost in Castilla daar wij ook onsen correspondent hebben de segovise werden verkost tot 62: 64: 66 realen de molinse tot 22: 23 real maar hebben grote onkosten die te lande te brengen naar St. Sebastian oft herwarts al soo Castilla in het midden van spanien leit ditto wollen plagterre veel naar St. Sebastian te gaan maar nu niet meer en werden veel hemwarts gebragt om dat in St. Sebastian geen schepenen sijn – maar op alle dese prijzen en is geenrekening te maken om reden dat de wollen in het wassen different wtvallenwant dikwils van 100 aroben maar 40:41:42 blijven maar denordinario is 48:49:50; en naar dat gewassen sijn comt daarom dikwils $\frac{2}{3}$ part fijn en $\frac{1}{3}$ part grof dese wollenwerden in den winter ingekost ende gemeenlik $\frac{1}{3}$ in contant op de hand geleverd en de rest te betalen naar dat de wollen werden geleverd ontrent st. Juan, op den wissel. en is ook geen vast reekeninge te maken want nu 118 & gaat en meene eer drie maanden meer als 12 & sal wesen soo

fol. 65^v

Soo dat men geen vaste reekeninge kan maken wat ieder pent bij ul soude koomen te kosten. Aan soo ul ons hierin gelieft te manderen wij connen die soo goeden hoop senden als imant soo dat ul altijd neffens andere sal connen de mest houden en ul wollen soo goeden coop sullen ingekost sijn als van garant waar naar ul sich mag gouverneren ende in het gene hier vorder en ul dient offresseert hebt ons te manderen ende weert hier mede naar cordiale gratenisse God almagtig in sijne genade bevolen VL Divaert

26 avril 1644 @ Crienden Adrian

Camb. antw. 116 sl

In coper 87,81 sl

Trucqu $32\frac{1}{2}$ per conto

26 may 1644

Uso camb. Anw 120 sl

Vellon 90 sl

Troque 34 per conto

d'inscriptie

A Pedro de la Court g dios

Hamburgo

66R-68V: aantekeningn van Pieter de la Court over de textielindustrie, prijzen, kwaliteit, wolmerken, namen van lakenverkopers in patijs, frankfurt, bremen en bazel.

fol. 69^r

Aphorismi

Als men bemerckt dat men aan een broddelaar te weven gegeven heeft, moet men er terstont wtscheiden, op dat hij niet op onse koste en leere.

Aan iongeluiden die nergens een vaste en wel gestelde winkel hebben niet te crediteren, ten zij men se seer wel kend. Want ander[s] te ligt doorgaan kunnen.

Als men verscheide hoop luiden die seggen dat in compagnie sijn eerst credijt geeft moet men een ijder doen teiken onder pretext van haar schrift te willen kennen. E.C. Jan N.N. in Compagnie van Pieter N.N. ende vice versa Pieter N.N. in compa[gn]y van Jan N.N. op dat indien Jan alleen getekent heeft in compagnie Pieter N.N. daar na niet en lochene in compa[gn]y met Jan te sijn.

Die men geen jaar credit soude willen geven ofte meer, en moet men niet een dag geven nogte het goed laten ondragen eer sij het geld geteld hebben. een weinig schaamte werd anders te dier betaald

fol. 69^v

Die een quade betaalder arresteren kan ende sig laat paaijen met beloften, heeft daar naar gemeenlich in plaats van geld berouw.

Als de apparentie van sijn goed buitensland haast te verkopen, enge tot hoger prijs, niet merklik beter is als t' huis, soo doet men wel sijn goed te houden. De facteurs en mag men niet altijd geloven, maken gemeenlick de apparentie wat groter om veel goed onderhanden te krijgen.

Beter niet verkost en sijn goed gehouden al is het onse seer afstaande, als hetzelve verkoft aan luiden daar men niet van versekert is, op dat men het niet al verliese.

Met een werkman die quaad werk gemaakt heeft moet men van de schade accorderen eer hij de hoope verlooren heeft van voor u te blijven werken, want onder het oordeel van de drappiers koomende sijn alle voor malkanderen.

Om voor te koomen dat men onder het bereiden, persen, vollen, van de lakens niet en snije, de merken aan ijder ende te stellen.

fol. 70^r

de obligatie van ontfangen geld kan men alsus voordelig maken: I N.N. bekenne ontfangen te hebben den 10 october 1646²⁶⁷ f 1000 die ik belove wederom te tellen in rijksdalers tot 50 stuivers 't stuk met den intrest vandien tegen 6 per cento guldens, alsoo de aantellinge mij in de selve specie is gedaan. Ofte aldus, die ik belove wederom te tellen in rijksdalers en geen ander geld. Opdat men door verloop van glede geen schade en kome te lijde.

fol. 70^v-77^v zijn onbeschreven.

fol. 78^r

lijst met namen van steden en data en onderstaande franse worden ondergeschreven staan, die mogelijk als oefening gediend hebben.

---

²⁶⁷ De datum is in de ruimte tussen de regels geschreven.

apostre, chrestien, moyen, chemin, vin, disoit, col, ignorance, peuple, fideles, prophete, iustification, Roy, Le, estoient, fausse, bien, bene, home de bien, esmeu, feu, publiques, autre, secrette, sceptre, souspire, magnifique, ayans, escorter, escrimer, botte, boite, boete, boit, navire, fin subtil, fin finis, cahuette, paele, escurie, la sale caenaculi²⁶⁸, la sale fem[me], saoul, race, rayon, playe, sicre, iettée, leçon, homme, Rome, levez, esguillette²⁶⁹, mespris²⁷⁰, espine²⁷¹ &c.

fol. 78^v

De Mornay²⁷² a escrit un petit traicté *de la mesure de la foy* traittant des articles fondamentaus et non fondamentaus.

---

²⁶⁸ Lees: 'la salle du Cénacle' (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot ag).

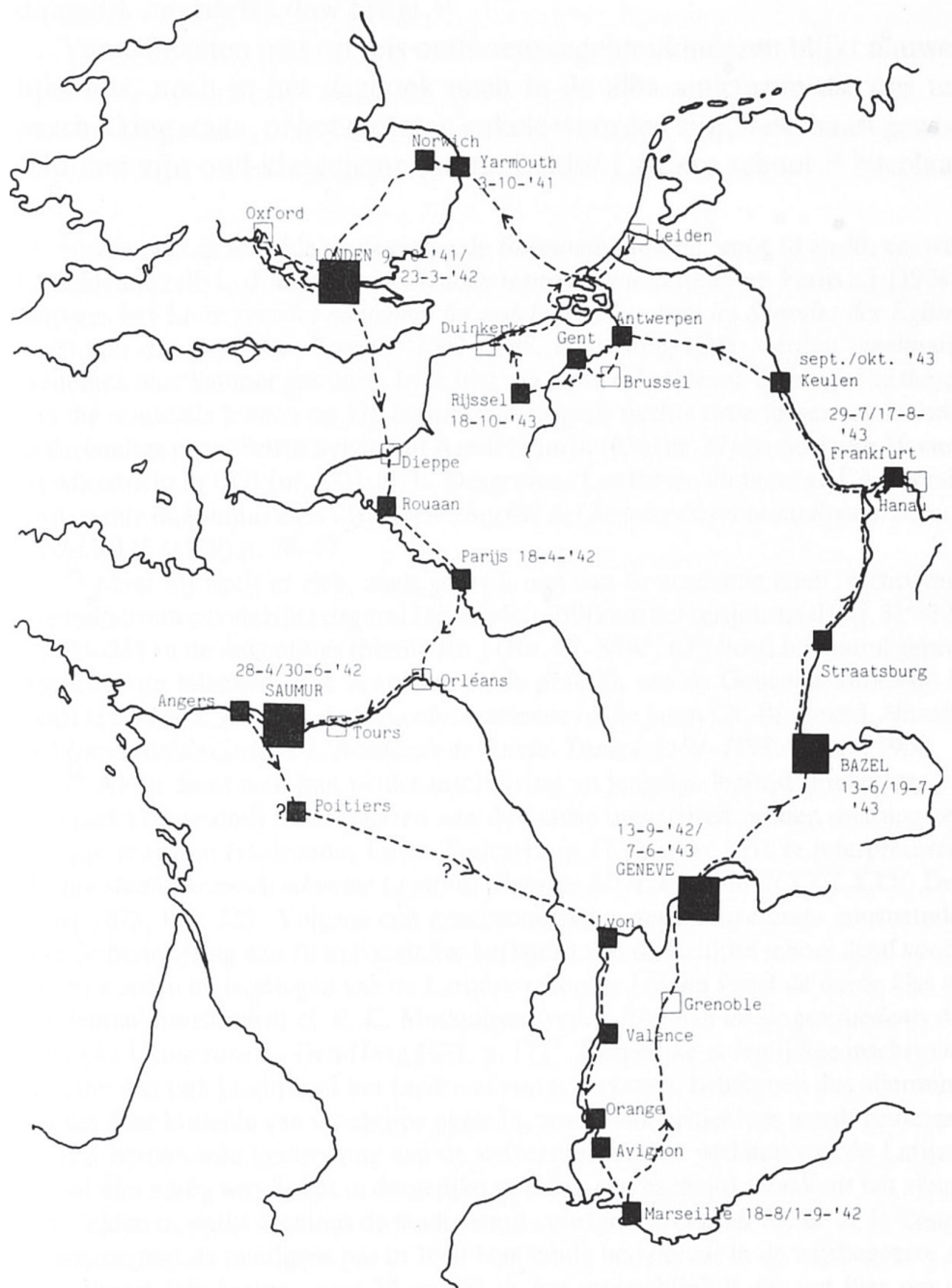
²⁶⁹ De 'l' is doorgestreept.

²⁷⁰ De eerste 's' is doorgestreept.

²⁷¹ De 's' is doorgestreept.

²⁷² Phillipe de Mornay, heer van Plessis-Marley (1549-1623) was een Frans staatsman en verbonden met Willem van Oranje. Kwam in dienst van Hendrik IV van Navarra, onder andere als gouverneur van Saumur. De Mornay was een gematigd calvinistisch kerkelijk schrijver. Het tractaat dat Pieter hier noemt is van zijn hand (Frijhoff, 'De Reisnotities', voetnoot 106).

Appendix II: Route van Pieter de la Court tijdens zijn 'Grand Tour'

- steden waar hij meer dan één volle dag verbleef
- andere belangrijke steden

Bron: W. Frijhoff, 'Pieter de la Courts reisjournaal als egodocument', in: Blom en Wildenberg, *Pieter de la Court in zijn tijd (1618-1685), Aspecten van een veelzijdig publicist*, 19.

